



ANKARA

HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

**OSMANLI'DA SANAYİLEŞME DÜŞÜNCESİ (1839 – 1915):  
TÜRK YURDU DERGİSİ, ULÛM-İ İKTİSADİYE VE  
İÇTİMAİYE MECMUASI, İKTİSADİYAT MECMUASI  
ÖRNEKLERİ**

**Mustafa Onur YALÇIN**

**Tez Danışmanı**

**Dr. Öğretim Üyesi Metin SARAÇOĞLU**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ  
İKTİSAT ANABİLİM DALI  
EKONOMİK KALKINMA VE BÜYÜME BİLİM DALI**

**EYLÜL 2019**



**OSMANLI'DA SANAYİLEŞME DÜŞÜNCEİ (1839 – 1915):  
TÜRK YURDU DERGİSİ, ULÛM-İ İKTİSADİYE VE İÇTİMAİYE  
MECMUASI, İKTİSADİYAT MECMUASI ÖRNEKLERİ**

**Mustafa Onur YALÇIN**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ  
İKTİSAT ANABİLİM DALI  
EKONOMİK KALKINMA VE BÜYÜME BİLİM DALI**

**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ  
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

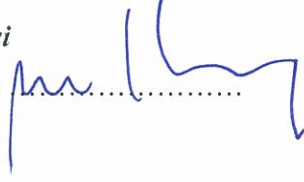
**EYLÜL 2019**

*Mustafa Onur YALÇIN* tarafından hazırlanan “*Osmanlı’da Sanayileşme Düşüncesi (1839 – 1915): Türk Yurdu Dergisi, Ulûm-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası, İktisadiyat Mecmuası Örnekleri*” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi *İktisat* Anabilim Dalında *Ekonomik Kalkınma ve Büyüme* Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

**Danışman: Dr. Öğretim Üyesi Metin SARAÇOĞLU**

*İktisat Ana Bilim Dalı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum .....



**Başkan : Doç. Dr. Ahmet Arif EREN**

*Maliye Ana Bilim Dalı, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi*

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum .....



**Üye : Doç. Dr. Emre BOZDAĞ**

*İktisat Ana Bilim Dalı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum .....



Tez Savunma Tarihi: 09/09/2019

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

.....  
Prof. Dr. Figen ZALF  
Enstitü Müdürü

## ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.



Mustafa Onur Yalçın

09.09.2019

OSMANLI'DA SANAYİLEŞME DÜŞÜNÇESİ (1839 – 1915):  
TÜRK YURDU DERGİSİ, ULÛM-İ İKTİSADİYE VE İÇTİMAİYE MECMUASI,  
İKTİSADİYAT MECMUASI ÖRNEKLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Mustafa Onur YALÇIN

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ  
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Ağustos 2019

ÖZET

Sanayi Devrimi, önce İngiltere’de sonra bütün dünyada büyük dönüşümleri tetiklemiştir. Kısa süre içinde küresel bir olgu olarak karşımıza çıkan sanayileşmenin sosyal ve iktisadi boyutları günümüze kadar tartışılmalıdır. Osmanlı İmparatorluğu da on sekizinci yüzyılın sonundan itibaren sanayileşme atılımları yapma konusunda çaba içerisinde olmuştur. Devlet eliyle ve özel sektör yatırımlarıyla sanayileşme girişimlerinde bulunulmuştur. On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda tartışılan iktisadi konuların başında da sanayileşmek için izlenecek yol ve Osmanlı İmparatorluğu’nun sanayileşmiş Avrupa ülkeleriyle iktisadi ilişkileri gelmiştir. Dönemin iktisadi konularının tartışıldığı içerikleriyle öne çıkan, Türk Yurdu Dergisi, Ulûm-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası, İktisadiyat Mecmuası dergileri, iktisadi sorunlar ve sanayileşme konularında toplumsal bilincin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Dergilerde yayınlanan makalelerde Osmanlı Devleti’nin mali sorunları, sermaye birikimi için sanayi ve ziraat arasında hangisine öncelik verileceği, sanayileşme sürecinde devletin rolü, toplumun refah seviyesinin nasıl yükseltilebileceği, Avrupa sermayesine karşı uygulanacak politikalar konularında Osmanlı düşünürlerinin görüşlerini bulmaktayız.

Bilim Kodu : 115105

Anahtar Kelimeler : Sanayi Devrimi, Sanayileşme, Osmanlı İmparatorluğu, İmalat Sektörü, Türk Yurdu Dergisi, Ulûm-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası, İktisadiyat Mecmuası, Liberalizm, Milli İktisat

Sayfa Adedi : 143

Tez Danışmanı : Dr. Öğretim Üyesi Metin SARAÇOĞLU

THE IDEA OF INDUSTRIALIZATION IN OTTOMAN EMPIRE (1839-1915):  
ACCORDING SAMPLES OF TÜRK YURDU DERGİSİ, ULUM-U İKTİSADİYE VE  
İÇTİMAİYE MECMUASI, İKTİSADİYAT MECMUASI

M.S. Thesis

Mustafa Onur YALÇIN

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY  
GRADUATE EDUCATION INSTITUTE

August 2019

ABSTRACT

The Industrial Revolution triggered great transformations, first in England and then all over the world. The social and economic dimensions of industrialization, which has emerged as a global phenomenon in a short time, have been discussed until today. Since the end of the eighteenth century, the Ottoman Empire has made efforts to make industrialization initiatives. Initiatives of industrialization have been made by state and private sector investments. Top of the major economic issues discussed in the nineteenth and twentieth centuries was the path to industrialization and the economic relations of the Ottoman Empire with the industrialized European countries. Turkish Journal of Yurdu, Journal of Economics and İctimaiye, Journal of Economics, contributed to the development of social consciousness in the field of economic problems and industrialization. In the articles published in the journals, we find the views of the Ottoman thinkers about the financial problems of the Ottoman Empire, to decide which sector is given to the priority for capital accumulation; agriculture or industry, the role of the state in the process of industrialization, how to increase the welfare level of the society and the policies to be applied against the European capital.

Science Code : 115105

Key Words : Industrial Revolution, Industrialization, Ottoman Empire, Manufacturing Sector, Türk Yurdu Dergisi, Ulûm-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası, İktisadiyat Mecmuası, Liberalism, National Economics

Page Number : 143

Supervisor : Assist. Prof. Dr. Metin SARAÇOĞLU

## TEŞEKKÜR

Tanzimat Dönemi üzerine ve sanayileşme konusunda İktisat Tarihi literatürüne katkı sağlarnasını umduğumuz bu çalışmanın değerli hocalarım ve sevgili eşimin desteği olmadan tamamlanması mümkün değildi. Kapılarını her çaldığımda desteklerini esirgemeyen değerli hocalarıma teşekkürü borç bilirim.

Çalışma boyunca destek ve alâkasını esirgemeyen tez danışmanım Dr. Öğretim Üyesi Metin Saraçoğlu'na ve konunun tespit edilmesinden geliştirilmesi ve sonuçlandırılmasına kadar her aşamada desteğini esirgemeyen değerli hocam Dr. Ahmet Deniz Bozkurt'a teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, Osmanlıca makale çevirilerinde sağladığı desteğin ötesinde maddi manevi desteğini her zaman hissettiğim değerli eşim Betül Yalçın'a sonsuz teşekkür ederim.



## İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET .....	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER .....	vii
ÇİZELGELERİN LİSTESİ.....	ix
ŞEKİLLERİN LİSTESİ .....	x
1. GİRİŞ .....	1
2. SANAYİ DEVRİMİ VE SANAYİLEŞME.....	5
2.1. Sanayileşme Düşüncesi Üzerine .....	7
2.2. Sanayi Devrimi Öncesi İngiltere: Ekonomik ve Sosyal Durum .....	9
2.2.1. İç Pazar İçin Ham Yün Üretiminden Kumaş İhracatına .....	12
2.2.2. Tarım ve Madencilik Alanında Yaşanan Gelişmeler .....	13
2.2.3. Güçlü Donanma ve Uluslararası Tekeller .....	15
2.2.4. Merkantilizm, Uluslararası Ticaret ve Sanayinin Finansmanı .....	16
2.2.5. İngiltere’yi Başarılı Kılan Nedenler .....	19
2.3. Sanayi Devrimi.....	22
2.3.1. (1780-1840) Tekstil İmalatında Sanayileşme .....	23
2.3.2. (1840-1895) İkinci Aşama: Kömür – Demir – Çeliğe Dayanan Sanayileşme .....	25
2.4. Sanayi Devriminin Avrupa’ya Yayılması ve Dünya Ekonomisine Etkileri .....	27
2.4.1. Avrupa’da Sanayileşme ve Etkileri.....	27
2.4.2. Sanayileşme ve Etkilerinin Avrupa Dışına Yayılımı .....	29
3. OSMANLI İMPARATORLUĞU’NDA SANAYİLEŞME .....	35
3.1. Osmanlı İmparatorluğu’nda Ekonominin Sektörel Dağılımı .....	38
3.2. Tanzimat’tan Birinci Dünya Savaşı’na Uzanan Dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nda İmalat Sektörünün Durumu .....	43
3.2.1. Tanzimat Döneminde Yaşanan İktisadi Gelişmeler.....	43
3.2.2. Sanayi Devrimi Çağında Karşılaştırmalı Perspektiften Osmanlı İmalat Sektörü .....	49
3.2.3. Osmanlı İmalat Sektörünün Yapısı ve Ürün Yelpazesi .....	53
3.2.3.1. İç Pazara Yönelik Üretim .....	53

	<b>Sayfa</b>
3.2.3.2. Dış Pazara Yönelik Üretim .....	58
3.2.3.3. Osmanlı İmalat Sektörünün Coğrafi Dağılımı ve Ürün Yelpazesi .....	61
3.2.3.3.1. Hammaddeler.....	61
3.2.3.3.2. İplik Üretimi .....	62
3.2.3.3.3. Kumaş Üretimi .....	63
3.2.3.3.4. Ham İpek, İpekli Kumaş Üretimi ve Halıcılık .....	67
3.2.3.3.5. Diğer İmalat Kolları.....	69
3.2.3.4. Osmanlı İmalat Sektöründe Üretim Teknolojisi ve Makineleşme.....	70
3.2.3.5. Osmanlı Fabrikalarında İşgücü ve Ücretler .....	76
3.3. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile Ekonomik İlişkileri .....	78
3.3.1. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile Ticari İlişkileri .....	78
3.3.2. Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye Yatırımları .....	81
3.4. Osmanlı İmparatorluğu'nda Borçlanma .....	85
4. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SANAYİLEŞME DÜŞÜNCESİ .....	89
4.1. Osmanlı İktisat Düşüncesinin Temel Dayanakları .....	89
4.1.1. On Dokuzuncu Yüzyıl Öncesinde Osmanlı İktisadi Zihniyeti.....	89
4.1.2. On Dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İktisadi Düşüncesinin Değişimi .....	92
4.2. Tanzimat Döneminde Osmanlı Düşünürlerinin İktisadi Hayat ve Sanayileşmeye Yönelik Fikirleri .....	95
4.2.1. Tanzimat Dönemi Yazınında Gelişmeler ve İktisadi Neşriyat .....	98
4.2.2. Osmanlı İktisat Yazınından Örneklerle Sanayileşme Düşüncesi .....	99
4.2.2.1. Ulûm-i İktisadiye ve İhtimaiye Mecmuası .....	101
4.2.2.2. Türk Yurdu Dergisi.....	109
4.2.2.3. İktisadiyat Mecmuası .....	114
4.3. Osmanlı Düşünürlerinin Sanayileşme Çabalarına Katkı ve Eleştirileri.....	126
5. SONUÇ .....	129
KAYNAKLAR .....	138
ÖZGEÇMİŞ .....	143

## ÇİZELGELERİN LİSTESİ

Çizelge	Sayfa
Çizelge 4.1. Ulûm-i İktisadiye ve İçtimâîye Mecmuası Özet Bilgileri ve Dergiden Alıntı Yapılan Makaleler.....	100
Çizelge 4.2. Türk Yurdu Dergisi Özet Bilgileri ve Dergiden Alıntı Yapılan Makaleler	100
Çizelge 4.3. İktisadiyat Mecmuası Özet Bilgileri ve Dergiden Alıntı Yapılan Makaleler.....	101



## ŞEKİLLERİN LİSTESİ

Şekil	Sayfa
Şekil 2.1. Kapitalist Üretim Biçiminin Toplumsal Boyut Kazanma Aşamaları .....	11
Şekil 3.1. Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere, Fransa ve Tüm Avrupa Ticaret Hacmi	80
Şekil 3.2. İngiltere, Fransa ve Almanya'nın Toplam Dış Yatırımları ve Osmanlı İmparatorluğu'na Yapılan Yatırımların Toplam İçindeki Payı .....	83



## 1. GİRİŞ

İktisat tarihi, insanların yüzyıllar boyunca maddi ihtiyaçlarını giderme çabalarını tasvir etmiştir. Tarih sahnesinde toplumsal boyutta ve devrim niteliğindeki ilk gelişmenin Milattan Önce on bin civarında Mezopotamya’da görülen “Neolitik Devrim” olduğunu söylemek mümkündür. Neolitik Devrim, yani tarımın toplumsal bir boyut kazanması ve yerleşik yaşama geçiş, insanlık tarihinin seyrini değiştirmiştir. Toprağın işlenmesiyle birlikte, ekonomik, siyasi ve sosyal gelişmeler, tarih bilimine inceleme alanı oluşturacak biçimde art arda yaşanmıştır. Bu gelişmelerden bir kısmı sayesinde zanaat ve el sanatları ekonomik hayatta kendilerine yer bulmuş, zamanla, beslenme, barınma, giyinme, güvenlik gibi temel ihtiyaçların ötesinde toplum içinde yaşamının bir gereği olarak zanaat, ekonomik faaliyet içindeki yerini sağlamlaştırmıştır. Zanaat ve imalat faaliyetlerinin insanın toplum içinde yaşamaya başladığı dönemlerden günümüze kadar sürdürüldüğü görülmektedir.

Zanaat faaliyetinin insan ihtiyaçlarını karşılayacak biçimde geliştiği bilinmektedir. İnsanların önce yiyecek sağlama yöntemleri için aletler geliştirdikleri; ham yiyeceklerin nasıl daha iyi yenebileceğini ve malzemelerin nasıl daha yararlı hale getirilebileceğini öğrendikleri düşünülmektedir. Kullanılan en eski aletlerin odun, çakmaktaşı, kemik, boynuz, lif ve deriden yapıldığı bilinmektedir. Bu maddelerden yararlanarak ilk insanlar, çekiç, bıçak, testere, çuvaldız ve iğne yaptıkları kadar av ve balıkçılık araç ve aletlerini de imal etmişlerdir. Ateş yakmayı öğrenmiş, bu da onlara yemek konusunda yeni olanaklar sağlamıştır. Çömlekçilik ortaya çıkmış ve içinde yiyecek saklanacak ve pişirilecek kaplar imal edilebilir hale gelmiştir. Kumaş imal edilerek insan giyiminde derinin kullanılan tek madde olmasına son verilmiştir. Deri tabaklama tekniklerinin geliştirilmesi yeni çalışma ve eşya yapımı biçimlerine yol açmıştır.

Zanaat, böylece günümüze kadar gelişerek icra edilen ve toplum içinde yaşayan insan için önemli gereksinimleri karşılayan bir faaliyet olarak iktisadi hayat içinde yerini almıştır. Tarım toplumları zaman geçtikçe devletler ve imparatorluklar kurmuş, daha geniş topraklara sahip olmak, köle ve ganimet edinmek adına birbirleriyle ve kendilerinden daha ilkel ya da daha farklı örgütlenmelere sahip topluluklarla savaşmış; diğer taraftan topraktan ve savaşlardan sağlanan zenginlik sayesinde büyük şehirler ve medeniyetler kurmuşlardır. Bazen temel yaşamsal ihtiyaçlar, bazen toplum içinde yaşamının gereklilikleri, bazen de savaşlarda kullanılacak teçhizat ihtiyacı zanaat kollarının talebini oluşturmuştur. Şehirler büyüdükçe, medeniyet geliştikçe, ihtiyaçlar çeşitlendikçe ve ticaret geliştikçe, zanaat

faaliyeti de kollara ayrılmış, imal edilen ürünler çeşit, kalite ve insan ihtiyaçlarını karşılama kapasitesi bakımından ilerleme göstermiştir.

Yine de İlk ve Orta Çağ toplumları için imalat sektörü, ekonominin işleyişinde ana faaliyet alanı olarak görülmemiş; zirai üretim ekonominin ana faaliyet alanı olarak kalmıştır. İmalat faaliyeti, insanların ihtiyacını karşılayacak zanaatkârlık düzeyinde icra edilirken “iktisadi artık”<sup>1</sup> oluşturacak boyutlara ulaşmamıştır. Bu durumun on sekizinci yüzyılda Batı Avrupa’dan başlamak üzere değiştiğini görüyoruz.

On sekizinci yüzyıl Batı Avrupa’ında görülen bir dizi teknik ve iktisadi gelişme akabinde imalat sektörü, insanlık tarihinde daha önce görülmemiş ölçüde önemli hale gelmiş; hem ülkelerin ekonomik refah düzeyleri hem de dünya ekonomisi için ekonomik faaliyetin ana unsuru olmuştur. İmalat, zanaatkârın faaliyeti olmaktan çıkmış, büyük imalathaneler ve fabrikalarda pazara yönelik üretim yapan, kapitalizmi doğuran, toplumların sosyal ve siyasal yapılarını kökten değiştiren bir faaliyet haline gelmiştir. İlk olarak on sekizinci yüzyıl İngiltere’inde görülen ve “Sanayi Devrimi” olarak adlandırılan bir dizi buluş ve teknik gelişme, sosyal ve ekonomik sonuçlarıyla insanlık tarihinin en büyük dönüşümüne yol açmıştır.

İngiltere’de ortaya çıkmasından sonra Avrupa’ya yayılması ve tüm dünyada sebep olduğu sosyal ve ekonomik dönüşümler, sanayileşme olgusunu günümüze kadar tartışılan bir konu haline getirmiştir. Söz konusu tartışmalar on dokuzuncu yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti ve toplumunda da karşılığını bulmuş; hem düşünsel boyutta sanayileşme üzerine önemli çalışmalar yapılmış hem de uygulamada sanayileşme en büyük iktisadi hedef olarak görülmüştür.

Bu çalışma, Türkiye’de var olan sanayileşme olgusunun tarihsel kökenlerine inmekte ve konunun Osmanlı döneminde ki tezahürleri ile ilgili araştırmaları ortaya koymaya niyet etmekte; dergilerden alıntılarla bu konudaki girişim ve gelişmelerin değerlendirmesini sunmayı hedeflemektedir. Üç bölümden oluşan çalışmanın “Sanayi Devrimi ve Sanayileşme” başlıklı ilk bölümünde, öncelikle sanayileşme kavramının neyi ifade ettiği, sanayileşmenin esas olarak ne zaman başladığı, Sanayi Devrimi olarak nitelendirilen teknik buluşların neler olduğu ve bu alandaki kavramsal tartışmalar hakkında bilgilere yer

---

<sup>1</sup> İktisadi Artık: Ücretlerin, işgücünün asgari yaşamsal ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde olduğu bir üretim sürecinde, üreticinin el koyduğu fazladır. Pazara yönelik üretim yapılan bir ekonomide fiyatlar pazarda belirleneceğinden, işçi ücretleri ile üretilen ürünün pazarda belirlenen fiyatı arasındaki fark, emek değer cinsinden iktisadi artığı oluşturacaktır. (Detaylı bilgi için ayrıca bkz. Brewer A. (2008) “Surplus” in: *Durlauf S.N., Blume L.E. (eds) The New Palgrave Dictionary of Economics*. Palgrave Macmillan, London)

verilmiştir. Daha sonra Sanayi Devrimi'nin görüldüğü İngiltere'nin tarihsel süreç içinde geçirdiği dönüşümler ve bu ülkeyi farklı kılan nedenler açıklanmaya çalışılmıştır. Sanayi Devrimi öncesi ve sonrasında İngiltere'de ekonomik ve sosyal durum; İngiltere'nin, sosyolojik durumu, siyasi gerçeklikleri, geçirdiği tarihsel süreç ve iktisadi faaliyetler göz önünde bulundurularak ele alınmıştır. Bölümün sonunda, sanayileşmenin nasıl ve ne şekilde Avrupa'ya ve daha sonra dünyanın diğer bölgelerine yayıldığı konusu araştırılmış ve iktisat tarihçilerinin bu konudaki değerlendirmelerine yer verilmiştir.

Çalışmanın “Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme” başlıklı ikinci kısmında Osmanlı'nın kuruluşundan on dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar geçen süreçteki ekonomik faaliyetleri, imalat sektörü, toplumsal ve ekonomik yapısı ile Osmanlı ekonomisini etkileyen siyasi gelişmeler ele alınmıştır. Bu bölümde Osmanlı ekonomisinin temel dayanakları, üretim tarzı, ekonominin tarım ve sanayi arasında sektörel dağılımı, imalat sektörünün durumu ve coğrafi dağılımı, üretilen ürün yelpazesi, sanayileşme, fabrikalaşma ve makineleşme çabaları, işgücünün yapısı ve ücretlerin durumuyla Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile ilişkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Böylece on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin ve toplumun karşı karşıya kaldığı iktisadi sorunlar ve bu sorunların altında yatan nedenler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın “Osmanlı'da Sanayileşme Düşüncesi” başlıklı son bölümünde ise öncelikle Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonominin geleneksel işleyişine hâkim olan iktisat zihniyeti ve iktisat tarihçilerinin bu konudaki değerlendirmeleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bundan sonra on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde, Avrupa'daki gelişmeler ve Tanzimat Dönemi'nin etkisiyle Osmanlı iktisat düşüncesinde meydana gelen değişim değerlendirilmiştir. Son olarak iktisadi hayat ve sanayileşme konusunda makalelerinin yer aldığı dergilerden seçkilerle, Osmanlı düşünürlerinin iktisadi sorunlar ve sanayileşme konularındaki tespit, değerlendirme ve görüşleri aktarılmıştır.

Çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun hızlı bir Batılılaşma ve modernleşme sürecine girdiği Tanzimat Dönemi'nden başlamak üzere İmparatorluğun son dönemi ile sınırlandırılmıştır. İktisadi alanda yapılacak dönüşümlerin önünü açan bazı yeniliklerin II.Mahmud ve III. Selim dönemlerinden başlıyor olması sebebiyle, Tanzimat Dönemi'nin kapsamı, on sekizinci yüzyıl sonuna kadar geriye götürülerek dikkate alınmıştır. Bu tarih aralığı İngiltere'de Sanayi Devrimi'nin ortaya çıktığı ve olgunlaştığı dönem olduğundan teknik buluşlar ve sınıai kapitalizmin gelişmesi konularında aynı dönem dikkate alınmıştır. Ancak Avrupa toplumlarında görülen dönüşümler konu olduğunda on beş ve on altıncı

yüzyıllara kadar uzanan geniş bir dönemin dikkate alınması gerekmiştir. Seçilen dergiler ve dergilerde yer alan makalelerin tarihleri yirminci yüzyıl başına ait olsa da muhteva bakımından iktisadi ve sosyal konulara yaklaşımları Tanzimat Dönemi'nin Batılılaşma ve modernleşme çabaları doğrultusunda olmuştur.

Çalışmanın ilk iki bölümünde konuya ilişkin Türkçe ve yabancı dilde yazılmış ikincil kaynakların (kitap, makale, tez) tespiti, tasnifi, tenkit ve değerlendirmesi metodu izlenerek, fişleme usulü ile yapılacak alıntılar tamamlanmıştır. Çalışmanın üçüncü bölümünü oluşturan; “Osmanlı’da Sanayileşme Düşüncesi” bölümünde ise farklı bir metot izlenmiştir. Bu bölümün ilk kısımlarında Osmanlı’da sanayileşme düşüncesinin entelektüel, siyasi, sosyal alanlardaki yansımaları ikincil kaynakların tenkidi usulü ile incelenmiş, bölümün son kısmında; “*Ulum-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*”, “*Türk Yurdu Dergisi*” ve “*İktisadiyat Mecmuası*” örnekleri değerlendirilmiş ve bu dergilerin sanayileşme konusuna ilişkin makalelerinden bir seçki grubu oluşturulmuştur. Çalışmanın üçüncü bölümünde bu seçkilerden yapılan alıntılara yer verilmiştir. Bu kısımdaki çalışmalara başlanmadan önce 1839 ve 1915 arası dönemde Osmanlı’da neşredilmiş İktisadî dergiler araştırılmış ve bu dergilerden sanayileşme düşüncesi konusunda çalışmamıza katkı sağlayacak makaleleri barındıran ve on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı iktisat düşüncesini en geniş perspektifle yansıttığını düşündüğümüz üç dergi seçilmiştir. Dergiler seçildikten sonra makale başlıkları listelenmiş ve bu makalelerden “sanayileşme” ile ilgili başlıklara sahip yazıların yanı sıra yine çalışmamıza katkı sağlayacağını düşündüğümüz “sermaye birikimi”, “Milli İktisat”, “milli üretim” ve Osmanlı imalat sektörüyle bağlantılı diğer konu başlıklarına sahip yazılar seçilerek makale seçki listesi hazırlanmıştır.<sup>2</sup> Seçkiler oluşturulurken dergiler arasında orantılı bir sayıda kalmaya özen gösterilmiş, makaleler tenkit edilirken içerik analizi metodundan faydalanılmıştır.

---

<sup>2</sup> İktisadiyat Mecmuası’nda yer alan makaleler Osmanlı Türkçesi’nden çevrildikten sonra değerlendirilmiştir. Diğer mecmualarda yer alan makalelerin değerlendirilmesinde çeviri-basım yayınlardan faydalanılmıştır.



## 2. SANAYİ DEVRİMİ VE SANAYİLEŞME

Sanayi Devrimi, tarımsal faaliyet etrafında örgütlenmiş bir toplum yapısı içinden, bu yapının sosyal ve iktisadi örgütlenmesini hızlı bir biçimde değişikliğe uğratarak ortaya çıkmıştır. Batı Avrupa’da on beş ile on sekizinci yüzyıllar arasında yaşanan gelişmelerin doğurduğu ortamda kendini göstermiştir. Dolayısıyla Sanayi Devrimi ya da sanayileşme kavramlarını, özellikle de İngiliz imalat sektörünün on sekizinci yüzyılda yaptığı atılımları doğru anlayabilmek, bu dönemden önceki üç yüzyılda yaşanan gelişmeleri ortaya koymayı gerektirir.

On beş ve on altıncı yüzyıllara kadar ekonomik faaliyetin ana unsuru tarımsal üretim; sahip olunması gereken en değerli üretim faktörü ise toprak olmaya devam etmiştir. İlk Çağ medeniyetlerinde olduğu gibi Orta Çağ medeniyetlerinde de tarım dışı üretim kolları gelişmemiş, toplumun temel ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde, küçük ve dağınık iş kolları olarak kalmıştır. Heaton bu durumu şöyle ifade etmektedir: “Orta Çağ toplumunda hayatlarını imalat ve ticaretle kazananların sayısı; toprağı işleyerek, toprağın ürünlerini işleyerek veya evlerinde küçük imalat yapanlara nazaran çok azdır.”<sup>3</sup>

Bu durumun on yedinci yüzyıldan on sekizinci yüzyıla uzanan dönemde değişmeye başladığını görüyoruz. On beş ile on sekizinci yüzyıllar arasında Batı Avrupa’da yaşanan bir dizi sosyal ve ekonomik gelişmeden sonra zanaatın daha ileri bir formu olan imalat sanayi, toplumların var olabilme savaşının olmazsa olmazı, gelişmişlik düzeyinin temel göstergesi haline gelmiştir. Bu gelişmelerden iktisat tarihi literatüründe çok önemli bir yere sahip olan sanayileşme de muhtemelen en uygun koşulları sağlayan yer olan İngiltere’de ortaya çıkmış, kısa süre içinde küresel bir boyut kazanmış ve tüm toplumlar için erişilmesi umulan bir hedef haline gelmiştir.

Pek çok iktisat tarihçisi, sanayi devriminin bir çarpıda olmadığını vurgulamaya özen göstermiştir. Kendisinden önceki devrimlerle karşılaştırıldığında, Sanayi Devrimi, kademeli ve ağır olarak gelişen bir süreç olmuş; yalnızca belirli imalat dallarını ve belirli üretim araçlarını etkilemiş ve tüm ülkeyi içine almak yerine bölge bölge gelişmiştir. Ancak bu gelişim, Paleolitik Çağ’ın vahşi avcı insanının, Neolitik Çağ’ın evcilleşmiş çiftçi insanına (çok daha ağır bir tempoda gerçekleştiği kabul edilen) dönüşmesinden daha önemsiz

---

<sup>3</sup> Heaton, H. (1995), *Avrupa İktisat Tarihi: İlkçağdan Sanayi Devrimine* (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay). İstanbul: İmge Yayınları, s.121.

olmamıştır. Sanayileşmenin, özellikle de buhar makinesinin yaptığı şey, canlı güç kaynaklarının yerine cansız güç kaynaklarının konması olmuştur. Makineler, hızlı, düzenli, şaşmaz ve yorulmaz güç kaynakları olmuş ve üretim kapasitesini iki yüz kata kadar çıkarabilmiştir.<sup>4</sup>

Sanayi Devrimi, ekonominin, tarım ve imalat sektörleri arasındaki dağılımını alt üst etmekle kalmamış, çok önemli toplumsal dönüşümlere neden olmuştur. On sekizinci yüzyıl öncesinde ekonomik hayatın tarımsal üretim etrafında örgütlenmesinin sonucu olarak başlıca zenginlik kaynağı toprak olmuştur. Toprak sahibi asiller ya da (özellikle İspanya ve Fransa’da) kilise, toprak sahipliği sayesinde ekonomik ve sosyal hayatta önemli bir güce sahip olmuştur. On sekizinci yüzyıl sonlarına doğru sömürge imparatorlukları ve tarım alanındaki buluşlar Batı Avrupa’da o zamana kadar görülmemiş ölçüde sermaye birikiminin oluşmasını; banka ve benzeri kredi kuruluşlarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu kurumlardan alınan bol ve ucuz kredi, çeşitli bilimsel ve teknik buluşların, bu arada buharlı makinelerin üretime uygulanmasıyla birleşince, Avrupa ülkeleri daha bol ve ucuz üretime başlamıştır. Bu durum hem kırsal kesimde hem de şehirlerde önemli toplumsal sonuçlara yol açmış; sosyal sınıflar, ekonomik ve siyasi güç dengeleri yeniden belirlenmiştir. Sanayi Devrimi’nin sonuçları kısa zaman içinde Avrupa ve ötesine yayılarak küresel bir boyut kazanmıştır.<sup>5</sup>

Sanayi Devrimi öncesinde yüzyıllar boyunca insanlar, ihtiyaçlarını köylerindeki, kasabalarındaki zanaatkârın küçük çaplı üretiminden karşılamıştır. Belki sadece büyük şehirlerde ya da ticaret yollarının üzerinde yer alan bölgelerde tüccarların getirdikleri mamul ya da yarı mamul ürünleri evlerinde kendi emekleriyle veya yine küçük çaplı üretim yapan zanaatkâr sayesinde işleyip kullanmışlardır. Sanayi Devrimi ile birlikte, birkaç yüzyıl içinde küresel bir boyut kazanacak biçimde, neredeyse tüm ürünlerin büyük imalathaneler ya da fabrikalarda üretilmesi şeklindeki bir ekonomik devrim gerçekleşmiştir. Hobsbawm’ın ifadesiyle; “Sanayi Devrimi, insan yaşamının yazılı belgelere geçmiş tarihindeki en köklü dönüşüm olmuştur.”<sup>6</sup>

Birçok iktisat tarihçisine göre bu köklü dönüşüm ilk olarak İngiltere’de kendini göstermiştir. İngiltere’de ortaya çıkmış olması, şüphesiz bu ülkenin o dönemde ekonomik

---

<sup>4</sup> Kennedy, P. (2015), *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri – 16. Yüzyıldan Günümüze Ekonomik Değişim ve Askeri Çatışmalar* (Çev. Birtane Karanakçı), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, s.187-188.

<sup>5</sup> Ülman, A.H. (2002), *Birinci Dünya Savaşı’na Giden Yol ve Savaş*, Ankara: İmge Kitabevi, s.23.

<sup>6</sup> Hobsbawm, E. J.(1998) *Sanayi ve İmparatorluk* (Çev. Abdullah Ersoy). Ankara: Dost Kitabevi, s.13.

ilerleme ve dönüşümlere en uygun ortamı sağlayan yer olmasından kaynaklanmaktadır. Düşük maliyetle bol miktarda tekstil ürünü üretimi, bu ürünleri dünyanın bir ucundan diğer ucuna kadar pazarlama imkânına sahip bir ticaret ağı, kömürden sağlanan yüksek ısının demirin işlenmesi ve buhar makinesinde kullanılmasını sağlayacak bilimsel ve teknolojik gelişmeler, belki de en önemlisi daha özgürlükçü bir ortam sağlayan “anayasal düzen”, feodal güçler ve sonraları oluşacak olan kentli aristokrat sınıf arasında sermaye birikimini ve bu sermayenin ticaretin ve sanayinin kullanımına sunabilecek iktisadi kurumları mümkün kılacak sosyal denge... Sanayi devriminin neden İngiltere’de ortaya çıktığını açıklamamız için yeterli olmasa da, bu koşulların bulunması sanayi devrimi gibi bir gelişme ve yeni ekonomik düzenin merkezinde yer alması konusunda İngiltere’nin avantajını ortaya koymaktadır.

## 2.1. Sanayileşme Düşüncesi Üzerine

Sanayileşme düşüncesinin kökenlerinin hangi yüzyıllara dayandığı ve Sanayi Devrimi’nin gerçekte ne zaman başladığı ve bittiği üzerine farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı iktisat tarihçileri, sanayileşmenin kökenlerinin on altıncı yüzyıla kadar götürülebileceği, hatta Haçlı Seferleri sonrası Avrupa toplumunda sanayileşmeye ilişkin izler bulunduğu görüşündedir. Bu düşünürlerden biri Heaton’dur. Heaton, Orta Çağ’da zanaat ve ticaret faaliyetine bakıldığında, tarıma göre çok daha seyrek bir faaliyet izlenimi verdiğini kabul etmektedir. Bunun sebebini, İlk ve Orta Çağ toplumlarında zanaat faaliyetinin, yani mamul mal üretme alışkanlığının öztüketimle sınırlı olması ve ana faaliyet alanının tarımdan ibaret olması ile açıklamakta ve eklemektedir: Ancak Ortaçağ’daki “manoir” kayıtlarına bakıldığında köylülerin ihtiyaç duydukları her ürünü kendilerinin üretmedikleri görülür. Heaton bu durumu, Latince elle yapma kelimelerinden türetilen manufacture [imalat] kelimesinin, türetildiği kelimelerin anlamının ötesine geçerek, uzmanlık yani zanaat bilgisi gerektiren bir tanıma dönüşmüş olması ile açıklamıştır. İnsanlar amatör bir faaliyetle üretmedikleri ürünler için terzi, demirci gibi zanaatkârlara ya da bu ürünleri getiren tüccarlara başvurmuşlardır. Bu durum Orta Çağ’da küçük boyutlarda da olsa endüstriyel faaliyetin ve ticaretin gelişmesine neden olmuştur. Yunan ve Roma geleneği üzerinde Doğu Akdeniz, ticaretin canlı olduğu bir bölge olarak kalmış ve İstanbul gibi kentlerde üretilen ipek, mücevher, koku ve diğer ürünler, tüccarlar tarafından farklı pazarlara taşınmıştır. Diğer taraftan Haçlı Seferleriyle Doğu’ya giden Haçlılar, burada o dönem için lüks sayılan gıda, elbise ve diğer maddeler ile tanışmış, bunlar sevmiş ve yapma yöntemlerini Batı’ya taşımıştır. Yere ve duvara halı sermek, elbise altına çamaşır giymek,

baharatlı yemek çeşitleri, cam endüstrisi, ipekli kumaşlar, zırh ve silah çeşitleri, süslü mobilyalar ve ev süsleme alışkanlıkları ile tüm bunlara ilişkin zanaat faaliyeti haçlı seferlerinin Batı'ya kazandırdıkları arasındadır. Haçlı Seferleriyle edinilen alışkanlıklar ve dokuma alanındaki gelişmeler, Orta Çağ Avrupası'nda kayda değer bir imalat faaliyetini doğurmuştur. Heaton, bu süreç doğrultusunda, devlet ve loncalar eliyle düzenlenmiş büyük bir endüstrinin, Orta Çağ'da da var olduğunu ifade etmektedir.<sup>7</sup>

Diğer taraftan Sanayi Devrimi veya sanayileşme, bazı büyük dönüşümlerin gözle görülür hale gelmesini gerekli kılar. Deane, ekonomik organizasyonun metod ve özelliklerinde görülen belirlenebilir bu dönüşümleri yedi başlıkta toplamaktadır. Bu birbiriyle alakalı değişimler şunlardır:

*“(1) Modern bilim ve tecrübî bilginin pazar için üretim sürecine geniş ve sistematik olarak uygulanması; (2) ekonomik faaliyetin aile içi ve mahalli kullanımlardan çok, ülke çapında ve uluslararası pazarlar için üretime doğru bir ihtisaslaşmaya yönelmesi; (3) nüfusun kırsal kesimden şehirlere göç etmesi; (4) tipik üretim biriminin genişlemesi, şahsi olmaktan çıkması ve böylece aile ve akrabalık ilişkilerine daha az, ortaklık ve kamu teşebbüslerine daha fazla dayalı hâle gelmesi; (5) işgücününün temel mallar üretiminden mamul mallar ve hizmetler üretimine kayması; (6) sermaye kaynaklarının insan çabası yerine veya onu tamamlayıcı olarak daha yaygın ve yoğun şekilde kullanılması; (7) toprak dışındaki üretim araçları –yani sermaye- sahipliğinin ya da bu araçlarla olan ilişkinin belirlendiği yeni sosyal ve mesleki sınıfların doğması.”<sup>8</sup>*

Bu birbiriyle alakalı dönüşümler ilk olarak İngiltere'de görülmüştür. Bu sebeple ilk Sanayi Devrimi İngiltere'de gerçekleşmiştir denilebilir. İngiliz sanayileşme tecrübesini “inkılâp” kavramı çerçevesinde ele alan ilk iktisat tarihçisi, 1880-1881 yıllarında Oxford Üniversitesi'nde bu alanda ders veren Arnold Toynbee olmuştur. Toynbee, Sanayi Devrimi'nin başlangıç noktası için 1760 yılını işaret etmiştir.<sup>9</sup>

Amerikalı tarih profesörü Nef, Toynbee'nin, Sanayi Devrimi'nin başlangıcı için 1760 yılını işaret ettiği görüşüne katılmamış ve tarihte devamlılığın esas olduğunu belirterek sanayinin ve teknolojik dönüşümlerin başlangıcının on altıncı yüzyıla kadar götürülebileceğini savunmuştur. Nef'e göre İngiltere'de sanayileşmenin doğuşu, on sekizinci yüzyıl sonları ve on dokuzuncu yüzyıl başlarında görülen ani bir olay değil, on altıncı yüzyıla kadar uzanan ve on dokuzuncu sonuna doğru sını devletinin zaferiyle

<sup>7</sup> Heaton, H. (1995), *Avrupa İktisat Tarihi: İlkçağdan Sanayi Devrimine* (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay). İstanbul: İmge Yayınları, s.121-133.

<sup>8</sup> Deane, P.(1994), *İlk Sanayi İnkılâbı* (Çev. Prof. Dr. Tevfik Güran), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.1

<sup>9</sup> A.g.e.,1-2.

sonuçlanan uzun bir süreç olarak değerlendirilmelidir.<sup>10</sup>

Tarihin sürekliliği görüşüne katılmayan Rostow ise sanayileşmeyi ilgilendiren temel dönüşümlerin on sekizinci yüzyılın sonlarında gerçekleştiğine vurgu yapmaktadır. Adı geçen tarihçilerden her biri sanayileşme olgusunun ve Sanayi Devrimi'nin ne zaman başladığı ve bittiği konusunda farklı görüşlere sahip olsalar da; her biri on sekizinci yüzyılın ortalarında başlayan dönemin, İngiltere'nin karakteristik akışında önemli ve derin izler bıraktığı konusunda hemfikirdirler.<sup>11</sup> Hobsbawm'ın bu konuya katkısı şöyledir:

*“1780’ler gibi bir tarihte ve insanlık tarihinde ilk kez, toplumların kendi üretici güçlerinin yarattığı zincirlerden kurtulması anlamına gelmektedir; bundan böyle üretici güçler, durmadan, hızla ve bugüne dek sınırsız bir biçimde insan, mal ve hizmet artışı gerçekleştirmeye muktedir olacaktır. İktisatçılar, buna teknik olarak ‘kendini besleyen bir büyümenin kalkış noktası’ adını vermektedir.”<sup>12</sup>*

Bu tarihten önce hiçbir toplum, eksik bilim ve teknolojinin ve bunun sonucunda kıtlığın ve ölümün, üretime dayattığı çerçeveyi kıramamıştı. Nef'in ve Toynbee'nin görüşleri karşısında Hobsbawm'a göre on sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren görülen özellikle 1760'lardaki kalkış da ördek yavrularının beceriksizce kanat çırpışlarına benzer bir sıçrama çabasıdır. Bu yüzden Endüstri Devrimi'nin başlangıcını 1780'den almak en uygun olanıdır. Çünkü bu tarih, ani, keskin, neredeyse dikine bir yükselişin, deyim yerindeyse ekonominin uçuşa geçişinin gözlemlendiği tarihtir. Bu kalkış 1780'de başlar ve İngiltere'de ağır endüstrinin kurulduğu ve demiryollarının yapıldığı 1840'da biter.<sup>13</sup>

## 2.2. Sanayi Devrimi Öncesi İngiltere: Ekonomik ve Sosyal Durum

On yedinci yüzyılın ilk yarısındaki dini çatışma, iç savaş ve çekişmeler İngiltere'nin ulusal ekonomi ve siyasetinin önemli ölçüde şekil değiştirmesine; yeni sosyal sınıfların oluşmasına ve anayasal çerçeveye dayanan yeni bir ekonomik düzenin kurulmasına yol açmıştı. Bu dönemde yaşanan çatışmalar, ardında ekonomik gelişmelere uygun bir ortam bırakmıştır. Temelde Protestan ahlak anlayışının güçlenmesi, faiz ve finansal araçların serbestleşmesi, devlet eliyle uluslararası ticaretin teşvik edilmesi gibi mali ve toplumsal dönüşümler yaşanmıştır. Bunlardan Sanayi Devriminin ortaya çıkmasında rol oynayanları birkaç başlık altında toparlamak mümkündür. Öne çıkan hususlardan ilki, Sanayi Devrimi arifesinde İngiliz imalat sektöründe görülen, yünlü kumaş üretiminin yaygınlaşması şeklinde tezahür eden dönüşüm olmuştur. Sonra buna bağlı olarak “çitleme hareketi” gelmiştir.

<sup>10</sup> A.g.e.,2.

<sup>11</sup> A.g.e.,3.

<sup>12</sup> Hobsbawm, E. J.(2003) *Devrim Çağı* (Çev. Bahadır Sina Şener). Ankara: Dost Kitabevi, s.38.

<sup>13</sup> A.g.e.,38.

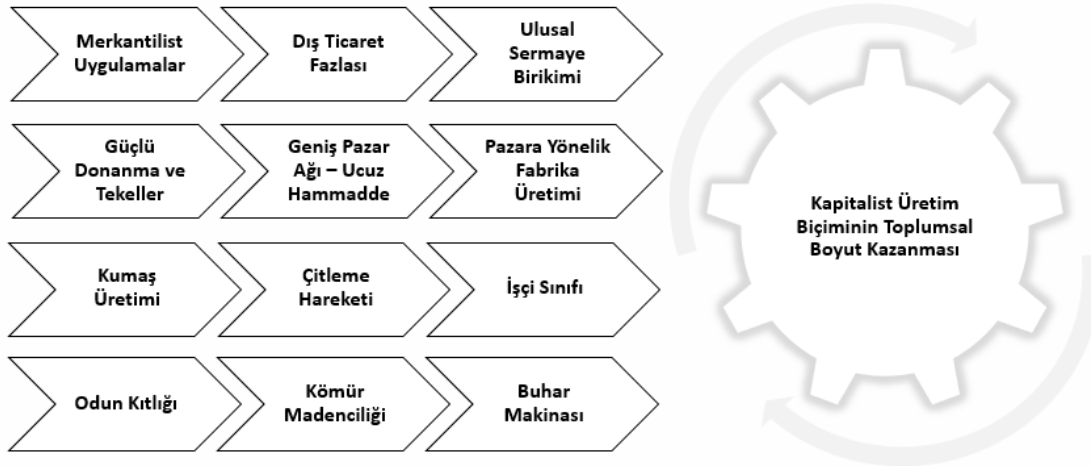
İngiltere'nin kırsal kesim ekonomisinde on altıncı yüzyıla kadar tarımsal üretimin yanında küçükbaş hayvan ve buna bağlı olarak ham yün üretimi öne çıkmaktaydı. On altıncı yüzyıl sonrasında İngiltere Kuzey Avrupa pazarında kumaş satmaya başlamıştır. Ham yün üretiminden kumaş üretimine geçiş iktisadi bir ilerlemeye işaret etmektedir. Kumaş ticareti, ham yün satmaktan daha fazla getiri sağlayacaktır. Ancak bu durumun iktisadi etkileri, sağlanan getiri artışıyla sınırlı kalmamıştır. Kumaş üretimi geliştikçe, bu kumaşların hammaddesi olan yüne yönelik talep artmış ve ham yün üretmek de eskisinden daha karlı hale gelmiştir. Bunun sonucu olarak kırsal kesimde daha önceleri tarım arazisi olarak kullanılan ya da tarım üretimi için yeterince elverişli olmayan ve bu sebeple çiftçilerin ortak kullanımına bırakılan arazilerin etrafının çitle çevrildiği ve bu arazilerin koyun otlak alanlarına dönüştürüldüğü görülmüştür. Kırsal kesimde kontrolü elinde tutan feodal beylerin, Avrupa şehirleri arasında ticaretin ve kent pazarlarının gelişmesinden sonra finansal olarak kentlere bağımlı hale geldiği, kentlerde satılan ürünlere ulaşabilmek için paraya olan ihtiyaçlarının arttığı bilinmektedir. Bu durum nedeniyle de çitle etrafı çevrilmiş (özel mülk haline getirilmiş) ve yatırım yapılabilir durumda olan araziler, kısa süre içinde ticaret sayesinde zenginleşmiş olan kentli aristokrat sınıfın kontrolüne geçmiştir. Çiftçilerden oluşan geniş bir kesim kırsal alanda ekonomik faaliyetin dışına itilmiş kısa zaman sonra yaygınlaşacak olan fabrikalar ve maden ocaklarında çalışmak üzere büyük bir işgücü ordusu oluşturmuştur. Diğer taraftan tarım arazileri, başta kentli aristokrat kesim olmak üzere çiftçi olmayanların elinde önemli bir yatırım alanı haline gelmiş; bu arazilerin kiralanmasından sağlanan rant, kentli aristokratların sermaye birikiminde önemli rol oynamıştır.<sup>14</sup>

On yedinci yüzyılda yaşanan odun kıtlığı, yeni kömür madenlerinin açılması için uygun ortamı sağlamış olması dolayısıyla Sanayi Devrimi'nin tetikleyicilerinden olmuştur. Kömürün imalat sanayinde daha çok kullanılır olması teknik buluşları hızlandırmıştır. Bunun yanında Sanayi Devrimi'ni ilk olarak İngiltere'de görmemizde şüphesiz devlet politikaları da etkili olmuştur. On altıncı yüzyılda İspanyollarla yapılan savaşta galip gelen İngiliz Devleti, kolonileşme faaliyetlerini hızlandırmış, zamanla dünyanın en büyük ve güçlü donanmasına sahip hale gelmiş ve uluslararası deniz ticaret yollarının önemli bir kısmına hâkim olmuştur. Bu durum imalat sektörünün pazar sıkıntısı çekmeden büyüebilmesi açısından önemlidir. Nitekim doğrudan İngiliz devleti eliyle kurulan ve desteklenen

---

<sup>14</sup> Heaton, H. (1995), *Avrupa İktisat Tarihi: İlkçağdan Sanayi Devrimine* (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay). İstanbul: İmge Yayınları, s.273-303.

uluslararası tekel şirketleri, yalnızca gittikleri bölgelerin zenginliklerini İngiltere'ye taşımakla kalmamış, İngiliz imalat sektörünün ürettiği ürünleri de kolonilere taşımışlardır. Diğer taraftan kolonilerden ve dış ticaretten sağlanan zenginlik, sermaye birikimini teşvik etmesi dolayısıyla Sanayi Devrimi için kritik öneme sahiptir. On yedinci yüzyıl merkantilistlerin düşüncelerinin sorgulanmaya başladığı dönem olmuştur. İngiltere'de merkantilist uygulamaların ötesinde, dış ticaretin İngiliz toplumunu zenginleştirecek biçimde serbestleştirilmesi yönünde uygulanan politikalarla ulusal sermaye birikimi teşvik edilmiştir. Sanayi Devrimi'nin İngiltere'de ortaya çıkmış olmasında son olarak, finansal sektörde yaşanan gelişmelerin önemi büyüktür. Sanayi Devrimi olarak adlandırdığımız buluşların tümü, o güne kadar hiçbir devlet erkinin gündemine girmemiş hususlardı ve tümü imalat sektörünün içinden çıkmıştı. Buhar makinasının kullanımının yaygınlaşmasından, fabrikaların açılması ya da demiryolların yapılmasına kadar tüm yenilikçi yatırımlar, İngiltere'de yaşayanların elinde biriken sermayenin sanayi yatırımlarına aktarılmasıyla mümkün olmuştur. Kırsal kesimde yaşanan gelişmelerle tarım arazilerinden sağlanan rant, kentli aristokrat sınıfın elinde kayda değer bir sermaye birikimi oluşmasını sağlamıştı. Esasında üretimde kullanılmadığı için ekonomik faaliyetin dışında sayılan rant ve bu rant dolayısıyla sağlanan sermaye birikimi, dönemin İngiltere'sinde gelişen finansal sektör sayesinde üretken faaliyetlerde kullanılabilmiştir. Bu durumun en önemli göstergesi, borç verme ve hisse ortaklığı ile kentli aristokrat sınıfın fabrika, demiryolu yatırımları ve uzun mesafe ticaretine finansal kaynak sağlamasıdır.<sup>15</sup>



Şekil 2.1. Kapitalist Üretim Biçiminin Toplumsal Boyut Kazanma Aşamaları

<sup>15</sup> Hobsbawm, E. J.(2003) *Devrim Çağı* (Çev. Bahadır Sina Şener). Ankara: Dost Kitabevi, s.13-62.

Yukarıda şema üzerinde gösterilen bu gelişmelerin İngiltere’de bir araya gelmiş olması sebebiyle Sanayi Devrimi ve sını kapitalizmin İngiltere’de doğduğu ve buradan yayıldığı kanaatindeyiz.

### 2.2.1. İç Pazar İçin Ham Yün Üretiminden Kumaş İhracatına

İnsanlığın ticaret faaliyetine başladığından beri mamul mal üretip satmak, tarımdan ya da doğal kaynaklardan elde edilen ürünleri ham halde satmaktan daha karlı olmuştur. Mamul mal üretimi yani imalat, genelde şehirlerde toplanmış ve şehrin nüfusu ve bu nüfusun ihtiyacı miktarıyla sınırlı kalmış ya da ufak çapta ticarete konu olmuştur.

İngiltere, aslında on altıncı yüzyılda ham yün ihracatçısı olmayı bırakmış, nihai yün ürünleri üreten ve ihraç eden bir ülke haline gelmişti. Bu dönüşüm küçük bir başarı değildir. Katma değer yaratan nihai ürünler, hammaddeden net bir biçimde daha yüksek değerlere sahip olduğundan, bu durum ülke ekonomisinin ileriye dönük niteliksel bir sıçrama yapmakta olduğunun göstergesidir. İngiltere’nin ham yün üretiminden işlenmiş yün, yani kumaş üretimine geçişi önemli ekonomik ve sosyal sonuçlara yol açmıştır. Genelde üretilen çok aranılır olmayan perdelik kumaşlardı. Kumaşlar çok değerli olmasalar da üretimleri dolayısıyla iki önemli sonuca neden oldular: Birincisi yün endüstrisinin hammadde ihtiyacına karşılık verecek koyun otlaklarına olan talebin artması, ikincisi, Kuzey Avrupa, Amerika ve Akdeniz’de İngiliz ticari ağlarının oluşmaya başlaması.<sup>16</sup>

Üretilen kumaşlar çok kaliteli olmasalar da Amerika’daki kolonilerde talep görmüştür. Kuzey Avrupa’yla İngiltere arasındaki ticaret de yün kumaş ticareti sayesinde gelişmiştir. Belki de en önemlisi Akdeniz kıyılarına bu kumaşları satmak isteyen İngilizler, donanma gücü konusunda İspanyollarla rekabete girmişler ve üstünlük elde ederek on yedinci yüzyılda Hollanda’dan sonra en büyük donanmaya sahip olmuşlardır. Guenzi’nin verdiği bilgilere göre, “1630-1640 yılları arasında İngiliz tüccarların Kuzey Avrupa, Amerika ve Akdeniz kıyılarına ihraç ettikleri kumaş 3.000 parçadan 13.500 parçaya yükselmişti.”<sup>17</sup>

Bu durum, İngiltere’nin sanayi devriminden sonra kazandığı ekonomik gücün, yalnızca imalat sektöründe yaşanan gelişmelere dayanmadığını göstermektedir. Birbirini tetikler bir biçimde, İngiltere’nin deniz hâkimiyeti ve ticareti teşvik eden devlet politikası,

<sup>16</sup> Guenzi, A. (2006), “European Expansion on the Seventeenth Century” in Di Vittorio, Antonio (Eds.), *An Economic History of Europe*, New York, s.83-84.

<sup>17</sup> A.g.m., s.85.



sanayi devriminden önce de İngiliz kumaşlarının pazarının genişlemesini sağlamıştır. Doğal olarak bu avantaj, imalat sektörünün büyümesini ve Sanayi Devrimi olarak nitelendirdiğimiz gelişmeleri tetikleyen en önemli unsurlardan biri olmuştur.

### 2.2.2. Tarım ve Madencilik Alanında Yaşanan Gelişmeler

Yünlü kumaş endüstrisi, İngiltere’de on altıncı yüzyıldan başlamak üzere, kırsal kesimde üretilen ürün dağılımını ve toprakların ne şekilde kullanılacağını, hammadde ihtiyacı dolayısıyla değişime zorlamıştır. Artık daha fazla koyun otlatma alanlarına ihtiyaç vardı. Bu durum “odun kıtlığı” ve “çitleme hareketine” neden olmuştur.

Kumaş üretimindeki artış beraberinde daha fazla ham yün ihtiyacını getirmiştir. Ham yün talebindeki artış da kırsal kesimde ormanların, tarım arazilerinin ve ortak tarım alanlarının, koyun otlatma alanlarına dönüştürülmesini tetiklemiştir. Diğer taraftan kumaş imalathanelerinin ısıtılmasında ve donanma için büyük gemilerin yapılmasında kullanılan oduna olan talebin artması da beraberinde odun kıtlığını getirmiştir.

On yedinci yüzyılda yaşanan odun kıtlığının en önemli sonucu, kömür madeninin daha yaygın kullanılabilir hale gelmesi olmuştur. Kömür, oduna göre daha güçlü bir ısı kaynağıdır ve demirin işlenmesi için gerekli enerjiyi sağlamıştır. Bu sayede demir, endüstriyel faaliyette ve donanmada daha çok kullanılabilir hale gelmiştir. Guenzi bu durumu şu verilerle ortaya koymaktadır: “İngiltere’de kömür üretimi 1550 yılında 210 bin ton iken 1630’a gelindiğinde bu rakam 1.5 milyon tona yükseldi. Bununla birlikte 1575 ila 1600 yılları arasında demir cevherinin endüstriyel faaliyetlerde kullanılma oranı iki katına çıkmıştı.”<sup>18</sup>

On sekizinci yüzyıl İngiltere’de buluşlar çağı olacaktır. Bu sebeple henüz on yedinci yüzyılda demirin, kömür madeniyle, yüksek ısıda işlenebilmesinin sağlanması ve endüstriyel faaliyette kullanılabilir hale gelmesi İngiltere’nin sanayileşmesinde önemli rol oynamıştır. İleride teknik buluşlar kısa süre içinde endüstriyel faaliyetin birer parçası haline gelmiş ve imalat sanayinde görülen teknolojik ilerleme Sanayi Devrimi’ne dönüşmüştür. Yine Guenzi’nin verdiği bilgilere göre, “odun yetersizliğinin neden olduğu ivme ve ulaşım giderlerinin düşmesiyle on sekizinci yüzyılın ilk yarısında maden kömürü üretimi (2.5 milyon tondan 5 milyon tona çıkararak) ikiye katlanacaktı. Yüzyılın ikinci yarısında da (1800 yılında 10 milyon tona çıkararak) ikinci defa katlanacaktı.”<sup>19</sup>

<sup>18</sup> A.g.m., s.86.

<sup>19</sup> Beaud, M. (2018), *Kapitalizmin Tarihi 1500-2010* (Çev. Fikret Başkaya), İstanbul: Yordam Kitap, s.101.

Kömür, on sekizinci yüzyılın ilk yarısında tekstil imalatında iki amaç için kullanılmıştır. Bunlardan ilki buhar makinası ve diğer mekanik aletlerin çalıştırılması, ikincisi ise fabrikaların ısıtılmasıdır. Yüzyılın ikinci yarısında hem odun yetersizliğinin neden olduğu yakıt ihtiyacı hem de demiryollarının yaygınlaşmasıyla kömüre olan talep artmıştır. Bu artış daha fazla kömür madeninin açılmasına, yatırım ve istidamın bu alana kaymasına neden olmuştur.

İstihdamın kırsal kesimdeki durumuna bakıldığında ise çitleme hareketiyle birlikte yaşanan dönüşümlerden kaynaklanan büyük bir işsiz kitlesi görülmektedir. Kumaş üreticilerinin ham yün ihtiyacı, büyük toprak sahiplerini çitleme hareketine yöneltmişti. Toprak sahiplerinin daha değerli hale gelen koyun otlak alanlarının etrafını çitlemelerinden adını alan bu hareket sonucunda İngiltere’de tarımsal mülkiyet yapısı önemli ölçüde etkilenmiştir. On beşinci yüzyıldan beri kentlerde ticaretin gelişmesine paralel olarak soyluların nakit ihtiyacı artıyordu. Buna mukabil kumaş endüstrisi için ham yün üretimi soyluların nakit ihtiyacını kısmen karşılayabiliyordu. Artan nakit ihtiyacı daha geniş arazilerin koyun otlaklarına dönüştürülmesiyle sonuçlanmıştır. Tarım arazilerinin ve ormanların büyük bölümü koyun otlak alanlarına dönüştürülmüştür. Kırsal kesimde tarımsal üretim yerini büyük ölçüde ham yün üretimine bırakmıştır. Önceleri tarım kesiminde geçimini sürdüren büyük bir kesim işsiz kalmıştır. İşleyip geçimlerini sağlayabilecekleri toprakları büyük toprak sahipleri tarafından ellerinden alınmış olan bu insanlar, fabrika, demiryolu ve maden yatırımları için hazır bir işgücü ordusu oluşturmuştur. Onların sayesinde de sanayi ve madencilik sektörleri ucuz işgücü sağlamıştır.

Yün ve odun talebinin artması ve odunda yaşanan kıtlık, İngiltere’de iki önemli sonuca yol açmıştır: Toprakla bağı kopmuş geniş bir işgücü ordusu ve kömür madenciliğinin gelişmesi. Bu iki husus da imalat sektöründe görülecek olan teknik buluşların küçük imalathanelerden büyük fabrikalara taşınmasında önemli rol oynamışlardır.

Kırsal kesimden göçe, hızlı nüfus artışı ve zanaatların çökmesi de eklenince büyük şehirlerde yığılmış halde İngiliz işçi sınıfı oluşmuştur. Bu durum bir taraftan çarpık kentleşmeyi diğer taraftan da sanayi faaliyeti geliştikçe kapitalist büyümeyi ve bunun karşısında işçi hareketlerini beraberinde getirmiştir. Topraktan bağı kopan köylü, zanaat faaliyetini bırakan zanaatkâr ve özellikle İngiltere’de dış göçlerle gelen işçiler, ücretlerin

emek piyasasında belirlendiği bir ekonomik yapı içinde düşük ücret karşılığında çalışmayı kabul etmiş; bu durum sonucunda sermaye birikiminin önu açılmıştır.<sup>20</sup>

### 2.2.3. Güçlü Donanma ve Uluslararası Tekeller

İngiliz imalat sektörünün gelişiminde, dünyanın bir ucundan diğer ucuna uzanan bir alanda mamul mal satma ve bu alandan hammadde sağlama imkânı tanıyan geniş pazar ağının payı büyüktür. İngiltere'nin bu avantajı, Hollanda ve İspanya ile girdiği sömürge yarışında üstünlük sağlamasıyla kazandığı; denizlere hâkim olmanın verdiği imkânla da pazar ağını Avrupa'nın çok ötesine kadar genişletebildiği görülmektedir.

İngiltere, on beşinci yüzyıldan beri denizlerde üstünlük sağlamak için Hollanda ve İspanya ile rekabet halinde olmuş ancak 1585-1604 İngiliz-İspanyol savaşına kadar bu konuda belirgin bir başarıya sahip olamamıştır. İspanyollar 1490'da Amerika'nın fethine başladıklarında İngilizler yıkıcı bir iç savaşın, Gül Savaşları'nın ardından toparlanmaya çalışan küçük bir Avrupa gücüydü. Yağma ve altın için kapışacak ve Amerika'nın yerli haklarını sömürme fırsatından yararlanacak durumda değildi. Yaklaşık 100 yıl sonra, 1588'de, İspanyol armadasının, İspanya Kralı II. Felipe'nin İngiltere'yi işgal girişiminin ve şans eseri bozgununun siyasal şok dalgaları tüm Avrupa'ya yayılmıştır. İngiltere'nin zaferi sürpriz olsa da, sonunda sömürge İmparatorluğu macerasına katılmalarına olanak tanıyan İngiliz girişkenliğinin de bir işareti olmuştur. Bu yüzden İngilizlerin Kuzey Amerika'yı tam olarak aynı dönemde kolonileştirmeye başlamaları rastlantı değildir. Ama geç kalmışlardı. Kuzey Amerika'yı cazip olduğu için değil sadece uygun olduğu için seçtiler. Sömürülecek yerli halkın bol olduğu ve gümüş madenlerinin yer aldığı Latin Amerika, yani Amerika'nın arzu edilir kısımları çoktan işgal edilmişti.<sup>21</sup>

İngilizler için Amerika'da kolonileşme faaliyetleri İspanyollarınkinden çok farklı sonuçlar doğurmuş ve İngiliz endüstrisi için beklenmedik fırsatlar sunmuştur. Yaşanan dezavantajlar ticaretin gelişmesi ve imalat sanayi için avantaja dönüşmüştür. Kuzey Amerika'da kolay erişilebilir değerli madenler bulma konusunda başarılı olamayan ve yerli halka karşı üstünlük sağlayamayan İngiliz kolonileri, zorlu yaşam şartları altında, yerli halkla çeşitli anlaşmalar yaparak ve gittikleri bölgede tütün, şeker ve pamuk gibi tarım ürünleri üreterek ayakta kalmaya çalışmıştır. Başlangıçta beklenen kolonileşme başarısız olmuş ancak bu şartlar İngiliz endüstrisi için ucuz hammadde kaynakları ve ürünlerin

<sup>20</sup> A.g.e., 136-141.

<sup>21</sup> Acemoğlu, D., Robinson, J.A. (2015), *Ulusların Düşüşü – Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri* (Çev. Faruk Rasim Velioglu), İstanbul: Doğan Kitap, s.25.

satılabileceği yeni pazarlar doğurmuştur. Guenzi'nin aşağıdaki ifadeleri bu durumu ortaya koymaktadır.

*“On yedinci yüzyıla gelindiğinde İngiliz gemileri Gambiya gibi Afrika sömürge merkezlerinden köleleri alıyor, Amerika'daki şeker tarlalarına taşıyor; üretilen şeker ve tropik ürünler aynı gemilerle Avrupa pazarına yönlendiriliyordu. Kısa süre içinde Londra, Amsterdam gibi bir ticaret merkezi haline geldi. Şehrin nüfusu 1600 yılında 200.000 iken 1700 yılında 600.000 olmuştu.”*<sup>22</sup>

Ham yün üretiminden kumaş üretimine geçiş ve kömür ile demirin endüstride kullanılması gibi gelişmelerle bağlantılı olarak uluslararası ticarete önemli gelişmeler yaşanmıştır. On yedinci yüzyılda İngiliz ekonomisini taşıyan sektör, donanmanın da güçlenmesiyle birlikte, uluslararası ticaret olmuştur. Guenzi, İngiltere'nin ticaret alanındaki yükselişini şu ifadelerle ortaya koymaktadır:

*“Özellikle on yedinci yüzyılın ikinci yarısında elli yıldan kısa bir sürede, İngiliz donanma kapasitesi, 90 bin tondan 260 bin ton seviyesine yükseldi. 1602 yılında Doğu Hindistan Şirketi kuruldu ve kısa süre içinde Hollanda'nın VOC şirketiyle rekabet edecek güce ulaştı. 1609 yılına gelindiğinde İngilizler, Portekizlilere yalnızca Goa'yı bırakacak şekilde tüm Hindistan'a hâkim olmuştu. Hindistan, İngilizlerin Asya'daki genişlemesinin kalbi olarak kaldı.”*<sup>23</sup>

İngiltere güçlü donanması ve uluslararası tekelleri sayesinde imalat sektörü için çok önemli bir talep artışı sağlamıştır. Böylece imalat sektörüne yatırım daha önce hiç olmadığı kadar karlı hale gelmiştir. İmalat sektörü, finansal aktarım mekanizmaları sayesinde sermaye kaynağını bulduğunda, teknik buluşlarla, çağının ötesine geçmiş büyük bir üretim patlaması gerçekleştirmiştir.

#### **2.2.4. Merkantilizm, Uluslararası Ticaret ve Sanayinin Finansmanı**

Merkantilizm, on altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar Batı Avrupa Ulus-Devletlerinin ekonomi politikalarında etkili olmuş düşünce akımıdır. Merkantilist düşünürlere göre ulusların zenginliği sahip oldukları değerli madenler ile ölçülürdü. Bunun kaynağı ise dış ticaret bilançolarının fazla vermesidir. İspanya, Fransa, İngiltere ve Almanya hükümetleri bu bağlamda politikalar uygulamış olmakla birlikte, uygulamada izlenen yöntem ve politikaların verdiği sonuçlar bakımından farklılıklar bulunmaktadır. Merkantilizmi en etkili biçimde uygulayan ülkelerden birisi olan Fransa'da merkantilist politikalar üretim odaklı olmuştur. Korumacı gümrük vergileri ile sınai üretimi özendirip

<sup>22</sup> Guenzi, A. (2006), “European Expansion on the Seventeenth Century” in Di Vittorio, Antonio (Eds.), *An Economic History of Europe*, New York, s.88.

<sup>23</sup> A.g.m., s.87.

tarımsal ürünlerin ülke dışına çıkışı yasaklanmış; diğer taraftan ucuz hammaddenin ülkeye girişini kolaylaştırmak adına önlemler alınmıştır. İspanyolların merkantilist uygulamaları ise Amerika kıtasındaki sömürgelerden gelen değerli madenleri, yasaklar ve korumacı politikalarla ülke içinde tutma çabasıyla şekil bulmuştur. Alman merkantilistler dış ticarettense ülke içinde ticaretin geliştirilmesi ve sınai üretimin teşvik edilmesiyle ilgilenmişlerdir. Bahse konu dönemde İngilizler, diğer tüm örneklerden bir adım önde, uluslararası ticarete etkin konumdadır. Dolayısıyla İngilizlerin merkantilist politikaları dış ticareti güçlü tutmak, kolonilere ve ticaret yapılabilen diğer bölgelere mamul mal satmak, özellikle kumaş ihracatını özendirmek, ucuz hammadde ve gıda sağlama konusunda kolonyal avantajı kullanmak yönünde olmuştur.

İngiltere’de merkantilist uygulamaların bir örneği olarak on altıncı yüzyıldan sonra ülke dışına ham yün ihracatının yasaklandığını görüyoruz. Uluslararası deniz ticaret izinleri, devlet eliyle kurulan tekellere verilmiş, sömürgelerde İngiliz ekonomisine katkı sağlayacak faaliyetlere izin verilmiş, İngiltere’nin dış ticaret fazla vermesi için gerekli tüm korumacı önlemler uygulanmıştır. 9 Ekim 1651’de kabul edilen Seyir Yasası<sup>24</sup>, uluslararası ticarete İngiliz gemilerini koruyan bir politika izlendiğinin açık göstergesidir. Bu yasaya göre İngiliz limanlarına, İngiliz olmayan bir geminin demir atması yasaklanmıştır. Ayrıca İngiliz gemilerinin taşıdıkları ticarete konu malları da yalnızca İngiliz limanlarına indirmesine izin verilmiştir. Tüm bu uygulamalar İngilizlerin, İspanyollar ve Hollandalılarla girdikleri rekabetin konusu olan deniz ticaretinde üstünlük sağlama yarışının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. İngilizler uluslararası ticareti, devlet eliyle kurdukları şirketleri tekel haline getirmek kaydıyla teşvik etmiş, uluslararası ticaretin kurallarını kendileri belirlemiş ve tüm bunları yaparken sürekli dış ticaret fazlası vererek ülkeyi zenginleştirecek bir ticareten taviz vermemişlerdir.<sup>25</sup>

Seyir Yasaları on dokuzuncu yüzyılın ortasına kadar uygulanmıştır. On dokuzuncu yüzyılın ortasından itibaren İngilizler, kolonileşme konusunda ve uzun mesafede ticarete sağladığı avantajları, bu sefer serbest ticaretin teşvik edilmesiyle kullanmıştır; dış ticaret fazlası vermek adına ülke ekonomisinin çıkarlarıyla uyduğu sürece ticaretin

---

<sup>24</sup> Seyir Yasası (The Navigation Act): 1651’te İngiltere Krallığı’nda kabul edilen merkantilist politikalar içeren ilk yasadır. 1660, 1663 ve 1679 yıllarında benzer korumacı politikaları içeren yasalar çıkmış, tümü “Seyir Yasaları” (The Navigation Acts) olarak adlandırılmıştır. Yasaların temel amacı kolonilerin İngiltere dışındaki bir ülkeyle ticaretini engellemek, İngiliz sanayi ve ticaretini korumaktır. (Detaylı bilgi için ayrıca bkz. The Editors of Encyclopaedia Britannica, “Navigation Acts” Encyclopædia Britannica, <https://www.britannica.com/event/Navigation-Acts> (29.07.2019)).

<sup>25</sup> Beaud, M. (2018), *Kapitalizmin Tarihi 1500-2010* (Çev. Fikret Başkaya), İstanbul: Yordam Kitap, s.38-41.

serbestleşmesini savunmuşlar, Avrupa ülkelerinin rekabet edemedikleri İngiliz ürünlerine korumacı önlemler alması sonucunda ise Avrupa dışındaki pazarlara yönelmişlerdir.

Aynı dönemde ticaretin finansmanı alanında da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Finansal araçlar konusunda önceleri “Alçak Ülkeler”<sup>26</sup> ve İtalya ile kıyaslandığında çok geride olan İngiltere, on yedinci yüzyılda arazi ipoteği ve rehin usulü borç alıp verme uygulamalarını aşip kendi kredi sektörünü geliştirmiştir. Ticaretin gelişmesi şehir merkezlerinde nüfusun artmasına neden olmuş; artan nüfus tarım ürünlerine olan talebi artırmıştır. Bu talep artışı da tarım kesiminde yeni arazi ihtiyacını doğurmuştur. Arazi kiralarından kaynaklanan rant, sermaye sahibi kentli aristokrat sınıfın oluşmasını sağlamıştır.

On sekizinci yüzyıl İngiltere’inde araziler, genelde şehirlerde yaşayan soylular ile avukat, doktor ya da tüccarlara aittir ve genel bir uygulama olarak sözleşmelerle çiftçilere kiralanmaktadır. Araziye olan talebin artması, arazi kiralarının (yani rantın) yükselmesine neden olmuş ve bu durum da arazi sahiplerinin elinde finansal bir birikim oluşmasını sağlamıştır. Belki de İngiltere’yi diğer Avrupa ülkelerinden bir adım öne taşıyacak davranışsal bir değişiklik ise bu noktada İngiliz toplumundan gelmiş; soylu aileler, gemi inşa edenlere, girişimcilere ve tüccarlara ödünç para vermeye başlamış, hatta şirket hisselerini satın almıştır. Böylece biriken sermaye, ticarete ve üretken faaliyetlerde kullanılmış olmuştur. 1694 yılında İngiltere Merkez Bankası kurulmuştur. Önceleri yasak olan faiz, zamanla ticaret hayatının bir parçası olarak merkezi otorite tarafından da kabul edilmiştir. Guenzi’nin ifadeleriyle, “o güne kadar iyi düzenlenmiş bir kredi-finans potansiyelini tam olarak ortaya koyabilen tek ülke İngiltere olmuştur.”<sup>27</sup>

İngiltere’nin üretimin ve ticaretin finansmanı konusunda rakipleri karşısında öne geçmesi tarihi bir öneme sahiptir. Çünkü sanayi devriminin yerelden ulusal bir yapıya bürünmesi, küçük ölçekli zanaatkarlıktan ya da eve iş verme sisteminden ayrışıp küresel anlamda ekonominin seyrini değiştirebilecek bir patlama yapması, ancak üretken faaliyetlere yönlendirilmiş bir sermaye birikimiyle mümkündür. Nitekim altın stoku konusunda

---

<sup>26</sup> Alçak Ülkeler (İngilizce Low Countries veya Almanca Holland yada Vlaming): Hollanda, Belçika, Lüksemburg ile Almanya ve Fransa’nın kuzey kısımlarını kapsayan bölge. Coğrafi koşullar sebebiyle bu isimle adlandırılmakla birlikte bu bölge, nehirlerin ulaşım kolaylığı sağlaması sebebiyle Avrupa’da Ortaçağ koşullarına göre daha uzun mesafelerde ticaret yapılabilen ilk bölge olmuştur. Bu sebeple fuarlar, ticaret yolları ve finansal araçlar Avrupa’da ilk bu bölgede gelişmiştir. (Detaylı bilgi için ayrıca bkz. The Editors of Encyclopaedia Britannica, “Low Countries” Encyclopædia Britannica, <https://www.britannica.com/event/Low-Countries> (29.07.2019)).

<sup>27</sup> Guenzi, A. (2006), “European Expansion on the Seventeenth Century” in Di Vittorio, Antonio (Eds.), *An Economic History of Europe*, New York, s.89.

İngiltere'den çok önde olan İspanya'nın veya Hollanda'nın bu tarz ekonomik atılımları yapma konusunda İngiltere karşısında açık ara geride kalmış olmaları, ellerindeki sermayeyi üretken faaliyetlere aktaracak mekanizmaları kurmaktan uzak olmalarındandır.

### 2.2.5. İngiltere'yi Başarılı Kılan Nedenler

Bu başlığa kadar değinilen tüm gelişmeler, on sekizinci yüzyıla gelindiğinde, büyüyen imalat sektörü, güçlü donanması ve Asya'dan ve Afrika'dan Amerika'ya uzanan büyük denizaşırı ticaret ağı ile ülke içinde yüksek ticaret potansiyeli olan şehirlere, ülke dışında dış ticaret fazlası oluşturabilecek sömürgelere ve sermaye birikimine uygun ortamı sağlayacak bir mali yapıya sahip bir İngiltere'yi karşımıza çıkarmıştır. Bu ortam endüstriyel üretimin gelişmesi ve Sanayi Devrimi'ne dönüşmesi için gerekli koşulları sağlamış görünmektedir.

Bu dönüşümün toplumsal boyutunu göz ardı etmek mümkün değildir. Hobsbawm, Sanayi Devrimi'nin anlamının “yalnızca iktisadi büyümenin hız kazanması değil, iktisadi ve toplumsal dönüşüm nedeniyle ve bunun sayesinde iktisadi büyümenin hız kazanması”<sup>28</sup> olduğunu söylemektedir. Bu ifadeyle anlatmak istediği, imalat sektöründeki hızlı büyümenin, toplumsal yapının kapitalist üretim biçimini içselleştirmesi sayesinde gerçekleşmesidir.<sup>29</sup>

İngiltere'de görülen Sanayi Devrimi, başlangıcı ve bitişi konusunda Hobsbawm'ın yaklaşımıyla değerlendirildiğinde, Fransız Devrimi'yle çağdaştır; her iki devrim de on sekizinci yüzyılın ürünüdür. Fransız Devrimi yalnızca siyasal sonuçlar doğurmamış; Fransızları, doğa bilimleri, matematik ve fizik konusunda en öne geçirmiştir. On sekizinci yüzyılın genel görünümüne bakıldığında Fransa'da eğitimin, bilimsel çalışmaların ve hatta teknik ilerlemelerin İngiltere'den önde olduğu görülür. Hobsbawm'a göre İngiltere, iktisadi üstünlüğü, Sanayi Devrimi'yle birlikte kazanmıştır ve bu üstünlük bilim ve teknolojiye kaynaklanmamaktadır. Devrimin teknik yenilikleri (uçan mekik, iplik büküm aleti, masura makinesi) gösterişsiz ve kendi atölyelerinde deney yapan zeki zanaatkârların faaliyet alanının bir parçası olarak gelişmiştir. Kimya endüstrisi dışında belki tüm teknik yenilikler kendi kendine ortaya çıkmıştır. Bu teknik ilerlemeler için, bilim ve teknolojiye dayanmayan ancak iktisadi hayatı daha fazla etkileme gücüne sahip olan, uygun koşullar bir tek İngiltere'de bulunmaktadır. Özellikle önceki bölümlerde değinilen çitleme hareketiyle kırsal

<sup>28</sup> Hobsbawm, E. J.(1998) *Sanayi ve İmparatorluk* (Çev. Abdullah Ersoy). Ankara: Dost Kitabevi, s.32.

<sup>29</sup> A.g.e., s.32-33.

kesimde mülkiyet yapısının değişmesi, ticaret ve taşımacılık alanında yaşanan gelişmeler, on yedinci yüzyıldan itibaren iktisadi hayatta kâra endeksli bir anlayışın hâkim olması ve bunların sonucunda üretime yönlendirilmeye hazır sermaye birikiminin sağlanması İngiltere'ye önemli avantaj sağlamıştır.<sup>30</sup>

Diğer taraftan on sekizinci yüzyıldaki teknik ilerlemelerin üretime yansımalarının kapitalist sonuçlar doğurmak zorunda olmadığı söyleyebiliriz. Örneğin eski yöntemlerle üretim gerçekleştiren Birmingham'da teknik ilerlemeler sonucunda kapitalist olmayan bir sanayileşme görülmektedir. Ancak özellikle 1850 sonrasındaki yatırımlarla imalat sektörü kapitalist bir yapıya bürünmüştür. Üretimini Birmingham'a göre çok daha hızlı biçimde artıran Manchester bu duruma örnektir. Kapitalist sanayileşme, kâr peşinde koşan özel girişim sayesinde hem üretimde artışı hem de teknolojik gelişmeyi teşvik etmiştir.<sup>31</sup>

Kapitalist sanayileşme, İngiltere'de bu bölüme kadar aktardığımız koşullarla bir araya geldiğinde, sermaye sahipleri, devlet eliyle üretimin teşvik edilmesine gerek duymadan, özel girişim yoluyla üretimi artırmak konusunda istekli olmuştur. Hatta kapitalist sermaye, o döneme kadar devletin üstlendiği faaliyetleri dahi üstlenmek istemiştir. Beaud'un aktardıklarına bakıldığında, on sekizinci yüzyıla doğru İngiltere'de, Doğu Hindistan şirketinin tekel olmasının sorgulanmasına neden olacak şekilde özel girişimlerin güçlendiğini görmekteyiz.

*“1688 devrimi”nden<sup>32</sup> sonra imtiyazsız şirketler (İnterlopers) bu şirketin tekel olmaktan çıkarılması için harekete geçmişler ve 1698'de rakip bir şirket kurmuşlardı.1702'de varılan bir anlaşmayla bu iki şirket birleştirilerek (1708), United Company adıyla yeni bir şirkete dönüştü. İngiltere Merkez Bankası'nın kuruluşu da aynı yıllara rastlıyordu (1694). Bankanın kuruluş öyküsü bir grup finansörün krala Flandre Savaşı'nı finanse etmek üzere (%8 fazili) bir milyon beş yüz bin sterlin borç vermesiyle başladı. Karşılık olarak, Corporation adını alma, mevduat kabul etme, ticari işlemlere iskonto uygulama, tek kelimeyle her türlü bankacılık işlemlerini yapmaya hak kazanıyordu. 1708'de İngiltere ve Galler Ülkesinde kâğıt para emisyonu tekeline de kavuşuyordu; ama yüksek aristokrasiye bağlı Londra finans çevrelerinin geleneğine bağlı kalarak, daha çok dünya ticaretiyle ilgiliydi. Mevduat kabul edip (özellikle de ticaret şirketlerine ve devletlere) borç veriyor, kambiyo işlemleri yapıyor ve tüm dünyada ödemeleri sağlıyordu. İmalatçı-tüccar ve sanayicilerin daha mütevazı kredi ihtiyaçları ise, ekseri imalatçılar tarafından kurulan – aralarından Loyds ve Barclays'ın da*

<sup>30</sup> Hobsbawm, E. J.(2003) *Devrim Çağı* (Çev. Bahadır Sina Şener). Ankara: Dost Kitabevi, s.38-40.

<sup>31</sup> Hobsbawm, E. J.(1998) *Sanayi ve İmparatorluk* (Çev. Abdullah Ersoy). Ankara: Dost Kitabevi, s.32-33.

<sup>32</sup> 1688 Devrimi (Muhteşem Devrim veya Şanlı Devrim): Henüz veliahtken Katolik dinini kabul eden Kral II. James'in, devlet yönetimindeki katı tutumu ve dönemin iç siyasi çatışmaları sebep gösterilerek, Anglikan Kilisesi'ne bağlı İngiliz önde gelenlerinin davetiyle Hollanda Cumhurbaşkanı William tarafından İngiltere'nin istila edilmesi, Kralın tahttan indirilmesi ve anayasal İngiliz meşrutiyetinin teyit edilmesi ile sonuçlanan ayaklanma.



*bulunduğu – taşra bankaları tarafından karşılanıyordu. Londra piyasasında 1725’te 24, 1770’te 42, 1786’da 52, fakat 1755’te 12 banka vardı. Taşra bankalarının [Country Banks] sayısı da 1776’da 150’den 1793’te 400’e çıkmıştı.”*<sup>33</sup>

Ticarette ve üretimin finansmanında devlet tekelinin kırılması, özel girişimin önünü açmış, üretilen mamul malların yerelde de daha geniş pazara yayılmasını sağlamış, belki de en önemlisi mamul mal üretme ve üretilen malı yakın-uzak pazarlara ulaştırma alışkanlığının toplumsal bir boyut kazanmasını sağlamıştır. Zamanla altyapı faaliyetlerinin icra edilmesi sorumluluğunda, toplum içinden görev üstlenenlerin devletin önüne geçtiği dahi görülmüştür. Ticaretin gelişmesiyle ulaşım araçlarının iyileştirilmesi de zorunlu hale gelmiştir. Yüzyılın ortasından başlayarak yol şebekesini iyileştirme faaliyetlerine hız verilmiştir. Üstelik bu altyapı faaliyetleri, Fransa ve başka Kıta Avrupası ülkelerinde olduğu gibi angarya temeline değil, yöresel grupların (büyük toprak sahipleri, tüccarlar, kilise adamları ve çiftçilerin) inisiyatifine dayanarak gerçekleşmiştir. Yol yapımı duruma göre krediyle ve/veya kullanıcılardan alınan parayla finanse edilmiştir. Semerli taşımanın yerini atların çektiği arabalar almış, eşantiyonla sipariş alan tüccarlar fuar tüccarlarıyla rekabet edebilir hale gelmiştir. En önemlisi, on sekizinci yüzyılın sonuna doğru açılan gelişmiş kanallar ağı, çeşitli faaliyet alanları arasındaki mal dolaşımını kolaylaştırmıştır. Daha çok satmak için daha çok üretim; tarımda, madencilikte ve ulaşım faaliyetinde büyük dönüşümlere yol açmıştır.<sup>34</sup>

On sekizinci yüzyıl Avrupa devletleri arasında en parlak başarılarla imza atmış olan İngiltere, gücünü ekonomik ilerlemesine borçluydu ve bunun sonucu olarak 1780’lerde, son derece değişik başarı düzeyleri sergilemiş olsalar da, ussal bir politika izleme iddiasıyla hareket eden kıta Avrupa’sındaki bütün devletler, ekonomik büyümeyi teşvik etmişlerdir. Bu dönemde bilimlerin geleneksel endüstrinin gereksinimleri doğrultusunda gelişmiştir. En büyük ilerlemler kimyada görülmüştür. Gerçekten de on sekizinci yüzyılı derinden biçimlendirmiş olan insan bilgisinin, ussallığın, zenginliğin, uygarlığın ve doğa üzerinde kurulan denetimin ilerlemekte olduğu inancı, yani “Aydınlanma”, gücünü esas olarak üretimden, ticaretten ve her ikisiyle kaçınılmaz olarak ilişkisi olduğuna inanılan ekonomik ve bilimsel ussallıktan almıştır. Aydınlanmanın en büyük savunucuları da ekonomik bakımdan ilerici sınıflar, zamanın elle tutulur ilerlemeleriyle doğrudan ilgisi bulunan tüccar çevreleri ve ekonomik olarak aydınlanmış toprak lordları, bankerler, ekonomide ve toplum yaşamında idari konumda bulunan bilimsel düşünen yöneticiler, eğitilmiş orta sınıf,

<sup>33</sup> Beaud, M. (2018), *Kapitalizmin Tarihi 1500-2010* (Çev. Fikret Başkaya), İstanbul: Yordam Kitap, s.97-98.

<sup>34</sup> A.g.e., s.99-100.

imalatçılar ve girişimciler gibi sınıflar olmuştur. Bu insanlar İngiltere’de taşrada, gerek bilimsel ve endüstriyel gerekse siyasal ilerlemelere kaynaklık eden, Birmingham’daki Lunar Society ve Farmason Loncaları gibi derneklere de öncülük etmişlerdir.<sup>35</sup>

### 2.3. Sanayi Devrimi

Bu bölüme kadar değinilen koşullar, on beşinci yüzyıldan itibaren birbirini tetikleyen bir dizi ekonomik ve sosyal gelişmenin sonucu olarak tezahür etmiş ve ekonomik dönüşümlere uygun bir ortamın önünü açmıştır. Bu koşulların ve Sanayi Devrimi olarak nitelendirilen teknik gelişmelerin en yoğun biçimde gözleendiği yer olan İngiltere’de, inceleme alanımızı oluşturan teknik ve ekonomik gelişmelerin seyrini iki aşamada değerlendirebiliriz.

Bu aşamalardan ilki İngiliz ekonomisinin geleneksel işleyişiyle paralel olarak tekstil sektöründe –yünlü kumaş üretiminde – karşımıza çıkmaktadır. İlk büyük dönüşümler, yüzyıllardır ham yün üreten İngiliz imalat sektöründe, ham yün üretiminden, yün ipliği ve kumaş üretimine geçilmesi; daha da ötesi bu üretimin fabrika üretimine dönüşmesi şeklinde gözlenmiştir. Kısa süre içinde İngiliz kumaşları Batı Avrupa pazarına hâkim olmuştur. Aynı dönemde büyük bir deniz aşırı ticaret ve koloni ağına sahip olan İngiltere için kolonilerden sağlanacak ucuz hammadde ve karşılığında mamul mal satışı önemli bir dış ticaret fazlası kaynağı; dolayısıyla ekonomik refah artışı ve sermaye birikimi sebebi olmuştur.

Sanayi Devrimi’nin ekonomik sonuçları daha belirgin ve kalıcı olan ikinci aşaması ise madencilik ve ulaşım sektörlerinde, özellikle de demiryolu inşaatında gerçekleşmiştir. Isı kaynağı olarak odunun yerine kömürün kullanılması madencilik sektörünü geliştirmiş, kömürün demir ve çeliğin işlenmesinde kullanılması ağır sanayinin önünü açmış; belki de en gözle görülür sonuçlar demiryolu yatırımlarıyla ortaya çıkmıştır. Demiryolu, belli bir dönem aralığında her ülke tarafından ulaşılamayan, üretimde ve ulaşımda zamanı önemli ölçüde hızlandıran cazip bir yatırım alanı olarak sermaye birikimine önemli katkı sağlamıştır.

Her iki aşamada da İngiltere’nin lokomotif rol üstlendiğini görüyoruz. Ayrıca bu dönemde, günümüze kadar uzanan ülkeler arası ekonomik refah düzeyi farklılıklarının izlerine de rastlıyoruz.

---

<sup>35</sup> Hobsbawm, E. J.(2003) *Devrim Çağı* (Çev. Bahadır Sina Şener). Ankara: Dost Kitabevi, s.38.

### 2.3.1. (1780-1840) Tekstil İmalatında Sanayileşme

On sekizinci yüzyıla kadar tüm dünyada olduğu gibi İngiltere’de de endüstriyel üretim, zanaat faaliyeti olarak yürütülmüştür. Bununla beraber zanaat üretim tarzıyla rekabet eder biçimde eve iş verme sistemi de varlığını sürdürmüştür. Eve iş verme [putting out]sisteminde, tüccar-kapitalist ticarete konu edeceği malı üretirmek amacıyla zanaatkârın emek gücünü satın alıyor ve sipariş usulü üretim yapılıyordu. Beaud on sekizinci yüzyıl İngiliz imalat sektörünün yapısından bahsederken eve iş verme sisteminin ağırlığını şöyle ifade etmektedir: “Eve iş verme sistemi, bağımsız eski zanaatkârları ve köylü emeğini de kapsayacak şekilde genişliyordu ve hala İngiliz imalatının hâkim üretim biçimiydi. Üretici-tüccar simsarları aracılığıyla ya doğrudan iplik eğiricilerine malzeme dağıtılıyor ya da dağıtılmak üzere kır kesimindeki üreticilere bırakılıyordu.”<sup>36</sup>

On sekizinci yüzyılın başından itibaren özellikle tekstil sektöründe görülen bir dizi buluş, Sanayi Devrimi’nin teknik kısmını oluşturmuştur. Buluşların bu dönemde art arda gelmesi tesadüf değildir. Bahse konu dönem İngiltere’nin Batı Avrupa pazarında ve dünya ticaretinde söz sahibi olduğu ve finansal genişlemenin yaşandığı bir dönem olmuştur. Tüccar-kapitalist eliyle eve iş verme sistemi yaygınlaşmaktaydı. Dolayısıyla daha fazla ürün üretmek için teşvik edici bir ortam bulunmaktaydı. Bütün bir dönem boyunca teknik buluşların üretimi artırma kaygısına dayandığını görüyoruz. İngiltere’de görülen teknik ilerlemeleri Beaud şöyle anlatmaktadır:

*“İngiltere’de geleneksel üretim yöntemlerine göre işçileri bir mekâna toplamak olan imalat üretimi hiçbir zaman önemli bir gelişme kaydetmedi. En azından hiçbir zaman hâkim bir biçim haline gelmedi. Buna karşılık yüzyılın ikinci yarısında önce yavaş bir tempoyla daha sonra hızlanarak gelişen bir fabrika sistemi oldu. Bütün bir dönem boyunca teknik buluşlar alanındaki üretimi artırma kaygısına dayanıyordu. Yüzyılın başında John Lombe, Livourne’da İtalyan ipek dokuma makinasının sırrını çalarak bir fabrika kurdu (1717) ve on dört yıllık imtiyaz alarak üretime başladı. Aynı dönemde Coalbrookdale’de demir dökümhanesi sahibi Darby’ler; toz, kok ve bataklık kömürünü karıştırıp güçlü bir körük kullanarak dökme demir üretimini gerçekleştirdiler. Madenlerde de buharlı hava pompalarıyla suyu boşaltmayı gerçekleştirdiler. 1773’te dokumacı John Kay daha çok ve daha büyük parçalar üretebilen “hareketli mekiği” keşfetti. Evi, kızgın zanaatkarlar ve işçiler tarafından yıkıldı ama hareketli mekik kullanımı yirmi beş yıl sonra artık yaygınlaşmıştı. Aynı şekilde Darby’ler 1760’da İngiltere’de yaygınlaşacak olan koktan eritme demiri 1735’te üretmeyi başardılar. Huntsman, 1749’da küçük miktarda da olsa eritilmiş çeliği üretmeyi başarmıştı. 1730’dan 1760’a kadarki sürede demir üretimi %50 arttı (tarımsal alet edevatı olarak ama aynı zamanda imalat amacıyla). 1740-1770 arasında pamuk tüketimi %117 arttı; ne ki, dokumanın gelişmesi bir iplik açığı ortaya çıkardı: 1764’te dokumacı James Hargreaves, spinning jenny’yi devreye*

<sup>36</sup> A.g.e., s.101.

soktu ki söz konusu olan elle çalışan ve aynı anda birden ok ipliği eğiren gelişmiş bir çıkıktı. 1767'de iğneci işçi Thomas Highs ve 1768-1770'te kuaför Arkwright, waterframe'i kullanarak kullanım suyu enerjisiyle çıkıkları çalıştırdı. Spinning Jenny ev işçileri arasında yayıldı, bağımsız zanaatkarların makineleri kırması ve öfkeli protestolara rağmen (1777-1779) ev işçileri arasında yaygın kullanıma kavuşacaktı. Bu iki buluşu birleştirerek, iplikçive dokumacı Compton, 1779'da mule jenny'i devreye soktu. Artık iplik fabrikaları su yataklarına kurulabilirdi. Buna paralel olarak tekniği küçümsemeyen bir bilim adamı olan Watt, 1760'lı yıllarda basit işlevli buhar makinasını harekete geçirdi. Söz konusu motorlar 1775'lere doğru sanayide kullanılmaya başlandı. Demir üretimi arttı: 1776'da ilk demir ray üretildi (madenlerde kullanımı yaygınlaştı). 1779'da ilk demir köprü, 1787'de de inanmak istemeyenlerin müstehzi tavırlarına rağmen ilk demir gemi inşa edilecekti. 1783'te Henry Cort ve kalfa Peter Onions kömürsüzleştirerek, dökme demiri elde ettiler. Watt 1783'te çift etkili buhar makinesini gerçekleştirdi ve 1785'te buharla çalışan ilk iplik fabrikası faaliyete geçirildi. İplik üretimi artmış ve iplik bollaşmıştı ama bu sefer de dokuma yetersiz kalıyordu. Bir Protestan papazı olan Cartwright, mekanik dokuma tezgahını gerçekleştirdi ve yüzyılın sonuna doğru kullanımı yaygınlaştı. Bu gelişmelere paralel olarak tekstil üretiminin başka alanlarında da (çırçır makinesi, tarama makinesi, beyazlaştırma, boyama vb.) teknik ilerlemeler sağlanırken başka endüstri alanlarında da (kâğıt, doğrama, kereste vb.) gelişmeler olmaktadır. İşte böyle bir ortamda yeni bir üretim biçimi olan fabrika faaliyete geçiyordu. Fabrika enerji (ısıtmak için taş kömürü, makineyi çalıştırmak için akkömür) ve makineyle çalışıyordu. Yüzyılın sonuna doğru Watt tarafından 1765 ile 1775 yılları arasında tasarlanıp faaliyete geçirilen buharlı motorlar makineleri çalıştırmak için kullanılacaktı. (1800 yılında kullanılan makine sayısı yaklaşık beş yüz kadardı). Tekstil işgücünü, özellikle bucaklardan yardım gören çocuklar ve kadınlar oluşturuyordu. Örneğin 1789 yılında Arkwright'in Debyshire'deki üç atölyesinde çalışan 1150 işçisinin üçte ikisi çocuktı. ”<sup>37</sup>

Merkantilist düşüncenin devlet politikalarına hâkim olduğu, üretimin eve iş verme sistemiyle tüccar kontrolüne girdiği bir dönemde, geleneksel üretim tarzı evlerde ya da işyerlerinde henüz büyük ölçekli üretim gerçekleştiren imalathanelere dönüşmemişken, yukarıda sıralanan teknolojik buluşların art arda gelmesi, İngiltere'de üretimin hızlı bir dönüşümle fabrika sistemine geçmesini sağlamıştır. Böylece diğer örneklerinden farklı olarak imalat sektörü, geleneksel üretim biçiminden hızla kopmuş ve kurumsal bir yapıya sahip olmuştur.

Fabrikalara işgücü arzı için çitleme hareketiyle birlikte toprakla bağı kopan eski çiftçiler hazır durumda bulunmuştur. Kömür ve demirin makine üretiminde kullanılması ve teknolojik gelişmeler işçilerin imalat sektöründeki konumunu önemli ölçüde değiştirmiştir. Geleneksel üretimde işçinin üretimi zanaatkârın üretimine daha çok benzemekte ve el emeği ön plandayken; fabrika sisteminde işçiler, makineyi çalıştıran, karşılığında ücretini alan emekçiler haline dönüşmüştür.

<sup>37</sup> A.g.e., s.101-104.

Aristokrat sınıfın elinde tarım arazisi rantı ve ticaretten biriken sermaye çok sayıda fabrikanın kurulabilmesini sağlamıştır. Üretim hızla artmış, toplum içinde işçi sınıfı oluşmuştur. Pazarlanabilir mamul mal miktarı ve çeşidi çoğalmıştır. Kolonyal hâkimiyet sayesinde sağlanan temel mallarda ve hammaddede (çay, şeker, pamuk vb.) bolluk, diğer taraftan ülke içinde fabrika üretimiyle bol miktarda mamul mal üretimi ve bunu dünyanın bir ucundan diğer ucuna ulaştırabilecek küresel ticaret ağı, İngiltere’de sermaye birikimini hızlandırmış ve kapitalizmin temelleri atılmıştır.

### **2.3.2. (1840-1895) İkinci Aşama: Kömür – Demir – Çeliğe Dayanan Sanayileşme**

Tekstil alanında yaşanan gelişmeler önemli bir sermaye birikimi sağlamıştır. Bu birikimin bir kısmı fabrika sistemine yönlendirilmiştir. Fabrikalarda bol miktarda mamul mal üretilmesi bunların pazarlanabileceği yeni pazarlara olan ihtiyacı artırmıştır. Ürünlerin önemli bir kısmı denizaşırı bölgelere ihraç edilmiş ancak ülke içinde de ticaret canlanmıştır. Denizaşırı bölgelere ihraç edilecek malların gemilere taşınması için de ülke içindeki ticaret için de taşıma ağlarına olan ihtiyaç on dokuzuncu yüzyıl boyunca giderek artmıştır. Dolayısıyla ticaretin gelişmesi, taşımacılık sektörünü cazip bir yatırım alanı haline getirmiştir.

On dokuzuncu yüzyılın ortalarına doğru İngiliz sanayileşmesinin tekstil imalatı alanındaki gelişimi önemli ölçüde sınırlarına ulaşmıştı. Avrupa devletleri, sanayileşme yarışına girişmişti, yerli imalat sektörlerini korumak için İngiliz tekstil ürünlerine karşı korumacı politikalar uygulamaya başlamıştı. Napolyon Savaşları, Batı Avrupa ticaretini önemli ölçüde etkilemiş büyük bir talep daralmasına yol açmıştı. Ticaret ağları henüz ürünlerin Avrupa dışındaki pazarlara ulaştırılması üzerine kurgulanmamıştı. Kentli aristokrat sınıfın elinde önemli bir sermaye birikimi bulunmaktaydı, fabrika yatırımlarının cazip olması ise üretilen ürünlerin talebinin canlı tutulmasına bağlıydı ve İngiliz imalat sektörü önemli bir talep daralması yaşıyordu. Tam da bu noktada İngiliz sermayesi için yeni ve daha karlı bir yatırım alanı olarak ulaştırma sektörü öne çıkmıştır. Tekstil sektörünün krizi sermayeyi demiryolu inşaatı yatırımlarına yönlendirmiştir. Hobsbawm demiryolu yatırımlarındaki artışı şu ifadelerle aktarmaktadır: “Britanya’da 1830 ile 1850 arasında çoğunluğu yoğun yatırımı izleyen inşaat biçimindeki iki olağanüstü patlamanın, 1835-37 küçük boyutlu demiryolu çılgınlığının ve 1843-47’deki devasa patlamanın sonucunda, yaklaşık altı bin mil uzunluğunda demiryolu açıldı.”<sup>38</sup>

<sup>38</sup> Hobsbawm, E. J.(1998) *Sanayi ve İmparatorluk* (Çev. Abdullah Ersoy). Ankara: Dost Kitabevi, s.101.

Yeni sanayileşme atılımları kömürün kullanılması ve demirin işlenmesiyle demiryolları üzerinden yapıldı. Hobsbawm demiryolu yatırımlarının önemini şu ifadelerle vurgulamaktadır:

*“Bu, her bakımdan devrimci -hatta pamuklu sanayinin gelişmesinden daha devrimci- bir dönüşümdü, çünkü sanayileşmenin çok daha ileri bir aşamasını temsil ediyordu ve sanayinin yer aldığı küçük bölgelerin dışında kalan sıradan yurttaşın yaşamını da ilgilendiriyordu. Kırsal kesimin en ücra bölgelerine ve en büyük kentlerin merkezlerine kadar uzandı. Saatte birkaç millik bir hızla ölçülen insanın hareket hızını – aslında yaşam hızını – bunun katları ile ölçülen bir hıza ulaştırdı ve devasa, ülkenin tümünü kapsayan tren tarifesinde (daha sonra geliştirilen tüm zaman tarifeleri adlarını tren tarifesinden aldılar ve tren tarifesi bunlara ilham kaynağı oldu) sembolleşen karmaşık ve kesin, birbiriyle bağlantılı bir program kavramını ortaya çıkardı. Teknik ilerlemenin sunduğu imkânları, başka hiçbir şeyin yapamadığı şekilde ortaya koydu, çünkü diğer teknik türlerinin çoğundan hem daha gelişmişti, hem de her yerde mevcuttu.”<sup>39</sup>*

Demiryolu yatırımlarının sanayi devriminin ekonomik sonuçları açısından, tekstil imalatındaki patlamadan daha etkileyici olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü henüz kısa bir zaman önce semerli taşımacılıktan at arabalarıyla taşımacılığa geçmiş bir İngiltere’yi inceliyoruz -ki dünyanın geri kalanında da taşımacılık yöntemlerinin bu durumun ötesinde olmadığı söylenebilir- bahse konu dönemde taşımacılığın at arabasıyla yapılmasından demiryolu taşımacılığına geçilmesi demek, taşımacılıkta zaman ve alan mefhumlarının baştan yazılması demektir. Demiryolu döşenebilen alanlar arasında çok daha hızlı taşımacılık yapılabilmesi, ülkenin bir ucundaki kömür madeninden diğer ucundaki fabrikaya, çok kısa süreler içinde, kömür taşınabilmesi; üretilen ürünlerin yine kısa süreler içinde pazara ve limana ulaştırılabilmesi anlamına gelmiştir. Hobsbawm’ın aşağıda ifade ettiği gibi demiryolu yatırımlarıyla gelen sanayileşme atılımı her alanda büyük bir ilerlemeyi temsil etmiştir.

*“1800’ün pamuklu fabrikalarının modası, 1840’ta geçmişti; fakat 1850’ye geldiğinde demiryolları yirminci yüzyılın ortasında buhar terkedilene kadar önemli bir iyileştirme yapılamayacak ölçüde yüksek bir performans düzeyine ulaşmıştı. Demiryollarının örgütlenmesi ve yöntemleri başka bir sanayi dalında benzeri olmayan düzeydeydi. Yeni ve bilime dayalı teknolojiden (elektrikli telgraf gibi) yararlanması daha önce görülmemiş ölçüdeydi. Ekonominin diğer kesimlerinin birkaç nesil ilerinde görünüyordu ve aslında 1840’larda demiryolu kelimesi, İkinci Dünya Savaşı sonrasının nükleer kelimesi gibi ultramodernliğin bir tür eşanlamlısı durumuna geldi.”<sup>40</sup>*

<sup>39</sup> A.g.e., s.101.

<sup>40</sup> A.g.e., s.102.

1840'ların demiryolu inşaatının bilançosu etkileyicidir. Britanya'da iki yüz milyon poundun üzerinde bir sermaye yatırımı, inşaatın tepe noktasında (1846-1848) yaklaşık 200.000'lik bir doğrudan istihdam ve ekonominin diğer sektörlerinde hesaplanması mümkün olmayan dolaylı istihdam etkisi sağlamıştır. Demiryolu devriminden büyük ölçüde etkilenen madencilik, metalürji, makine ve taşıt imalatı sektörlerinde çalışanların sayısı 1841 ile 1851 arasında yüzde 40 oranında artmıştır.<sup>41</sup>

Demiryolu döşeme işinin kendi başına bir sektör haline gelmesi, sağladığı istihdam ve bunun yanında yapılan yatırımların kendi içinde bir finansal sektör oluşturması, daha önce görülmemiş ekonomik ve sosyal gelişmelerin önünü açmıştır. Demiryolu inşaatının yüksek yatırım ve teknik bilgi gerektiriyor olması, İngiltere ve bu teknik birikime sonradan sahip olan diğer Avrupa ülkeleri ile dünyanın geri kalanı arasında yalnızca demiryolu inşaatıyla sınırlı kalmayacak bir bağımlılık ilişkisine de neden olacaktır.

## **2.4. Sanayi Devriminin Avrupa'ya Yayılması ve Dünya Ekonomisine Etkileri**

### **2.4.1. Avrupa'da Sanayileşme ve Etkileri**

Sanayi Devrimi'ni gerçekleştiren İngiltere'nin, sanayileşmemiş diğer ülkelerden ya da Sanayi Devrimi öncesi İngiltere'den ayrıldığı üç nokta bulunur. Bu farklılıklardan ilki sınai ve sosyal yapıda göze çarpmaktadır. İkincisi verimlilikte ve hayat standartlarında görülmüştür. Üçüncüsü ise ekonomik büyüme hızında karşımıza çıkmaktadır. Sınai ve sosyal yapıda göze çarpan, nüfusun kırsal kesimden kentlere, sanayi kesimine doğru kaymasıdır. Verimlilik artışı, hızlı bir üretim artışıyla birlikte görülmüş ancak hayat standartlarında herkes için aynı oranda iyileşme anlamına gelmemiştir. Toplumun tüm üyeleri aynı oranda pay almıyor olsa da, İngiltere'de 1850 sonrasında kişi başına düşen gelirin 2,5 kat arttığı bilinmektedir. Sanayileşmiş ülkelerin ayırt edici son özelliği ise süreklilik arz eden büyüme oranlarıyla karşımıza çıkmaktadır.<sup>42</sup>

Sanayi Devrimi olarak nitelendirilen teknik ilerlemelerin zamanla İngiltere'nin komşularına ve dünyaya yayılacağını tahmin etmek zor değildir. Daha önemlisi sadece bu teknik ilerlemeler değil, bunların ekonomik sonuçları da küreselleşmiştir. Sanayi Devrimi sonrasında gördüğümüz ekonomik ve sosyal dönüşümlerin ötesinde kapitalizm küresel bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. İngiltere'nin, on beş ila on sekizinci yüzyıllar arasında, dünya ticaretine hâkim olmak adına kat ettiği yol, Sanayi Devrimi ve İngiltere'ye özgü

---

<sup>41</sup> A.g.e., s.102-105.

<sup>42</sup> Deane, P.(1994), *İlk Sanayi İnkılabı* (Çev. Prof. Dr. Tevfik Güran), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.241-262.

sonuçlarına da küresel bir boyut kazandırmıştır. Hobsbawm'ın ifadesiyle “Sanayi Devrimi yalnızca Britanya koşullarında açıklanamaz. Çünkü bu ülke, Avrupa ekonomisi ya da Avrupa'nın denizci ülkelerinden oluşan dünya ekonomisi olarak adlandırabileceğimiz daha geniş bir ekonominin parçasıydı.”<sup>43</sup> Nitekim henüz on sekizinci yüzyıl bitmeden, Britanya ile doğrudan ya da dolaylı ekonomik ilişki içinde olan tüm bölgelerde ve ülke ekonomilerinde sanayi devriminin izlerine rastlamak mümkün hale gelmiştir.

On dokuzuncu yüzyıl boyunca kapitalist üretim tarzının gelişmesi, esas itibarıyla makineleşmiş üretimin yaygınlaşması biçiminde tezahür etmiştir. On sekizinci yüzyılda İngiltere'de ortaya çıktığını gördüğümüz fabrikalar sadece İngiltere'de değil aynı zamanda Belçika'da, Fransa'da, İsviçre'de, Almanya'da, Birleşik Devletler'de yaygınlık kazanmıştır. Eski imalatçılar, tacirler ama aynı zamanda zanaatkarların çocukları ve ustabaşları da kırsal kesimde oluşan dönüşüm ve göçler sonucu açığa çıkan iş gücünü kullanarak azami kazanç sağlamak üzere fabrikatör olmuşlardır.<sup>44</sup>

On sekizinci yüzyılda Fransa, Almanya ve Amerika'da da sanayileşmenin öncü sektörleri tekstil ve demir sanayii olmuştur. İngiltere tümünde en öndeyken diğer ülkeler onu takip etmiştir.

Sanayileşmeyle birlikte binlerce yıldır tarımsal üretimin hâkim olduğu kırsal kesimde yaşayanlar kentlere doğru göç etmeye başlamıştır. Önceleri aristokrat sınıf kentlere yerleşmiştir. Kırsal kesimde çitleme hareketi ve kentlerde fabrikaların kurulmasından sonra imalat sanayinin işgücünü oluşturacak olan emekçiler de kentlere yerleşmiştir. Kırsal kesimden kopuş sadece İngiltere'de değil, sanayileşen tüm ülke toplumlarında gözlenmiştir. Demiryolu devrimi bu durumu pekiştirmiş, yeni ekonomik düzenin sosyal sınıfları ve ülkelerin sanayiyi teşvik eden ekonomi politikaları kendini göstermeye başlamıştır. Uluslararası düzeyde de Batı Avrupa ile dünyanın geri kalanı arasındaki iktisadi gelişme oranındaki makas giderek açılmıştır. Beaud Sanayi Devrimi sonrasında İngiltere ve Fransa'da tarım ve sanayi kesimleri arasındaki oransal dağılımı şöyle ifade etmektedir:

*“Eğer maddi üretim tarım ve sanayi olmak üzere iki büyük sektöre ayrılırsa, İngiltere'deki gelişmenin son derece çarpıcı olduğu görülür. Sanayinin payı 1801'de %42'den 1831'de %60'a, 1871'de %73 düzeyine yükseldi. Fransa'da ise aynı oranlar şöyleydi: Maddi üretim içinde sanayinin payı 1781-1790'da %43'ten 1835-1844'te %55'e yükseldi, ama 1865-1874 yıllarına kadar bu düzeyi muhafaza etti.”*<sup>45</sup>

<sup>43</sup> A.g.e., s.33.

<sup>44</sup> Beaud, M. (2018), *Kapitalizmin Tarihi 1500-2010* (Çev. Fikret Başkaya), İstanbul: Yordam Kitap, s.131.

<sup>45</sup> A.g.e., s.134.



Fransa'yı Almanya, diğer Avrupa ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri izlemiştir. Kısa süre içinde tüm dünyada üretim biçimi sanayileşmeye doğru değişime uğramıştır. Sanayileşme bir tercih değil, uluslararası ekonomik rekabet, hatta ayakta kalmak için bir zorunluluk haline gelmiştir. Sanayileşme, sermaye birikimini gerektirmiş, böylece pazara yönelik üretim yapma kapasitesine önce ulaşan ülkeye avantaj sağlamıştır. Ayrıca sanayi sektörüne yönlendirilen sermayenin getirisi de yüksek olmuş, dolayısıyla sanayileşmenin kendisi de sermaye birikim sürecine katkı sağlamıştır.

Napolyon'un devrilmesinden sonraki 50-60 yıl içinde ortaya çıkan uluslararası sistemin bazı özellikleri, modern çağın kalıcı özellikleri haline gelmiştir. Özellikle 1840'lardan sonra Batı Avrupa merkezli, özellikle de İngiltere üzerine odaklanan küresel bir ekonomik düzen gelişmiştir. İngiltere'nin hegemonya kurduğu bu dönemde sanayi teknolojisi, giderek genişleyen bir alanda, bir bölgeden diğerine aktarılmış; imalat veriminde hızlı bir artış gerçekleşmiştir. Sanayi Devrimi sayesinde ortaya çıkan teknik gelişmeler kara ve deniz savaşları üzerinde de etkisini göstermiş "büyük güç" dengelerinde kaymalar meydana gelmiştir. Napolyon savaşlarının getirdiği çalkantı ve maliyet sonrasında barış ve istikrar için Avrupa Antlaşması ve serbest ticaret sözleşmeleri gibi düzenler destek görmüş, böylece uzun vadeli ticaret ve sanayi yatırımları özendirilmiş, küresel ekonominin büyümesi hız kazanmıştır.<sup>46</sup>

Sanayi devriminin Avrupa çapında sonuçlarını özetleyecek olursak, ticaret ve endüstri burjuvazisinin güçlenmesinden, asiller ve kilisenin ekonomik ve siyasi erklerini kaybetmesinden başlayabiliriz. Buna bağlı olarak fabrika üretimi ve kırsal kesimdeki bozulmayla birlikte hızlı bir şehirleşme başlamış, bunun sonucu olarak da hızlı nüfus artışları olmuştur. Burjuvazinin yanı sıra şehirlerde yaşayan bir sanayi işçileri sınıfı ortaya çıkmış, işçi sorunları gündeme gelmeye başlamıştır. Avrupa'da elle üretim devri kapanmış, makineyle üretim devri başlamıştır. Dünya çapındaki en belirgin sonuç ise sömürgeciliğin hızlanmasıdır.<sup>47</sup>

#### **2.4.2. Sanayileşme ve Etkilerinin Avrupa Dışına Yayılımı**

Avrupa ekonomisi, sanayileşme sürecinde ekonomik ve toplumsal olgunluğa eriştiğinde, kapsadığı fiili iş bölümüne yeni büyük bölgeleri katmaya başlamıştır. İşe on altıncı yüzyıldan beri dış alanında bulunan bölgeleri – özellikle ve en önemlisi Hindistan alt

<sup>46</sup> Kennedy, P. (2015), *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri – 16. Yüzyıldan Günümüze Ekonomik Değişim ve Askeri Çatışmalar* (Çev. Birtane Karanakçı), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, s.185-186.

<sup>47</sup> Ülman, A.H. (2002), *Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*, Ankara: İmge Kitabevi, s.23-24.

kıtası, Osmanlı İmparatorluğu, Rus İmparatorluğu ve Batı Afrika'yı – katmakla başlamıştır. Bu katılımlar on sekizinci yüzyılın ikinci ve on dokuzuncu yüzyılın birinci yarısında gerçekleşmiştir. Daha sonra bunun hızı arttı ve nihayet on dokuzuncu yüzyılın sonunda ve yirminci yüzyılın başında bütün dünya, hatta daha önce kapitalist dünya ekonomisinin dış alanının parçası bile olmamış bölgeler içeri çekilmiştir. Devam etmekte olan mevcut sermaye birikimi sürecine bu katılım süreci modeli bu dört bölge ile pekişmiştir. Her birinin katılım süreci ayrıntıda bir ölçüde farklı olmakla birlikte, dört süreç de yaklaşık olarak aynı anda gerçekleşmiştir ve temel özellikleri açısından önemli benzerlikler taşımaktadır. Kapitalist dünya sistemine katılım hiçbir zaman katılanların inisiyatifinde olmamıştır. Süreç daha ziyade dünya ekonomisinin, iç baskılar sonucu olarak, sınırlarını genişletme ihtiyacından kaynaklanmıştır.<sup>48</sup>

Sanayileşme, daha fazla üretim saikıyla başlayıp hammadde talebini artırmıştır. Diğer taraftan üretilen nihai ürünlerin sevk edileceği yeni pazarlara gereksinim duyulmuştur. Kolonyal dönemde ekonomik hegemonya altında tutulan bölgeler, sanayileşme sürecindeki İngiltere ve onu takip eden ülkeler açısından açık hedef haline gelmiştir. Bu bölgelerden yalnızca ucuz hammadde ve temel gıda maddeleri sağlanmamış, bunun yanında tüm koloniler, İngiltere için hangi kalitede olursa olsun üretilen malları satın almaya hazır ya da mecbur kitlelerden oluşan geniş bir pazar oluşturmuştur. Afrika ve Amerika kıtasındaki İngiliz kolonileri bu duruma örnektir. Belki Afrika önceleri yalnızca köle kaynağı, Amerika'daki keşiflerin ilk amacı ise değerli maden bulmak olmuştur. Ancak her iki koloni bölgesinin de zamanla İngiliz imalat sektörü için kumaşlarını satabileceği önemli pazarlar haline geldiği bilinmektedir.

Diğer taraftan İngiliz tekstil sektöründeki hızlı genişleme, Sanayi Devrimi'nin ilk yıllarında Batı Avrupa'da pazar bulmuştu, ancak "Napolyon Savaşları"<sup>49</sup> sonrasında bu sektörün ürünlerine olan talep hızla daralmıştır. Savaş sonrası genel olarak tüm tüketim mallarına olan talep azalmıştır. Bu durum İngiliz imalat sektörünü de derinden etkilemiş ve bazı iş yerleri kapanma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. İngilizler, krizi aşmanın yolunun imalat sektörüne yeni pazarlar bulmaktan geçtiğinin farkında olmuşlardır. Ancak Avrupa devletleri sanayileşme yarışına girişmiş ve yerli imalat sektörünü korumak adına korumacı

---

<sup>48</sup> Wallerstein, İ. (2015), *Modern Dünya Sistemi – III: Kapitalist Dünya Ekonomisinin Büyük Yayılımının İkinci Evresi 1730-1840* (Çev. Latif Boyacı), İstanbul: Yarı Yayınları, s.167.

<sup>49</sup> Napolyon Savaşları: Fransız İhtilali sonrasında Napolyon önderliğindeki Fransa ile Avrupa'nın diğer büyük güçleri arasında yaşanan, on dokuzuncu yüzyılın başından itibaren 15 yıl kadar sürmüş ve milyonlarca insanın ölmesine sebep olmuş savaşlar dizisi. Napolyon karşıındaki koalisyon güçlerinin zaferiyle sonuçlanmıştır.

politikalar uygulamaya başlamışlardır. Önsoy, Avrupa devletlerinin korumacı politikalarını şöyle örneklendirmektedir:

*“Bu cümleden olarak, Fransa 1825 yılından başlayarak bazı tekstil maddelerinin ülkeye girişini yasakladı. Alman Gümrük Birliği (Zollverein) ithal mallarına ağır gümrükler koydu. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nda 1833 yılında hazırlanan bir tarife ile 1600 kalem mala ağır ithal vergisi konulurken 69 çeşit eşyanın ülkeye girişi tamamen yasaklandı.”*<sup>50</sup>

İngiltere, savaşların neden olduğu talep darlığını aşmak için Avrupa dışına yönelmiştir. On dokuzuncu yüzyılda henüz birer tarım ülkesi olan Osmanlı ve Rusya muhtemel hedefler arasındadır. Ancak Batı Avrupa’da imalat sektörünün ulaştığı sanayi düzeyiyle rekabet gücü bulunmayan bu ülkelerin de dönemin ekonomik koşullarına adapte olarak bir takım korumacı politikalar uygulamaya çalıştığını görüyoruz. Önsoy Osmanlı Devleti’nin korumacı politika uygulama çabalarını ise şöyle örneklendirmektedir: “Osmanlı İmparatorluğu gibi bir tarım ülkesi olan Rusya da aynı yolu takip ederek 300’ü aşkın malı yasak emtia listesine aldı.”<sup>51</sup>

Bu dönemde Osmanlı ve Rusya savaş halindedir. Osmanlı İmparatorluğu bir yandan Rus gücü diğer taraftan Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa arasında siyasi sıkışıklık içindedir. İngiliz diplomasisi bu durumu lehine çevirerek Napolyon Savaşları’nın sonunda imalat sektörünün girdiği krizden çıkmayı başarmıştır. Mehmet Ali Paşa karşısında Osmanlı tarafında yer alan İngilizler, bunun karşılında Osmanlı yönetimini 1838 Balta Limanı Antlaşması’na ikna etmiştir. Antlaşmayla Osmanlı iç pazarı İngiliz tüccarlara açılırken İngiliz imalat sektörü pazar sorununu çözmeye başlamıştır.

Başta İngiltere olmak üzere sanayileşen ülkelerin siyasi egemenlik alanlarını ekonomik fayda için kullanmasının yanı sıra, kapitalizmin iç dinamikleri dolayısıyla da sanayi ürünlerinin girdiği pazarlar ve etkileşim alanları gittikçe genişlemiştir. Bu duruma Avrupa’nın doğu sınırını oluşturan ve gerek kadim ticaret yolları gerekse de Akdeniz ticareti sayesinde binlerce yıldır Avrupa pazarına çeşitli ürünler satan ancak on yedinci ve on sekizinci yüzyılda ekonomileri tarıma dayalı halde bulunan Osmanlı ve Rusya da dâhildir.

On sekizinci yüzyılın ilk yarısında Avrupa ekonomisinin dışındaki bölgelerin – Hindistan alt kıtası, Osmanlı İmparatorluğu, Rusya – Avrupa’daki bölgelerle yapılan ticarete altın ve gümüş almayı sürdürmekte ısrar etmeleri diğer Avrupa mallarının onlara

<sup>50</sup> Önsoy, R. (1988), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, s.12.

<sup>51</sup> A.g.e., s.12.

yeterince çekici gelmediğini gösterir; bu da kapitalist dünya ekonomisinin mal zincirlerini oluşturan bütünleşmiş bağlantılarda yer almadıkları anlamına gelir. Ancak bu durum 1750 civarında hızla değişmeye başladı ve Hindistan alt kıtası, Osmanlı İmparatorluğu (en azından Rumeli, Anadolu, Suriye ve Mısır), Rusya (en azından Avrupa kısmı) ve Batı Afrika (en azından kıyıya yakın bölgeleri) kapitalist dünya ekonomisinin süre gelen bağlantılı üretim süreçleri dizisine (sözde iş bölümüne) katılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu bu dönemde, Hindistan alt kıtası gibi, İngiltere'nin kolonisi olmamıştır. On sekizinci yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'ya hala ipek kumaş ve pamuk ipliği ihraç eder durumdadır. 1761'de Fransızlar Osmanlı İmparatorluğu'ndan ithal edilen pamuk ipliğine yüksek bir korumacı gümrük koyduğu görülmektedir.<sup>52</sup>

Rusya'da 1716'dan itibaren sanayileşme hareketleri başlamış olsa da on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde İngiltere'nin gerisinde kalmaya başlamıştır. Hindistan, bir İngiliz kolonisi olarak sadece ekonomik olarak değil siyasi yönden de Batı Avrupa hâkimiyeti altındadır. Özellikle Doğu Hindistan Şirketi'nin faaliyetleriyle Hindistan, İngiltere'ye hammadde sağlamaya zorlanmıştır. Batı Afrika'da da durum çok farklı görünmemektedir.

Batı Avrupa dışında kalan tüm bölgelerde sanayileşme ve sanayileşmiş bölgelerle ticaret değerlendirilirken bu bölgelerde kolonyal bir sermaye birikiminin oluşmadığını unutmamak gerekir. Önceki bölümlerde bahsedildiği üzere İngiltere'de sanayileşmenin yerel üretimde bir takım teknolojik gelişmeler olmaktan çıkıp küresel bir kapitalizme dönüşmesi, yine İngiltere'nin sahip olduğu kolonyal geçmiş, uluslararası ticaret ağı ve siyasi hegemonya, mali reformlarla finansal sektörün güçlenmesi ve hiç şüphesiz tüm bunların sanayi kesimine sermaye sağlama konusunda verdiği imkânlar ile desteklenmiştir.

Sanayi devriminin önemli bir etkisi, İngiltere'den başlayıp, Batı Avrupa ve sonra da tüm dünyada nüfus artışı ile birlikte görülmektedir. Ancak sanayi devrimiyle birlikte tarihte ilk kez, nüfus artışı ekonomik büyümeyi tüketecek boyutlara ulaşamamış, Malthus pozitif denetimler tavanı<sup>53</sup> düşünülebilir sınırların çok üzerine çıkmıştır. Wallerstein'ın verdiği bilgilere göre “dünya nüfus büyümesi on sekizinci yüzyıldan itibaren hızlanmaya başladı: Avrupa nüfusu 1750'de 140 milyonken, 1800'de 187 milyona, 1850'de de 266 milyona

---

<sup>52</sup> Wallerstein, İ. (2015), *Modern Dünya Sistemi – III: Kapitalist Dünya Ekonomisinin Büyük Yayılımının İkinci Evresi 1730-1840* (Çev. Latif Boyacı), İstanbul: Yarı Yayınları, s.177-194.

<sup>53</sup> Malthus Pozitif Denetimler Tavanı: Toplumdaki maddi refah düzeyinin teknolojiden, sermaye birikiminden ve doğal kaynaklardan bağımsız bir biçimde doğrudan doğurganlık ve ölüm oranına bağlı olması durumu. (Detaylı bilgi için ayrıca bkz. Clark G. (2008) *Malthusian Economy*. In: Durlauf S.N., Blume L.E. (eds) *The New Palgrave Dictionary of Economics*. Palgrave Macmillan, London)

çıktı; Asya'nın 1750'de 400 milyon olan nüfusu yüz yıl sonra bir patlama göstererek yaklaşık 700 milyona yükseldi."<sup>54</sup> Başlıca sebepler daha iyi yaşam koşulları, tarımda verimliliğin artması, daha yüksek oranda doğurganlık ve hastalıklarda azalma olmuştur. Bunun karşısında gelirdeki artışa bakıldığında ise daha hızlı bir büyüme görülmektedir. Wallerstein'ın verdiği İngiltere örneğinde "ülkenin nüfusu 1801'de 10,5 milyonken 1911'de –yılda yüzde 1,26 oranında bir artışla- 41,8 milyona çıkmış, bu arada milli hâsıla çok daha büyük bir hazla, on dokuzuncu yüzyıl içinde belki 14 kat artmıştır."<sup>55</sup> Nüfus büyümesi, tüm dünyada birbirine yakın hızlarda görülürken sanayileşme hızı, dünyanın her bölgesinde aynı ivmeyi yakalayamamıştır. Bu durum da nüfus artış hızı ve sanayileşmenin paralel bir seyir izlediği Avrupa ülkeleriyle, sanayileşme atılımlarını nüfusun artış hızını yakalayabilecek seviyelere çekemeyen (başta Asya ve Afrika toplumlarının oluşturduğu) ülkeler arasında, yaşam standartları ve kişi başına gelir makasının açılmasına sebep olmuştur.

Birbirini besleyen döngüsel bir süreç halinde sanayi sektörünün geliştiği ülkelerdeki sermaye birikimi, dış ticaret hadlerini sürekli kendi lehine çevirecek biçimde, kapitalist ekonomilerin etkileşim halinde olduğu bölgeleri içine çekmesi ve küresel sermaye birikiminin yine sanayileşmiş ülkelerde toplanmasına yol açmıştır. Bu durum ticaret hadlerini lehine çevirebilecek düzeyde mamul mal üretebilme kapasitesine göre zaman zaman korumacı politikalarla devletlerce de desteklenmiş, ancak çoğu zaman çevre ekonomilerin merkeze – merkez ülkenin ekonomisinin ve sermaye birikiminin sürekli gelişmesi lehine olacak biçimde – bağlanmasıyla sonuçlanmıştır. İngiltere, sonraları Fransa, Almanya, Amerika Birleşik Devletleri ve diğer Avrupa ülkeleri dışında, yine bu ülkelerle ticari ve ekonomik etkileşim halinde olup ulusal sermaye birikimi, sanayileşme ve ticaret hadlerinin kendi lehine çevrilebilmesi konusunda başarılı olmak pek mümkün olmamıştır. Kanaatimizce bu durum, sanayi devriminin başta İngiltere olmak üzere Batı Avrupa'ya, yeni ekonomik düzen içinde sağladığı büyük avantajı göstermeye yetmektedir.

---

<sup>54</sup> Kennedy, P. (2015), *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri – 16. Yüzyıldan Günümüze Ekonomik Değişim ve Askeri Çatışmalar* (Çev. Birtane Karanakçı), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, s.188.

<sup>55</sup> Wallerstein, İ. (2015), *Modern Dünya Sistemi – III: Kapitalist Dünya Ekonomisinin Büyük Yayılımının İkinci Evresi 1730-1840* (Çev. Latif Boyacı), İstanbul: Yarın Yayınları, s.178.



### 3. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SANAYİLEŞME

Osmanoğulları, on üçüncü yüzyılda yükselen bir Anadolu Beyliği olarak, bu yüzyılın sonundan 1453 tarihine kadarki sürede devletleşme sürecini, diğer bir deyişle Osmanlı Devleti'nin kuruluş aşamasını tamamlamışlardır. Kuruluş aşamasında, devletin büyük bir imparatorluk olması için gerekli kurumların temelleri atılmış olmalı ki, bu aşamadan sonra on altıncı yüzyıla kadar devlet hızla büyümüş ve hızlı bir yükselme dönemi yaşamıştır. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu, Avrupalılara, Orta Doğu ve Akdeniz Coğrafyasında kurulan devletlere askeri, ekonomik ve siyasi üstünlük sağlamıştır. Devlet geleneğinin ve bürokrasisinin sağladığı güçlü merkezi otorite sayesinde feodalleşme eğilimlerini ve isyanları bastırmış; temelleri tarımsal üretime dayanan, tarımsal üretimde genişlemenin de fetihlerle beslendiği bir ekonomik düzene sahip olmuştur.<sup>56</sup>

Osmanlı ekonomisi tarımsal üretime dayanmakla birlikte başlıca üretim biçimi de “tımara”<sup>57</sup> olmuştur. Üretim biçimi olmasının da ötesinde, “klasik dönem”<sup>58</sup> Osmanlı toplumundaki en önemli iktisadi ve mali kurum, hiç şüphesiz tımar olmuştur. Pamuk, tımar düzeniyle ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır: “Tımar düzeni, para kullanımının sınırlı kaldığı bir ortamda, devlet mülkiyeti altındaki topraklarda köylü üreticilerden toplanan vergi gelirlerinin sipahi ağırlıklı bir orduya dönüştürülmesini sağlıyordu. Böylece tımar sadece toprak düzeninde değil, özellikle de mali ve askeri açılardan anahtar bir kurum durumundaydı.”<sup>59</sup> Tımandan sağlanan gelirin büyük bölümü tarımsal üretimden kaynaklanmıştır. Ancak devletin gelirleri bazen mali bazen de sipahiler sayesinde askeri olmuştur. Tarımsal üretimden sağlanan gelirin bir kısmı böylece devlete aktarılmıştır. Kılıçbay tımar düzenini şöyle ifade etmektedir: “Tımar, Osmanlı sisteminde belirli bir bütün oluşturan bir toprak parçasından çok, azami ve asgari sınırları kanunlarla belirlenmiş vergi gelirlerinin tahsil edildiği itibari birimleri ifade etmektedir. Bu açıdan, tımar belirli bir toprak parçası üzerindeki vergilerin toplama hakkı biçiminde olabileceği gibi, değişik köylere dağılmış reyanın vergilerinin toplanması biçiminde de olabilir.”<sup>60</sup>

<sup>56</sup> Pamuk, Ş. (2014) *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.3-4.

<sup>57</sup> Tımar: Osmanlılar'da devlete ait toprakların askeri ve idarî gayelerle tahsisine dayalı sistem. (Detaylı bilgi için ayrıca bkz. Halil İnalçık, "Tımar", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/timar> (07.07.2019)).

<sup>58</sup> Klasik Dönem: Mimari, sanat, edebiyat ve müzikte farklılıklar gösterebilmekle beraber, bu alanların tümünde Osmanlı kültürünün en belirgin şekilde görüldüğü on altı ve on yedinci yüzyıllar, tarihsel olarak Osmanlı klasik dönemi olarak adlandırılmıştır.

<sup>59</sup> Pamuk, Ş. (2014) *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.4.

<sup>60</sup> Kılıçbay, M.A. (2010) *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, İstanbul: Efil Yayınevi, s.290.

Osmanlı tımarında “tımara sahibi” veya “sahib-i arz”, toprağın sürekli olarak işletilmesinden sorumluydu. Devlet adına, “çift”<sup>61</sup> adı verilen ve bir aileyi geçindirebilecek büyüklükteki toprakların reaya tarafından işlenmesini sağlıyordu. Reaya ise toprağın kullanım hakkına sahipti ancak satma, devretme, kiralama hakkına sahip değildi. Toprağın asıl sahibi devletti. Bu durum, sanayileşmenin ortaya çıktığı koşullar göz önüne alındığında, Osmanlı’yı Batı Avrupa’daki örneklerden ayırmaktadır. Önceki bölümlerde değinildiği üzere başta İngiltere, sanayileşme atılımlarının hemen öncesinde kırsal kesimde önemli bir dönüşüm yaşamış, toprak sahibi kentli aristokrat sınıf rant yoluyla sermaye birikimi sağlamıştı. Bunu mümkün kılan ise “çitleme hareketi”yle birlikte toprakların özel mülk haline getirilmesi ve işleyecek köylülere kullanım hakkının kiralama yoluyla devredilebilmesi olmuştur. Oysa Osmanlı İmparatorluğu’nda merkez teşkilatlanması feodalleşme eğilimlerine taviz vermeyen bir anlayışa sahipti. Yalnızca siyasi değil ekonomik gücün de merkezde toplanması öngörülüyordu. II. Mehmet döneminde sağlanan siyasi birlik sonrasında, merkezi otoritenin feodal eğilimler karşısında en zayıf duruma düştüğü on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda dahi devlet, iktisadi hayatta kendisinden daha güçlü bir unsur oluşmasını engellemeyi başarmıştır. Bu durum, devletin iktisadi anlayışının da etkisiyle sermaye birikimi önünde engel teşkil etmiştir. Devlet, kendisinden başka bir gücün sermaye birikimi ile iktisadi hayatta güç kazanması engellerken kendisi de gelirlerinin büyük kısmını savaşlar ve bürokrasinin güçlenmesine harcamış, ancak on dokuzuncu yüzyılda Batı’da sanayileşme konusundaki gelişmeler takip edilerek doğrudan sermaye yatırımları yapmaya başlamıştır. Rıfat Önsöy bu durumu şöyle ifade etmektedir:

*“On yedinci ve on sekizinci yüzyılda siyasi ve ekonomik şartların değişmeye başlamasıyla eski önemini kaybeden tımara sistemi pazara ve mübadeleye dönük, büyük üretimi hedef alan tarımsal işletmede rasyonel istihsal esaslarını uygulamayı teşvik edici bir düzen değildi. Osmanlı İmparatorluğu’nda Avrupa’da olduğu gibi sanayiye aktarılacak büyük bir sermaye birikiminin meydana gelmeyişi, Osmanlı tımara sisteminin bir neticesidir.”*<sup>62</sup>

Tımara uygulanmayan bölgelerden de vergi geliri sağlanmıştır. Genelde merkezden uzak olan Doğu Anadolu, Bağdat, Basra, Mısır, Yemen, Eflak, Boğdan, Gürcistan, Kuzeybatı Afrika gibi bölgeler ekonomik faaliyetlerinde serbest bırakılmış ve Osmanlı Devleti’ne vergiye bağlanmıştır. Osmanlılar bu bölgelerde de vergi toplamaya önem

---

<sup>61</sup> Çift veya Çiftlik: Osmanlı toprak sisteminde ziraat yapılan belirli büyüklükteki araziye verilen ad. (Detaylı bilgi için ayrıca bkz. Halil İnalçık, "Çiftlik", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ciftlik> (07.07.2019)).

<sup>62</sup> Önsöy, R. (1988), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, s.3.



vermekle birlikte, var olan toprak düzenine ancak sınırlı biçimde müdahale etmişlerdir. Merkezden uzak vilayetlerde kurumsal değişimin daha sınırlı tutulmasının bir önemli nedeni iktisadi, toplumsal ve nihayet siyasal çalkalanmalara neden olmamaktır. Ayrıca, merkezi devletin köktenci değişiklikleri yapmaya yetecek mali ve siyasi gücü olup olmadığı da belli değildir veya pek çok durumda olmadığı kabul edilir. Geniş bir coğrafyaya hükmeden bir imparatorlukta Osmanlıların, güçlerinin sınırlarını çoğunlukla gerçekçi biçimde değerlendirdikleri ve var olan mali, askeri ve siyasal güçlerini ve kaynaklarını hesaplı biçimde harcadıkları söylenebilir.<sup>63</sup>

Yükselme döneminin sonuna kadar, savaşlarda galip gelen ve toprakları genişleyen bir imparatorluk olarak Osmanlı Devleti, vergi gelirlerini artırmaya devam etmiştir. Ancak on altıncı yüzyıldan sonra toprakların genişlemesi durmuş, Avrupa’da yaşanan gelişmeler sonrasında ekonomik üstünlük kaybedilmiş, teknik buluşların uzağında kalınmış ve ekonomik sıkıntılar baş göstermeye başlamıştır. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde Osmanlı ekonomisi yalnızca zayıf düşmemiş; Batı Avrupa’da yaşanan ekonomik gelişmelerden sonra, Batılı rakipleri tarafından kuşatılmış haldedir.

Bununla birlikte on dokuzuncu yüzyıl boyunca büyük devletler arasındaki rekabet, Osmanlıların diplomatik kabiliyetleri ve Avrupa’nın siyasi ve iktisadi menfaatleriyle Osmanlı bürokrasisinin menfaat ve ihtiyaçlarının uzlaşması dolayısıyla Osmanlı merkez teşkilatı takviye edilmiştir. Osmanlı bürokrasisi, büyüyerek faaliyet ve mesuliyet sahasını genişletmiştir. On yedinci ve on sekizinci yüzyıllardaki zayıflamaya rağmen Tanzimat döneminde, iktisadi reform girişimlerinin en önde gelen isimlerinin yine devlet yöneticileri olduğu görülmektedir.<sup>64</sup>

Gerileme devri, devleti içine düştüğü durumdan kurtarma çabalarının sonucu olarak İslahat, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemleriyle son bulmuştur. Bu dönem Osmanlı İmparatorluğu’nda en fazla yenilik hareketinin yaşandığı dönem olmuştur. Ekonomi alanında da geleneksel üretim biçimlerini terk edip sanayileşme yönünde bir çaba içerisinde olduğu görülmektedir. Sanayi atılımları, geleneksel yapıyı değiştirmek için gerekli beşerî ve finansal sermaye birikiminin bulunmaması, ilgili dönemde uluslararası ticarete dengelerin Osmanlı Devleti’nin aleyhine dönmüş olması, kaybedilen savaşlar sonucunda devletin dış borcunun durumu gibi birçok neden dolayısıyla zorlukla yapılabilmektedir. Ancak

<sup>63</sup> Pamuk, Ş. (2014) *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.4-5.

<sup>64</sup> Faroqhi, S., McGowan, B., Quataert, D., Pamuk, Ş. (2004) *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2 (1600-1914)*, (Ed. İncelik H., Quataert D.), (Çev. Ayşe Bektay, Süphan Ardic, Serdar Alper), İstanbul: Eren Yayıncılık, s.887.

yine de Osmanlı imalat sektörünün, iç ve dış pazarda sanayi ürünleriyle rekabet konusunda ve üretim tekniklerini geliştirme konusunda önemli bir çaba içinde bulunduğunu görüyoruz. Bu durumun, ekonomisi tarıma dayalı bir imparatorlukta, şehirlerde lonca kontrolünde, taşrada ise hanelerde el emeği ile yürüyen güçlü bir zanaat-imalat sektörünün varlığını ortaya koyduğunu düşünmekteyiz.

### 3.1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Ekonominin Sektörel Dağılımı

Osmanlı Devleti, binlerce yıldır tarım faaliyeti yürütülen bir coğrafyada kurulmuştu. Kurulduğu dönem itibariyle bu durum, önemli bir avantajdı. Devlet, tarımsal faaliyetin kendisiyle doğrudan ilgilenmese de, varlığını bu faaliyetin sürekliliğine bağlamıştı. Tarımsal faaliyet devam ettiği sürece, bu faaliyeti devam ettirenler devlete asker ve vergi veriyordu. Tarımsal üretim ile devletin gelirleri arasındaki ilişki Berkes'in ifadeleriyle şöyleydi:

*“Bütün Ortaçağ toplumlarında olduğu gibi, Osmanlı ekonomisi de köylülerin (reayanın) emeğine ve verimine dayanırdı. Ancak devletin mali gücü doğrudan köylü emeğine dayanmıyordu; reyadan alınan vergilerin tümü hazineye gitmiyordu. Reaya sipahi ordusunun masraflarını üstleniyor, devleti bu maliyetten kurtarıyordu. Devletin asıl gelir kaynağı ise, savaşlarla kazanılan yerlerin halklarından alınan hazineler, esirler, vergiler, cizye ve haraçlardı.”<sup>65</sup>*

İmparatorluğun siyasi egemenlik alanı, kontrolü altındaki işlenebilir toprak miktarını da belirlediğinden aynı zamanda ekonomik egemenlik alanını da oluşturmuştur. Kazanılan toprak genişledikçe ganimetin yanı sıra, düzenli gelirler olan cizye, haraç ve diğer vergiler de artmış, devlet zenginleşmiştir. Müslümanların yaşadığı bölgelerden bu vergiler alınmazken, tımar, ikta, iltizam sistemleriyle bu bölgeler sayesinde de sipahi ordusuna sağlanan askerin ve bürokratların geçimi sağlanmıştır. Bu bölgelerde temelde tarımsal üretimle geçim sağlanması dolayısıyla Osmanlı ekonomisinin temelde tarım sektörüne dayandığını söylemek mümkündür.

Devletin gelirlerinin büyük bölümünü tarımsal üretim sağlıyor olsa da, dünyanın kadim medeniyetlerinin yaşadığı topraklar üzerine kurulu büyük bir İmparatorluk olmasının sonucu olarak Osmanlı Devleti, bünyesinde büyük şehirler ve ticaret yollarını da barındırmıştır. Bu sebeple her zaman yadsınamaz bir zanaat ve ticaret faaliyeti süregelmiştir. Başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlerde ekonomik faaliyet ve bu konudaki devlet teşkilatlanması, İmparatorluk topraklarının kalan kısmından farklı olmuştur. “Taşra” olarak tabir edilen ve büyük şehirler dışında kalan topraklarda ekonomi tarım ağırlıklı bir yapıda

<sup>65</sup> Berkes, N. (2018), *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s.87-88.

olmuş ve imalat sektörü tıpkı Ortaçağ Avrupa'sında olduğu gibi küçük çaplı ve bölgesel tüketimi karşılamak üzerine kurulu zanaat kollarından oluşmuştur. Bursa, İzmir, Selanik, Halep, Bağdat, İskenderiye gibi nüfusun yoğunlaştığı bölgelerde ise tarım ürünlerine olan talep dolayısıyla gelişmiş ticaret ağları mevcuttur. Bu şehirlerde ticaret ağları sayesinde zanaat kolları da gelişmiş ve küçük boyutlarda da olsa pazara yönelik üretim gerçekleştirilmiştir. İstanbul ise yüzyıllardır nüfusun yoğunlaştığı ve merkezi otorite gücünün yerleşik bulunduğu bir şehir olarak yalnızca temel ihtiyaç maddelerine olan talebin değil, her dönemde, o dönemin “lüks” sayılabilecek tüketim ürünlerine olan arz ve talebin toplandığı bir merkez olmuştur. Bu sebeple imalat sektörünün gelişmesi ve ticarileşmesi konusunda İstanbul, diğer şehirlere nazaran önde olmuş, diğer büyük şehirler de bu konuda İstanbul'u takip etmiştir. Quatert'in bu konudaki tespitleri şöyledir:

*“İstanbul, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar, Doğu Akdeniz'in en büyük kent merkezi olarak kaldı. Şehrin bir milyon olduğu tahmin edilen nüfusu -merkezi bürokrasi ve saray da bunun içindeydi- yiyecek, giyecek ve barınma ihtiyaçlarını karşılamak için bütün imparatorluğun kaynaklarından yararlanıyordu. Bu talepleri karşılamak için devlet, buğday ve ayakkabı derisi gibi birbirinden çok farklı ürünleri başkent sakinlerine temin eden, muazzam, karmaşık ve esnek bir sistem kurmuştu. Örneğin şehrin ekmek ihtiyacı için, Mısır'dan, Romanya'dan Bulgaristan'dan, Marmara ve Kuzey Anadolu kıyılarından, develerle, at arabalarıyla, vapurlarla, on dokuzuncu yüzyılın sonuna doğru demiryoluyla tahıl getiriliyordu. Başkentte ise zengin ve farklılaşmış bir zanaat ve ticaret altyapısı, ürünleri işliyor, yeniden değerlendiriyor ve/veya dağıtıyordu. İstanbul birkaç istisna bir yana İmparatorluğun geri kalanına mamul ürün sağlayan bir yer anlamında, önemli bir imalat merkezi değildi. Ama nüfusun inanılmaz büyüklüğü sayesinde, İstanbul'da yerel ihtiyaçları karşılamaya yönelik önemli endüstriyel faaliyetler yürütülüyordu.”<sup>66</sup>*

Siyasi otoritelerin asker ihtiyacını karşılaması ya da varlığını devam ettirmek için ihtiyacı olan miktarına el koyması gibi aynı bir aktarım mekanizması bulunması benzeri durumlar dışında, iktisadi artığın bir satın alma gücü oluşturması, mali bir karşılık bulması, ticaretle mümkündür. Dolayısıyla ticaret, her dönemde, özellikle de üretimin neredeyse tamamen yerel düzeyde olduğu Ortaçağ sonrasında, iktisadi artık oluşumunu tetikleyen en önemli unsur olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu da önemli ticaret yolları üzerine kuruluydu. Quatert'in ifadesiyle “Osmanlı ticareti karadan ve denizden yapılmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları dışına uzanan ticaret yollarının başında İstanbul-Belgrad ticaret yolu, İran ve Semerkant üzerinden ipek yolu ve Arabistan'a kadar ulaşan Şam yolu gelmekteydi.”<sup>67</sup> Ancak iktisadi artık, hem merkezde hem taşrada devletin koyduğu kurallar

<sup>66</sup> Quataert, D. (2013), *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* (Çev. Tansel Güney). İstanbul: İletişim Yayınları, s.96.

<sup>67</sup> Önsoy, R. (1988), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, s.4.

çerçevesinde geleneksel yöntemlerle el değiştiriyordu. Özellikle tımar, tarımsal üretimin ticarileşmesi önünde engeldi. Merkezi otorite için son derece pratik ve verimli olan bu yöntemler yerel ticaret ve sermaye birikimi için müsait ortam oluşmasını engelliyordu. Önsoy'un tespitlerine göre "Osmanlı ticareti de devlet kontrolündeydi. Devletin zaman zaman iç piyasada darlığı çekilen ürünlerin ihracatını yasakladığı ya da gümrük uyguladığı görülmektedir. Zaman zaman da iç piyasada fiyat istikrarı için belli ürünlerin üretildiği bölgeler dışına çıkması yasaklanmış ya da gümrüğe tabi tutulmuştur."<sup>68</sup> Bu uygulamalar on yedinci yüzyılın sonlarında Avrupa menşeli mamul malların Osmanlı iç piyasasına girmesine kadar sürdürülebilmiştir. 1838 Balta Limanı Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti'nin ticaret üzerindeki kontrolü kırılmıştır.

Ticaret, büyük ölçüde İmparatorluk sınırları içinde ve büyük şehirlerdeki ihtiyaçları karşılamak üzere belli mesafelerde yapılmıştır. İmalat sektöründe genel görünüm, İmparatorluğu ekonomik olarak kalkındıracak ya da en azından az da olsa dış ticaret fazlasına yol açacak olan büyük pazarlara yönelik üretim faaliyetlerden uzaktır. Ticaret, İstanbul ve diğer büyük kentlerin ihtiyaçları için "ikmal ticareti" şeklinde ya da Doğu'nun ürünlerini Avrupa'ya aktarmak için "transit ticaret" olarak yapılmıştır. İkmal ticareti neredeyse tamamen devlet kontrolünde olduğundan kar marjları düşüktür. Transit ticareti de genellikle imtiyaz verilen yabancı tüccarlar gerçekleştirmiş ve bu tüccarlarla devletin ilişkisi genelde en düşük memur düzeyinde olmuştur.<sup>69</sup>

Osmanlıların dünyasında ticaret, istenilen, övülen ve teşvik edilen bir faaliyet olmuştur. Vergilendirme sisteminde ziraat ve madencilığe göre daha düşük oranlarla vergilendirilmiştir. Bu durumun iki sebebi, Osmanlı iktisadi hayatının temelinde yer alan iki prensibe dayanmaktadır.<sup>70</sup> Bunlardan ilki "provizyonizm" (iaşe)'dir. Bu ilke kısaca, ülke içinde mal ve hizmet arzının mümkün olduğunca bol, kaliteli ve ucuz olmasını sağlamak şeklinde tanımlanabilir. Anlaşılacağı üzere Osmanlıların ticarete bu ilke dolayısıyla verdikleri önem, aslında halkın refahının artırılması amacına dayanmaktaydı ve bu amaç için ticaret yalnızca bir araç olmuştur. Ticaret, Batıdaki merkantilist politikalardan farklı olarak kar haddi dâhil birçok mekanizmayla devlet kontrolünde tutulmuştur. Ticaretin dayandığı

<sup>68</sup> A.g.e., s.5.

<sup>69</sup> Faroqhi, S., McGowan, B., Quataert, D., Pamuk, Ş. (2004) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2 (1600-1914)*, (Ed. İncelik H., Quataert D.), (Çev. Ayşe Bektay, Süphan Ardiç, Serdar Alper), İstanbul: Eren Yayıncılık, s.601.

<sup>70</sup> Mehmet Genç, klasik dönem Osmanlı iktisadi dünya görüşünün üç temel ilke üzerine kurgulandığını savunur. Bu ilkeler, "iaşe (provizyonizm) ilkesi", "gelenekçilik (tradisyonalizm) ilkesi", ve "fiskalizm ilkesi"dir. Detaylı bilgi için bkz. Genç, M. (2018), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötügen Neşriyat, s.39-49.

ikinci prensip, “fiskalizm”dir. Bu ilke de hazineye girecek olan gelirlerin mümkün olan en yüksek düzeye çıkarılması, bu düzeyin korunması ve bunun için gerekli önlemlerin alınması olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla ticaret hacmi, hem ticaretten sağlanan vergi gelirleri hem de ticaretin imalat kollarına sağladığı hammadde ve pazar imkânı sayesinde imalat sektörünü canlı tutması dolayısıyla önemli görülmüştür.<sup>71</sup>

Osmanlı İmparatorluğu’nda imalat sektörü devlet kontrolündeki loncalar içinde yürütülüyordu. Loncalar, üretilen ürünlerin kalitesi, çalışanların mesleki ve ahlaki disiplini ile onlara sağlanacak ekonomik ve sosyal güvence, hammaddelerin arz ve talebinin düzenlenmesiyle tüm lonca üyelerinin yeterli hammaddeye erişiminin tanzimi konularında güvence sağlayan meslek örgütleriydi. İmalat sektöründe olduğu gibi üretilen ürünlerin pazarlamasını yapan esnaf da loncalar halinde teşkilatlanmıştı.<sup>72</sup>

İş hayatı loncaların koyduğu kurallar çerçevesinde düzenleniyordu. İmalat sektörü küçük el zanaatları üzerine kuruluydu ve gedik usulüne dayanıyordu. Yani her iş belirlenmiş kişiler tarafından yapılabiliyordu. Aynı zanaat dalında çalışanlar kendi loncalarına bağlıydı ve lonca kurallarına göre zanaatkâr, çıraklık ve kalfalık yapmadan usta olamazdı. Bu eğitim sürecini usta takip eder ve kalfa ya da usta olmak için onun muvaffakiyeti gerekirdi. Her zanaata ait loncanın ürünlerin standartlarını düzenleyen katı kuralları vardı. Bu kuralların dışına çıkılması kesinlikle yasaktı. Dolayısıyla lonca sistemi rekabete açık değildi ve sermaye birikiminin önünde engel teşkil ediyordu.<sup>73</sup>

İstanbul’da devletin ihtiyaçları için üretilen kumaş, elbise ya da üniformaların fiyatlarını loncaların devletle yaptığı sözleşmeler belirliyordu. Dolayısıyla gerek tarım kesiminde gerekse de imalat sektöründe sermaye birikiminden söz etmek mümkün değildi. İngiltere örneğinde gördüğümüz zenginleşen ve şehirlere yerleşen bir yerli aristokrat sınıf oluşmadığı gibi, faizin serbest olması ve şirketlere ortaklık gibi finansal faaliyetlerin gelişmesine imkân tanıyacak mali gelişmeler de yaşanmamıştı. Devletin finansal gücü - ticaret yollarını işler halde tutmak dışında - ticaretin finansmanına harcanmıyordu; ne devlet eliyle ne de özel teşebbüs sayesinde yerli halktan oluşan ve sanayileşme yatırımlarına yönlendirilebilecek bir finansal kesim oluşmamıştı.<sup>74</sup>

<sup>71</sup> Genç, M. (2018), *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s.203-204.

<sup>72</sup> Önsoy, R. (1988), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, s.4.

<sup>73</sup> Seyitdanlıoğlu, M. (2018), “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii”, H. İncelik ve M. Seyitdanlıoğlu (Ed.) *Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.714.

<sup>74</sup> A.g.e., s.714-715.

Şehirlerde imalat sektörüne loncalar hâkimdi, eve iş verme sistemi gelişmemişti. Kırsal kesimde ise devlet, işgücünü zirai üretime yönlendiriyor ve yer değiştirmesine izin vermiyordu. Dolayısıyla kırsal kesimde imalat ancak köylünün edindiği hammaddeleri el emeği ile işledikten sonra kasaba pazarına götürüp satmasından ibaretti. Ticaretin bu hacmin ötesine geçebilmesi, iktisadi artık oluşturacak biçimde ihracata sevk edilmesiyle ve ancak merkantilist politika izleyen Batılı devletlere mensup tüccarlarla rekabeti mümkün kılacak korumacı politikalarla mümkün olabilirdi. Bunun tersine, provizyonizm ilkesi gereği, üretilen ürünlerin ülke içinde kalması hedefleniyor ve ihracat, sınırlandırılan, vergilendirilen hatta bazen engellenen bir sektör olarak kalıyordu.<sup>75</sup>

Taşımacılık, deve sırtında ve kağnılarla, kara yoluyla gerçekleştiriliyordu. Deniz yoluyla ve nehirler üzerinde kurulacak ulaşım şebekeleriyle taşımacılık çok daha düşük maliyetli olmasına rağmen, ticaret yolları buna uygun şekillenmemişti. “Anadolu, Suriye ve Irak’ın tümünde sadece Fırat-Dicle sisteminde düzenli olarak seyrüsefer yapılabiliyordu. Menderes gibi ulaşım için daha elverişsiz olan suyollarını da kullanmak zaman zaman mümkün oluyordu. Ancak Fırat nehrinin su seviyesi bile mevsime göre büyük değişiklikler gösterdiğinden seyrüsefer çok zordu.”<sup>76</sup>

Osmanlı imalat sektörünün içinde en büyük pay tekstildeydi. Geleneksel Türk dokumacılığının Anadolu topraklarında devam ettirildiği bilinmektedir. Osmanlı Devleti’nin sahip olduğu topraklarda ham pamuk da bol miktarda uzun zamandır üretilmekteydi. İbni Battuta, seyahatnamesinde Anadolu’nun Lâdik (Denizli) bölgesine seyahatini anlatırken “burada dünyada eşi benzeri olmayan altın işlemeli pamuk elbiseleri dokunur, yöre pamuğunun kaliteli oluşu ve iyi eğirilmesi uzun süre dayanmasını sağlıyor, bu kumaşlar buranın adıyla (Lâdikli, Düzgizli şeklinde) tanınmıştır”<sup>77</sup> diyerek Denizli’de üretilen kumaşlardan bahseder. Üretim genelde iç pazara yönelik olması sebebiyle Denizli’nin yanı sıra Bursa, İstanbul, Halep, Malatya, Diyarbakır, Urfa ve Musul gibi nüfusun toplandığı büyük şehirler, pamuklu kumaş üretiminin geliştiği merkezler olmuşlardır. İpekli kumaş üretiminde ise Bursa öne çıkmaktadır. Ayrıca on altıncı yüzyıla kadar Çin ve İran’dan ipekli kumaşlar ithal edilmiştir. Bu konuda ticaret Yavuz Sultan Selim dönemine kadar İranlı tüccarların elindeyken bu dönemden sonra Osmanlı Ermenileri’nin

<sup>75</sup> Genç, M. (2018), *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s.229.

<sup>76</sup> Faroqhi, S., McGowan, B., Quataert, D., Pamuk, Ş. (2004) *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2 (1600-1914)*, (Ed. İncelik H., Quataert D.), (Çev. Ayşe Bektay, Süphan Ardiç, Serdar Alper), İstanbul: Eren Yayıncılık, s.610.

<sup>77</sup> Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi – Kısa Notlarla Sade Metin Çevirisi* (Çev. A. Sait Aykut), M. Sabri Koz (Ed.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s.279.

kontrolüne geçmiştir. On altıncı yüzyıldan sonra Avrupalı tüccarların ipekli kumaş talebinin Bursa'dan karşılanmaya başlandığı görülür. Devlet, loncalar aracılığıyla kumaşların kalitesinin bozulmaması için büyük gayret göstermiştir. İpekli kumaş üretenlerin yünlü ve pamuklu dokuma ticareti yasaklanmış, kumaşların satışı kontrol altında tutulmuştur. On yedinci yüzyıldan sonra daha düşük kalitede olmalarına rağmen, sentetik boya ve yeni dokuma teknikleriyle daha düşük maliyetlerle üretilen Avrupa menşeli kumaşların Osmanlı pazarına girmesiyle iç pazarda lonca hâkimiyeti kırılmıştır.<sup>78</sup>

Osmanlı Devleti, temel politikasını egemenliği altındaki toprak bütününi genişletmek üzerine kurmuş olsa da, savaşların kazanıldığı ve toprakların genişlediği dolayısıyla devletin zenginleştiği dönemlerde şehirlere yapılan yatırımlar da artmıştır. Çoğu zaman devletin ihtiyaçları dolayısıyla ve her zaman toplumsal refah artışına neden olup olmadığı bilinmemekle birlikte, yapılan yatırımlar şehirlerde nüfusu artırmış ve zanaatın gelişmesine katkıda bulunmuştur. İmparatorluğun birçok bölgesinde zanaata dayalı imalat sektörü bölgesel ihtiyaçları karşılayacak düzeyde kalırken, Selanik, Bursa, İzmir, Halep ve İstanbul gibi merkezlerde (İstanbul'un ihtiyaçları sayesinde) gelişip, bu bölgelerden İstanbul dışında Avrupa şehirlerine de ihracat yapacak düzeye ulaştığını söylemek mümkündür ve bu durum Sanayi Devrimi'ne kadar devam etmiştir. Ancak on yedinci yüzyıldan sonra önce Osmanlı imalat sektörünün dış pazarının önemli bir kısmını oluşturan Avrupa pazarında üstünlüğün İngiliz ve Fransızlara kaybedilmesi, sonra İmparatorluğun içinde bulunduğu gerileme dönemi dolayısıyla iç pazarda daralmanın Osmanlı imalat sektörünü sekteye uğrattığını görmekteyiz.

## **3.2. Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'na Uzanan Dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda İmalat Sektörünün Durumu**

### **3.2.1. Tanzimat Döneminde Yaşanan İktisadi Gelişmeler**

Sanayi Devrimi öncesinde eski dünyada hemen her devlet birbirine benzeyen iktisadi sorunlarla karşı karşıyaydı. Bu sorunların en başında devletlerin kendi varlıklarını koruyabilmek için yapmaları gereken işler geliyordu. Başkent, ordunun ve diğer kentlerin iâşesinin sağlanması, vergi toplanması, uzun mesafeli ticaretin desteklenmesi ve denetlenmesi, para arzının istikrara kavuşturulması, her devlet için önde gelen iktisadi

---

<sup>78</sup> Önsoy, R. (1988), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, s.8-9.

sorunlar arasında yer alıyordu.<sup>79</sup> Sanayi Devrimi sonrasında ise her devlet için iktisadi sorunların başında sanayileşmek ve sanayileşme için gerekli sermaye birikimine sahip olmak konuları gelmeye başladı. Batı Avrupa’da on sekizinci yüzyıldan itibaren yaşanan gelişmeler Avrupa devletleri karşısında Osmanlı Devleti’ni iktisadi ve siyasi olarak zayıflatmıştı. İktisadi ve siyasi gücünü tekrar toparlamak isteyen Osmanlı İmparatorluğu’nun bu dönemde mali, askeri ve siyasi reformlar dönemine girdiği görülmektedir.

Sultan Abdülmecid’in tahta çıkmasının ardından 3 Kasım 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı Osmanlı modernleşmesi açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Fermanın amacı gerileme döneminde devletin içinde bulunduğu zayıflık ve Fransız İhtilali sonrasında yayılan yeni insan hakları ve milliyetçilik anlayışı dolayısıyla Osmanlı toplumunda yaşanması muhtemel çözümlerin önüne geçmektir. Bu doğrultuda, toplumun tümünü kapsayacak şekilde can ve mal güvenliği, adil yargı, mülkiyet, vergi sistemi ve askerlik ile ilgili düzenlemeler Sultan Abdülmecid’in imzasıyla Hariciye Nazırı Koca Mustafa Reşit Paşa tarafından Gülhane Parkında ilan edilmiştir. Tanzimat Fermanı sonrasındaki yenileşme ve reform dönemi Tanzimat Dönemi olarak adlandırılmıştır. Bu dönemin en belirgin tarafı yenilik, reform ve dönüşümlerin yalnızca devlet kademesinde değil, toplumun tümünü ilgilendirecek biçimde kültürel hayat, edebiyat, basın ve düşünce hayatında da görülmesi olmuştur. Dönemin reformları Türkiye’de yeni bir devlet ve toplum yapısının şekle bürünmesinin alt yapısının hazırlanması bakımından önemlidir. Tanzimat Fermanı ve dönemin siyasi ve düşünsel gelişmelerinin Islahat Fermanı, Kanun-i Esasi ve Meşrutiyetin ilanı gibi daha sonraki gelişmeler üzerinde önemli etkisi olmuştur. Ortaylı bu konuda şunları ifade etmektedir:

*“Tanzimat hareketini bazı çağdaş yabancı gözlemciler “yasama” (legislation) faaliyeti olarak yorumlamışlardır. Gerçekten de Tanzimat hareketi, kanun egemenliğini kurma ve yönetimi yeniden düzenleme olarak görülüyor ve anlaşılıyordu. Tanzimat önderlerinin kendileri de girişimlerinin amacını ve yöntemini aynı biçimde değerlendiriyorlardı. Tanzimat hareketi bir devrimin atmosferini ve dünya görüşünü taşııyordu. Tanzimat yöneticileri kişiliklerinde tutuculuk ve pragmatik reformculuğu birleştirmiş, dünya görüşleri davranış biçimleri ve politikalarıyla on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı toplumundaki yeni insanın tipik temsilcileri veya öncüleri olmuşlardır. Ancak bu yeni Osmanlı tipinin büyük ölçüde eki toplumunun efendisinin yaşam tarzını, dünya görüşünü bilinçli biçimde devam ettirdiği de açıktır.”<sup>80</sup>*

<sup>79</sup> Pamuk, Ş. (2014) *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.8.

<sup>80</sup> Ortaylı, İ. (2010), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Timaş Yayınları, s.262.



Tanzimat dönemi yöneticileri Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartlardan kurtulması konusunda fikirleriyle öne çıkan düşünürlerden oluşmuştur. Bu dönemde ilk kez padişah iktidarı sınırlanmış, anayasal düzene geçişe yönelik adımlar atılmıştır. Ekonomik faaliyetin iyileştirilmesi konusundaki düşünceler ise sanayileşen Avrupa toplumlarının ulaştığı refah düzeyine erişmek odağında toplanmıştır. Bu dönem bir bakımdan da Batı Avrupa karşısında ekonomik gerileme konusunda Osmanlı düşünürlerinin uyandığı dönem olmuştur. İncalcık Tanzimat Dönemi'nde devletin politikası hakkında şunları aktarmaktadır:

*“On sekizinci yüzyıl sonuna kadar Osmanlı Devleti, Avrupa'nın merkantilist devletleriyle olan ticari münasebetlerinde geleneksel tavrına bağlı kalmayı sürdürmüş ve doğması muhtemel tehlikeleri fazlaca dikkate almadan aman telakkisi içerisinde cömertçe imtiyazlar vermiştir. On sekizinci yüzyıl sonunda verilen bu imtiyazlar Osmanlı Devleti'ni siyasi ve iktisadi bakımdan Avrupa'ya bağlı hale getirmiştir. Devleti gerçekten zaafa uğratan şey, zimmi tebaaya da aynı kapitüller<sup>81</sup> ayrıcalıkların tanınmasıdır. Zamanla zimmi tebaya verilen imtiyazların kötüye kullanıldığı anlaşılmıştır. Bunun üzerine merkezi hükümet “yed-i vahid” (tekel) ve iltizam usulleriyle tekel uygulamasını amaçlayan tedbirler almıştır. Bu uygulamalar da ancak Balta Limanı anlaşmasına kadar sürdürülebilmiştir.”<sup>82</sup>*

Önceki bölümlerde değinildiği üzere Sanayi Devrimi'nin etkilerinin Avrupa dışına, özellikle de Osmanlı topraklarına yayılmasında İngiliz diplomasisinin payı büyüktür. Napolyon Savaşları sonrasında imalat sektöründe talep yönlü bir kriz yaşayan ve yaygınlaşan korumacı politikalar nedeniyle Avrupa'da yeni pazarlar bulamayan İngiltere, bu sorunu aşmak için siyasi gücünü ve diplomatik kabiliyetini kullanmaktan geri durmamıştır. On dokuzuncu yüzyılın en önemli gelişmeleri arasında gösterilen Osmanlı-Rus savaşları ve Osmanlı'nın Kavalalı Mehmet Ali Paşa ile yaşadığı sorunlar İngilizler için önemli fırsat olmuş, Osmanlı ekonomisine ağır darbe vurmuştur. Ruslar ve Mehmet Ali Paşa karşısında İngiltere'nin desteğini sağlamak isteyen Osmanlı yönetimi, 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşmasını imzalamak durumunda kalmıştır.

İngiltere'nin Osmanlı ülkesiyle ticareti 1820'lerden beri hızla büyümekteydi. Ancak İngiliz tüccarlar Osmanlı yönetiminin müdahalelerinden ve koyduğu engellerden şikâyet ediyor, ticareti uzun dönemli bir yasal çerçeveye bağlamak istiyorlardı. Siyasal, askeri ve mali bakımlardan güçsüz durumda olan Osmanlı Devleti'nin İngiltere'nin serbest ticaret

<sup>81</sup> Kapitüller kelimesiyle anlatılmak istenen, esasında imtiyaz verilen devletler ve bu devletlerin tebaasıdır. Osmanlı Devleti on beşinci yüzyılda Cenevizliler'den başlamak üzere ülke topraklarında ticaret yapan tüccarlara, İslam hukukunda “şurut” (maddeler, şartlar), “uhud” veya “ahd” ve “aman” olarak adlandırılan ticaret yapma hakları vermiştir. Bu imtiyazlar için, kelimenin Fransızcaya çevirisinden kaynaklanan ifadeyle *kapitülasyon* terimi kullanılmaya başlanmıştır. “Zimmi tebaa” ise Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimlerdir. Detaylı bilgi için ayrıca bkz. İncalcık, H. (2010), *Osmanlılar: Fütühat, İmparatorluk, Avrupa İle İlişkiler*, İstanbul: Timaş Yayınları, s.282.)

<sup>82</sup> İncalcık, H. (2010), *Osmanlılar: Fütühat, İmparatorluk, Avrupa İle İlişkiler*, İstanbul: Timaş Yay. s.299-301.

yönündeki baskılarına direnmesi güçtü. İngiliz diplomasisinin beklediği fırsat Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanıyla ortaya çıktı. Mehmet Ali Paşa Mısır'da dış ticareti devlet tekeline almış, elde ettiği gelirleri sanayileşmeye ve askeri harcamalara yöneltmişti. Dış ticaretteki devlet tekelleri İngiltere'nin Mısır'daki çıkarlarına darbe vururken, Mehmet Ali Paşa'nın askeri gücü Osmanlı saltanatını tehdit eder duruma gelmişti. Mehmet Ali Paşa'nın orduları karşısında uğranılan yenilgilerden sonra Osmanlı Devleti yalnızca Mısır'ı değil, Suriye'yi ve Anadolu'nun bir bölümünü kaybetmek tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Bir yandan Mehmet Ali Paşa, öte yandan da Rusya'nın artan nüfuzu karşısında Osmanlı yönetimi kurtuluşu İngiltere'ye sığınmakta bulunmuştur. Umulan İngiltere'ye sağlanan iktisadi ödümler karşılığında, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumasını sağlamaktı. Balta Limanı Antlaşması işte bu koşullarda imzalanmıştır.<sup>83</sup> Pamuk bu durumu şöyle anlatmaktadır:

*“Antlaşmayı Osmanlı devlet adamlarının bir gaflet anında imzaladıkları bir belge olarak yorumlamak veya antlaşmanın uzun dönemli sonuçları hakkında Osmanlı yöneticilerinin iyimser beklentiler içinde olduklarını ileri sürmek hatalı olur. Osmanlı yönetimi antlaşmanın iktisadi ve mali sonuçlarından habersiz olmamakla birlikte, esas olarak siyasal nedenlerle masaya oturmuştur.”<sup>84</sup>*

Balta Limanı Anlaşmasıyla Osmanlı İmparatorluğu, 1826'dan beri hammaddelerin yurtdışına çıkmasını kontrol altında tutulmasına yönelik uyguladığı “yed-i vahid”<sup>85</sup> uygulamasından vazgeçmiştir. Satın alınan malların bir yerden bir yere nakli için gerekli olan tezkere sistemi kaldırılmıştır. Osmanlı Devleti tüm ihraç yasaklarından vazgeçmiştir. İngiliz tüccarı “en çok müsaadeye mazhar millet” vasfını kazanmış, yerli tüccarla aynı haklara sahip olmuştur. Osmanlı iç pazarı İngiliz vatandaşlarına serbest hale getirilmiş, hatta İngiliz vatandaşlarına Osmanlı ürünlerini ihraç etme hakkı verilmiştir. Transit resmi kaldırılmış, İngiliz gemileriyle gelen malların Osmanlı sınırları içinde ikinci bir vergi ödememesi karara bağlanmıştır. Bu durum İngilizlerin, Osmanlı vatandaşlarından dahi daha az vergi ödeyerek ticaret yapabilmesine imkân tanımıştır.<sup>86</sup>

İngilizlerin Osmanlı ekonomisi üzerindeki nüfuzuna benzer haklar kazanmak isteyen Fransa, Rusya, İspanya, Portekiz, Hollanda, Belçika, Danimarka, İsveç, Norveç'le de benzer

<sup>83</sup> Pamuk, Ş. (2018), *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.18- 19.

<sup>84</sup> A.g.e., s.19.

<sup>85</sup> Yed-i Vahid: Osmanlı maliyesinde tekel uygulamasını ifade eden terim. (Detaylı bilgi için ayrıca bkz. Mehmet Genç, "Yed-i Vâhid", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/yed-i-vahid> (07.07.2019)).

<sup>86</sup> Önsoy, R. (1988), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, s.15.

koşulları sağlayan anlaşmalar 1838 ile 1846 yılları arasında imzalandığı görülmektedir. Önsoy'un aktardığı üzere "Fransa temsilcisi Amiral Rousin ile Babıali temsilcileri Başvekâlet Müsteşarı Kani Bey, Hariciye Müsteşarı Nuri Efendi arasında yapılan müzakerelerden sonra, İngiliz ticaret anlaşması şartları üzerinden on maddelik bir anlaşma 25 Kasım 1838 tarihinde imzalandı."<sup>87</sup> 1838 Balta Limanı Antlaşmasından en fazla rahatsız olan ülke Rusya olmuştur. Esasen bu rahatsızlık siyasi nedenlerden kaynaklanıyor olsa da kısa süre içinde Ruslar da ticari alanda benzer taleplerle Osmanlı'nın kapısını çalmıştır. Yine Önsoy'un ifadeleriyle, "neticede Osmanlı-Rus Ticaret Antlaşması 20 madde üzerinden 30 Nisan 1846'da imzalandı ki, bu antlaşma Osmanlı İngiliz ticaret antlaşması üzerinden yapılanların sonuncusu oldu."<sup>88</sup>

Sonuç olarak Osmanlı tüccarının iç pazar hâkimiyeti Avrupalıların eline geçmiş ve Osmanlı imalat sektörü ağır darbe almıştır. Hammadde ve ara malları daha fazla ücret teklif eden Avrupalı tüccarlara satılır olmuş, bu durumun sonucu olarak yerli esnaf iç pazarını kaybettiği yabancı rakipleri karşısında hammadde avantajını da kaybederek yavaş yavaş faaliyetini durdurmaya başlamıştır. Ortaylı'nın aktardığı bilgilere göre "1849 Kasımında ticaret nazırı hazırladığı bir raporda, İmparatorlukta Müslümanlar kadar gayrimüslimlerin de birtakım zanaatları bilmedikleri ve terzilik ve kunduracılık gibi sanat dallarında bu nedenle yabancı tebaaların faal olup kazandıklarını, bu dalda eğitim ve üretimin geliştirilmesini ve öğretilmesini tavsiye ediyordu."<sup>89</sup>

Sanayileşme konusunda devlet eliyle yapılan girişimleri III. Selim dönemine kadar götürmek mümkündür. 1790'lara ve "Nizam-ı Cedid"<sup>90</sup> kadar gidilirse, ordunun ihtiyaçlarının karşılanması için devlet eliyle Avrupa tarzı imalathanelerin açıldığı görülür. Bu doğrultuda 1793-1794 yıllarında top, tüfek, barut imalatı için ve maden ocaklarında kullanılmak üzere Avrupalı yeni sınai tekniklerde üretim yapmayı mümkün kılacak teçhizat getirilmiştir. Bu dönemde Boğaziçi'ndeki Hünkâr İskeleyi'nde bir kâğıt fabrikası ve yünlü kumaş fabrikasını da barındıran binaların inşaatı başlamıştı. Devlet eliyle sanayileşme girişimlerinden biri de "sanayi parkı" adı verilen komplekstir. Tanzimat'ın ilk yıllarından Kırım Savaşı'na kadarki dönemde İstanbul'da çok sayıda fabrika açılmıştı. Bu fabrikaların

---

<sup>87</sup> A.g.e., s.28.

<sup>88</sup> A.g.e., s.29.

<sup>89</sup> Ortaylı, İ. (2010), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Timaş Yayınları, s.236.

<sup>90</sup> Nizam-ı Cedid: III. Selim zamanında yenilenme ve yeniden yapılanma dönemi (1792-1807). (Detaylı bilgi için ayrıca bkz. Kemal Beydilli, "Nizâm-ı Cedîd", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nizam-i-cedid> (07.07.2019)).

çoğu kuzeyde Edirne yolu, güneyde Marmara denizi ile sınırlı ve İstanbul şehir surlarının köşesindeki Yedikule'den Küçükçekmece'ye kadar uzanan şeritte konumlandırılmıştı. Osmanlı memurlarında 1843'ten sonraları sanayi parkı olarak adlandırılan bu fabrikalar bütünü içinde demir boru, çelik ray, pulluk, gem, üzengi, tüfek çakmağı, mızrak başı, top, kılıç, bıçak, ustura üretebilen dökümhane ve makineler bulunuyordu. Yakınında bir de teknik okul kurulmuştu. Bu şeritte Zeytinburnu'nun yakınındaki ikinci bir üretim ünitesinde iplik bükme, dokuma ve pamuklu basma fabrikası yer alıyordu. Bu fabrikalar buharlı makine ardiyesi ve bir de tersaneyi de ihtiva ediyordu. Sanayi parkı şeridi Küçükçekmece'de konumlandırılan barut fabrikasıyla son buluyordu. Sanayi parkı programı bir bağımsız Osmanlı sanayileşmesi çabasıydı. Ancak gerekli hammaddelerin içeriden tedariki, varsayıldığı gibi mümkün olmamıştır. Diğer taraftan makineler konusunda dışa bağımlılık devam etmiştir. Osmanlı-İngiliz ticaret anlaşmasıyla başlayan serbest ticaret dönemi ve (barut fabrikalarında yaşanan patlamalar gibi) beklenmedik durumlar sonunda da beklenen başarı sağlanamamıştır.<sup>91</sup>

Sanayileşmenin teşviki konusunda resmi girişimlerin Sultan Abdülmecid döneminde başladığı bilinmektedir. Bu konuda geniş kapsamlı bir program hazırlanması ve uygulanması ise 1860'larda, Sultan Abdülaziz döneminde Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun kurulmasıyla gerçekleşmiştir. Komisyon, "Meclis-i Vala"<sup>92</sup> üyelerinden oluşurken komisyon reisi Rıza Efendi olmuştur. Yayınlanan talimatnameye göre komisyonun uğraşacağı sorunlar: "halen yüzde beş olan gümrük resmini artırmak, sergiler açarak sanayiye teşvik etmek, şirketler (esnaftan) teşkili ile sanayiye geliştirmek, sanayi mektepleri açmak." Komisyon hicri 1280-1282 (miladi 1863-1865) yılları arasında çalışmış olmakla birlikte tasarılarından birisi sanayi mekteplerinin kurulması olmuştur. Bu mektepler yalnızca çok sonraları İstanbul, Edirne ve Tuna vilayetlerinde açılabilmiş, sayıları artmamıştır. Gümrük resmi İmparatorluğun son zamanlarına kadar ancak yüzde sekize yükseltilebilmiştir. Sanayi fuar ve sergileri açılmış ancak gereken önemi görmemiştir. Bu talimatnamede esas amacın esnafı şirketler halinde örgütlemek olduğu görülüyor. Ancak yapılan girişimler kısa sürede iflas etmiştir. Ciddi bir üretim ve pazarlama söz konusu olmamıştır. Gerçek bir sanayileşme olayında ortadan kalkması gereken esnafla, sanayileşme

---

<sup>91</sup> Clark, E.C. (1974), "Osmanlı Sanayi Devrimi" (Çev. Yavuz Cezar), H. İncelik ve M. Seyitdanlıoğlu (Ed.) *Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.758-768.

<sup>92</sup> Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye: II. Mahmud'un kurduğu, reformları planlayıp icrasını denetleyen yüksek yasama ve yargı organı. (Detaylı bilgi için ayrıca bkz. Ali Akyıldız, "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/meclis-i-vala-yi-ahkam-i-adliyye> (07.07.2019)).

gerçekleştirilmek isteniyordu. Bu tür sanayileşme anlayışının İmparatorluğun sonuna kadar benimsendiğini söylemek gerekir.<sup>93</sup>

### 3.2.2. Sanayi Devrimi Çağında Karşılaştırmalı Perspektiften Osmanlı İmalat Sektörü

On sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllarda Batı Avrupa’da iktisadi bakımdan önemli gelişmeler yaşanırken, Osmanlı Devleti siyasi ve ekonomik olarak gerileme dönemi içindeydi. İngiltere’de olduğu gibi fabrikalar, demiryolları, pazara yönelik üretim yapan büyük imalathaneler yoktu; yabancı yatırımlarla ancak belli bölgelerde numuneleri mevcuttu. Bu gerileme içerisinde dahi İstanbul, Bursa, Selanik, İzmir, Halep gibi merkezlerde sürdürülmekte olan önemli bir imalat ve ticaret faaliyetinden söz etmek mümkündür. Taşrada ve kırsal kesimde de yerel çapta bir imalat faaliyeti devam etmiştir.

Tarımsal ekonomiler genellikle karma bir nitelik taşırlardı ve kırsal alanlarda yaşayan aileler gerek kendi tüketimleri için gerekse ticari amaçlarla, hem tarım hem de imalatla uğraşırlardı. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında canlı bir imalat faaliyetinin yürütüldüğü dört bölgeden söz edilebilir. Bunlardan birincisini Selanik ve Makedonya kırsal kesimi oluşturur. Buralarda, esas olarak, yünlü dokuma ve yün iplik üretimi üzerine yoğunlaşmıştır. Ancak dönemin sonuna doğru artan pamuklu dokuma üretimi de göze çarpmaktadır. Batı Anadolu ikinci büyük imalat bölgesini oluşturuyordu ve burada ham ve dokuma ipek, halı ve değişik türde pamuklu dokumalar dâhil olmak üzere çok çeşitli tekstil ürünleri üretiliyordu. Bu bölgelerin üçüncüsü ve belki de en az önemli olanı, Samsun ile Trabzon arasında Karadeniz sahilinin 100-200 km. içinde yer alan bir grup kasabaydı. Bu kasabalarda en fazla pamuklu ve bir miktar yünlü dokuma üretimi yapılıyordu. Dönemin sonlarına doğru halı üretimine de başlanmıştır. Muhtemelen en önemli bölge, Güney Doğu Anadolu ile Kuzey Suriye’ydi. Burada dokumacılık ipekli ve ipekli-pamuklu ürünler üzerine yoğunlaşmıştı. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren saf pamuklu dokumalar giderek artan bir ağırlık kazandı.<sup>94</sup>

Bu bölgeler Osmanlı İmparatorluğu’nun başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlerinden gelen talepleri karşılıyordu. Bazı yörelerde bulunan imalathanelerde üretilen ürünler İzmir gibi limanlara ulaştırılarak ihraç ediliyordu. İstanbul dışında neredeyse her yerde geleneksel evde üretim tarzına sahip bir imalat sektörü mevcuttu. İstanbul, Adana,

<sup>93</sup> Ortaylı, İ. (2010), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Timaş Yayınları, s.237.

<sup>94</sup> Quataert, D. (2013), *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* (Çev. Tansel Güney). İstanbul: İletişim Yayınları, s.14-15.

İzmir gibi büyük şehirlerde, genelde yabancıların ya da azınlıkların sermayesiyle belirli sayıda modern imalathane, fabrika açılmıştı.

İktisadi yapıya baktığımızda Osmanlı İmparatorluğu'nda bir ulusal ekonomik sistemden söz etmek güçtür. Osmanlı ülkesi birçok ekonomik bölgeden veya çevreden oluşmaktaydı. Osmanlı Rumelisi'ndeki tarımsal yapı ve gelişen manifaktür, Avrupa'nın başka bir ulusal sistemiyle, yani Avusturya-Macaristan'la bütünleşirken, Suriye-Lübnan ve Basra Fransa ve Britanya'nın ekonomisiyle bütünleşmişti. Bütün bu vilayetlerin birbiriyle etkileşimi söz konusu değildi ve iktisadi-kültürel hayattaki gelişmeleri de Babıali'den çok, dış merkezler yönlendiriyordu. On sekizinci yüzyıldan beri birkaç küçük imalathane çalışmasını sürdürüyordu. Sonra on dokuzuncu yüzyılda da fabrikaların açılmasına teşebbüs edildi. Ancak bunların bir kısmı iflas etti, bir kısmı da önce devlet desteği sonra da devlet mülkiyetine geçerek yaşayabildiler. Üretilen malın başlıca alıcısı orduydu. Devlet alımlarında yerli ürünlerin tercih edilmesi, tekstil ve gıda dallarındaki küçük endüstrinin yaşamasını ve Cumhuriyet'e devredilmesini sağlamıştır.<sup>95</sup>

Osmanlı imalatının ana faaliyet kolu olan tekstil, on yedinci yüzyıldan itibaren yalnızca Avrupa menşeli ürünlerin değil, Hint mallarının da tehdidini yaşadı. Hintli zanaatkâra ödenen düşük ücret ve etkin dağıtım ağı sayesinde bu mallar Anadolu ve Rumeli dokumacılarının ürünleriyle rahatlıkla rekabet edebilir hale gelmişti.<sup>96</sup>

İmalat sektöründe büyük ölçüde geleneksel üretim tarzının sürdürüldüğü ve sektörün ulusal sermaye birikimine katkı sağlamaktan uzak bir şekilde örgütlendiği bir ortamda Osmanlı imalat sektörünün on dokuzuncu yüzyıldaki seyrini yalnızca Batı Avrupa'daki örnekleriyle kıyaslamak haksızlık olacaktır. Japonya ve Hindistan örneklerini ele alan bir karşılaştırma, Osmanlı ile Batı Avrupa arasındaki sanayileşme hızı farkını daha iyi anlamayı mümkün kılmaktadır. Japonya'da kırsal girişimcilerden oluşan bir tüccar sınıfı olan "gono" piyasayı hem dikey hem de yatay olarak sıkı kontrol altında tutmaktaydı. Osmanlı'da olduğu gibi Hindistan'da da yabancı ve yerli tüccarlar piyasası hem yatay hem de dikey olarak parçalamışlardı. Bu durum da herhangi bir tüccar grubunun daha hızlı bir sanayileşmeyi sağlayacak sermaye birikimini oluşturmasına imkân tanımıyordu. Hindistan son derece sert bir rekabetin yaşandığı pamuklu tekstil ihracatı dünyasına girmiş, 1860 ile 1890 yıllar arasında pamuklu tekstil ihracatından elde ettiği gelirleri yedi kat artırmıştı. Böylelikle

<sup>95</sup> Ortaylı, İ. (2010), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Timaş Yayınları, s.235.

<sup>96</sup> Faroqhi, S., McGowan, B., Quataert, D., Pamuk, Ş. (2004) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2 (1600-1914)*, (Ed. İnalçık H., Quataert D.), (Çev. Ayşe Bektay, Süphan Ardic, Serdar Alper), İstanbul: Eren Yayıncılık, 603.

uluslararası piyasada ikincil de olsa, önemli bir yer edinmişti. Bu dönemde Osmanlı dokuma üretimi belki iki katına çıkmıştı, ama üretim bütünüyle iç pazara yöneliktir. Japonya, kuşkusuz büyük bir endüstriyel güç ve önemli bir tekstil üreticisi olarak ortaya çıkan ilk Batılı olmayan ülkedir. 1870'ler ile Birinci Dünya Savaşı arasında, toplam Japon ihracatı içinde tekstil ürünlerinin payı yüzde 4'ten yüzde 34'e yükseldi. Japonya'nın ipekli kumaş ihracatı 1880'lerden sonra müthiş bir artış gösterdi. Yalnızca yirmi yıl içinde yirmi katına çıktı. Ayrıca Japonlar Avrupalı rakiplerinin arka bahçelerinde ipekli kumaş satıyorlardı. Osmanlı ipekli kumaş üretimi de on dokuzuncu yüzyılda (bu sektöre ilişkin daha önce yazılanların aksine) artış göstermiştir, ancak bu üretim yalnızca iç pazara yönelikti. Osmanlı ham ipek üretim kolu on dokuzuncu yüzyılda ihracat alanında çarpıcı başarılar elde etmiştir. Ama Japonlar (ve Çinliler), Osmanlı ham ipek üretimini aşmış, hatta çok geride bırakmıştır. 1913 yılına gelindiğinde, bu Doğu Asyalı üreticiler, Ortadoğu'daki üreticilerin en azından sekiz katı üretim yapıyordu. Hindistan ve Japonya'nın aksine Osmanlı İmparatorluğu ve İspanya'daki tekstil sanayileri (ham ipek ve halı hariç) iç pazara yönelikti. Gerek Osmanlılar gerekse de İspanyollar imparatorluk toprakları küçüldükçe büyük pazarları kaybettiler. Ama Osmanlı örneğinde göreceğimiz gibi, ihracata yönelik üretim yapanlar, rekabetin bulunmadığı sektörlere (halı, ipek, dantel) kaydılar.<sup>97</sup>

Osmanlı toplumunun geleneksel üretim tarzı sermaye birikimine uygun koşulları sağlayacak dönüşümleri geçirmemişti. Diğer taraftan İmparatorluk toprakları küçüldükçe iç pazar da daraldı. Batı Avrupalılarla yapılan anlaşmalar yalnızca dış pazarda değil, iç pazarda da Osmanlı imalatçısı ve tüccarını, yabancılara karşı dezavantajlı konuma düşürdü. Belki tüm bunları gölgede bırakacak şekilde ülke siyasi çalkantılar içindeydi. Türk, Rum ve Ermeniler arasındaki etnik bölünme; iç ve dış savaşlar, toplumun farklı dini ve etnik gruplardan oluşuyor olması gibi birçok etken nedeniyle, herhangi bir grubun kısmen veya bölgesel olarak dahi ekonomiyi elinde tutması bir yana, imalat sektörüne o dönem için büyük sayılabilecek yatırımların yapılması dahi, birçok bölgede mümkün değildi. Ne Japonya örneğindeki gibi belli bir grubun ekonomiyi kontrol ettiği ortamda sermaye birikimi gerçekleşti ne de Hindistan örneğindeki gibi kullanılabilir bir açık dış pazar avantajı mevcuttu. Osmanlı Devleti, belli bir ülkenin ya da belirli sanayi mallarının hammadde pazarı da değildi. Dolayısıyla dış bağlantılar zayıftı. Avrupa'da üretilen ürünler ucuza mal

---

<sup>97</sup> Quataert, D. (2013), *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* (Çev. Tansel Güney). İstanbul: İletişim Yayınları, s.40.

ediliyordu ve Osmanlı imalat sektörünün bu ürünlerle ne dış pazarda ne de iç pazarda rekabet edecek gücü yoktu.

On dokuzuncu yüzyılın başından sonuna kadar Osmanlı devlet adamları sanayi atılımlarını gerçekleştirmek istemekte, ama esnafı ve tezgâh üretimini feda etmeye cesaret edememektedirler. Küçük üretimin ve lonca düzeninin Avrupa’da on beşinci yüzyıldan beri büyük olaylar ve acılar yaratarak yıkıldığı, aynı deneyin Japonya’da kısa zamanda yoğun biçimde tekrarlandığı düşünülürse, Osmanlı devlet adamları böyle bir toplumsal devrime cesaret edemediler denebilir. On dokuzuncu yüzyılın Osmanlı devlet adamları Avrupa’yı tanımaktaydılar. Ancak İngiltere’de gelişen sanayi ile birlikte ortaya çıkan sefalet, sınıf farkları, her türlü değer ve hayat tarzının sarsıntılı değişimi onları ürkütmekteydi. Tanzimat yöneticileri Japonya ve Rusya’nın, zayıf köylüleri ve küçük şehirleri ezen güdümlü sanayileşme deneyimine de cesaret edememişlerdir. Tarımsal fazlayı yaratamayan ve kırsal alanda teknolojik değişim geçiremeyen ülkede sanayileşmeyi sağlayabilecek potansiyel bir güç ortaya çıkmamıştı.<sup>98</sup>

Diğer taraftan Osmanlı sanayileşmesini Rusya örneğiyle kıyaslamak da haksızlık olur. Bu iki örnek arasında temelde, toplumsal dönüşümlerin yaşanması konusunda farklılıklar vardır. On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı modernleşmesinin on sekizinci yüzyıl başındaki Rus modernleşmesine göre bir çıkmazı vardı. On sekizinci yüzyılda tarımı modernleştiren bir ülke manifaktürünü geliştirebilir, ticaret hacmini büyütebilir ve devletin gelirleri artardı. On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu ise, geleneksel iktisadi yapının yarattığı bir çıkmaz içinde modernleşmesini sürdürmek durumundaydı.<sup>99</sup>

Osmanlı, sermaye birikimi ve sanayileşme konusunda Avrupalıları takip etmek bir yana, on dokuzuncu yüzyıl boyunca ekonomisi kuşatılmış bir İmparatorluk olarak Avrupalılarla mücadele halindeydi. Böyle bir ortamda sanayileşme için gerekli sermaye birikiminin oluşması mümkün değildi. Dolayısıyla kıyaslanabilecek tüm örneklerde görülen sermaye birikimi ve hızlı sanayileşme ertelendi; imalat sektörü ayakta kalma mücadelesine devam etti.

Osmanlı imalat sektörü Avrupalı rakiplerine hatırı sayılır bir süre direnmiştir. Bunu sağlayan faktörlerin başında Osmanlı’nın sahip olduğu askeri güç ve imalatçıların örgütlenmesi gelir. On yedinci yüzyılda Osmanlı henüz Avrupalı tüccarların iç piyasayı

<sup>98</sup> Ortaylı, İ. (2010), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Timaş Yayınları, s.238.

<sup>99</sup> A.g.e., s.119.



tamamen kontrol etmesini engelleyecek askeri güce sahipti ve Avrupalılar Osmanlı bölgesine tamamen sınırsız biçimde etki edemiyorlardı. Diğer taraftan zanaatkâr eskiden kalma, etkin bir ticaret ağına sahipti ve Avrupalılar bu piyasaya girdiklerinde tamamen güçsüz rakiplerle karşılaşmadılar.<sup>100</sup>

### 3.2.3. Osmanlı İmalat Sektörünün Yapısı ve Ürün Yelpazesi

İmalat sektörü üzerine yapılan bir araştırmanın öncelikle imalatçıların üretim kapasitesi ve çeşitliliği üzerine yoğunlaşması beklenir. Ancak bu yeterli değildir. Belli bir bölgenin sanayi üretimi üzerine yapılacak çalışmada o bölgeye özgü siyasi, coğrafi ve ekonomik koşulları tarih perspektifi içinde ele almak gerekir. Bu doğrultuda on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı imalat sektörü üzerine yapılacak bir çalışmada, İmparatorluk sınırları içinde imalat sektörünün, üretilen ürünlerin çeşitliliği ve kalitesi, coğrafi dağılım ve üretim teknolojisi yönlerinden ne durumda olduğunu ortaya koymak gerekir.<sup>101</sup>

#### 3.2.3.1. İç Pazara Yönelik Üretim

Osmanlı, bir İmparatorluk ekonomisine sahipti. Bölgesel farklılıklar göz ardı edilirse temelde tarım üretimi ve bunun yanında kırsal ve kentsel imalata dayanmaktaydı. Tarımsal üretim doğrudan toprağa bağlı olduğu için, üretim artışı İmparatorluğun güçlenmesi ile paralel bir seyir izlemekteydi. Kentlerde loncalar imalat sektörüne hâkimdi. Ayrıca kırsal kesimin oluşturduğu küçük pazarlara hitap eden bir de kırsal imalat sektörü bulunmaktaydı. “Osmanlı imalatçıları için iç pazar köylüler, kentliler ve göçerlerden oluşuyordu. Özellikle liman şehirlerinde daha çok yabancı tekstil ürünleri tercih edilirken diğer şehir ve kasabalarda en önemli tüketici köylüler genelde de aşiretlerdi.”<sup>102</sup>

On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı imalatçısının hem iç hem de dış pazara yönelik üretim yapma kapasitesinin, ekonomik olmayan koşullar sebebiyle daraldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Dönemin siyasi koşulları, savaşlar, yabancı tüccara imtiyaz sağlayan anlaşmalar ve gümrükler Osmanlı imalatçısını iç pazarda, belli ürünlerde ve dar bir alanda üretim yapmaya yönelttiği görülmektedir. Bu dar pazar, gittikçe küçülen imparatorluk

---

<sup>100</sup> Faroqhi, S., McGowan, B., Quataert, D., Pamuk, Ş. (2004) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2 (1600-1914)*, (Ed. İnalçık H., Quataert D.), (Çev. Ayşe Bektay, Süphan Ardıç, Serdar Alper), İstanbul: Eren Yayıncılık, s.607.

<sup>101</sup> Quataert, D. (2013), *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* (Çev. Tansel Güney). İstanbul: İletişim Yayınları, s.40.

<sup>102</sup> Quataert, D. (2013), *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* (Çev. Tansel Güney). İstanbul: İletişim Yayınları, s.168.

toprakları üzerinde yaşayanlardır. Bununla birlikte İstanbul pazarının da kısmen daraldığını söyleyebiliriz. Önceleri merkezi bürokrasi ve ordunun ihtiyaçlarını temin noktasında önemli rol oynayan yerli imalat sektörünün, hem devletin ihtiyaçları dolayısıyla var olan talepteki daralma hem de bu ihtiyaçların kısmen de olsa yabancı tüccar ve yeni açılan fabrikalardan karşılanıyor hale gelmesiyle iç pazar avantajını kaybettiği ifade edilebilir. Bununla birlikte savaşlar ve mali sıkıntılar sebebiyle devletin gelir ihtiyacı, çoğu zaman imalatçılar üzerine son derece ağır vergiler konması anlamına geliyordu. Örneğin 1850 civarında İzmir şehrindeki 18 dokuma imalathanesinden 16'sı iddia edildiğine göre, yabancı mallarla rekabeti imkânsız kılan aşırı vergiler yüzünden kapanmıştı. Mehmet Genç'e ait bir yaklaşıma göre on dokuzuncu yüzyıl öncesi dönemde, Osmanlı ekonomik politikası, genel olarak, devlete ve kent nüfusuna, bilhassa İstanbul halkına ucuz, iyi ve bol miktarda mal arzını hedefliyordu. Karmaşık kontrol mekanizmaları imparatorluğun dört bir yanında uygulanıyordu, buğdaydan ayakkabı derisine, yünlü dokumadan diğer pek çok ürüne hammaddelerin ve mamul ürünlerin akışı düzenlemeye çalışılıyordu.<sup>103</sup>

Devletin imalatçı elinde sermaye birikimini zorlaştıran uygulamalarından biri de “miri mubayaa rejimi” olmuştur. Bu rejim, tımar ve iltizam sistemlerindeki mekanizmaya benzer biçimde, imalat sektöründe, üreticiden devlete aynı bir kaynak aktarım mekanizmasıdır. Bu rejimde devlet veya onun adına hareket edenler üreticiden doğrudan doğruya maliyete yakın hatta daha düşük değerden ürün alma hakkına sahip oluyordu. Sistem bir nevi “müterakki aynı gelir vergisi” idi. On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında devletin askeri ihtiyaçları artarken gelirleri aynı oranda artmayınca bu rejime sıkça başvurulmuştur. Pamuklu bez, kendir, iplik, demir, kereste, zift gibi askeri ihtiyaçları karşılayabilecek ürünleri üreten ve ticaretini yapanlar üzerine bu yolla yeni yükler getirildiği görülmektedir. Devlet, kim ne kadar üretirse, ondan o kadar çok almaya çalışıyordu; dolayısıyla sermaye birikimine imkân tanımıyordu. Ayanlar gibi zengin tüccarlardan da masraflarını kendilerinin karşılayacakları birlikler donatıp cepheye göndermeleri talep ediliyordu. On sekizinci yüzyılda hazinenin sıkışık olduğu dönemde cebri istikraza dahi başvuruldu. Bu atmosfer içinde sermaye birikimi son derece zor bir hal alıyordu.<sup>104</sup>

İmparatorluk kültürü ve devlet politikaları, İstanbul gibi kadim şehirlere, dolayısıyla büyük bir iç pazara sahip olunması, üreticinin dış pazara açılmasındansa İmparatorluğun

---

<sup>103</sup> A.g.e., s.15-21.

<sup>104</sup> Genç, M. (2018), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s.232-253.

sürekli hâkimiyet alanının genişlemesiyle iç pazarı genişletmesi yönündeki beklenti gibi birçok etken, Osmanlı imalatçısına güçlü bir iç pazar talebi sağlıyordu. Lonca üretimi açısından bakıldığında on dokuzuncu yüzyılda bu talebin kırıldığını görüyoruz. İç talebin önemli bir kısmını merkezi bürokrasi ve ordunun ihtiyaçları oluşturuyordu. Eskiden beri bu konularda ihtiyaç duyulan ürünler, loncalar aracılığıyla esnaftan temin ediliyordu. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde, ordu ve merkezi bürokrasinin ihtiyaçlarının şekil değiştirmesi ve ihtiyaçların karşılanması için devlet eliyle açılan fabrikalar da esnaf loncaları için iç talebi daraltıcı etkiye sebep olmuştur. Devlet eliyle açılan fabrikalar esnasında iç talebi loncadan alıp yeniliğe açık başka bir yerli üretici kitlesine kaydırabilirdi ancak rekabet konusunda avantaj, tecrübe ve imtiyazlar sayesinde yabancı üreticideydi. Genelde reformların ilk yıllarında yerli esnafın rekabet avantajını Avrupalı tüccara kaptırdığı görülmüş, bu duruma tepki olarak Avrupalı üretici ile rekabet edebilecek Batı tarzı fabrikalar devlet eliyle açılmaya çalışılmıştır ancak bu süreçte imalat sektörü önemli bir pazar payını kaybetmiştir.<sup>105</sup>

*“Örneğin Tanzimat reformlarından önce kanunlar, çeşitli mesleki ve dini cemaatlere mensup kişilerin, ayrıca Osmanlı askeri ve sivil hiyerarşisinde yer alanların giydikleri garip ve fantastik giysileri ve taktıkları başlıkları belirliyordu. Bu kurallar Osmanlı tekstil imalatçılarının yabancı rakipleri karşısında belirli bir koruma sağlıyordu ve II. Mahmud’un 1826 yılında bunları kaldırması, Osmanlı imalatçıları için son derece yıkıcı sonuçlar doğurdu. Osmanlı tekstil imalatçıları pazarı gerçekten bir anda yok oldu. Birdenbire, Batılılaşan bürokrat ve askerlerin giyeceği yeni frak ve üniformaları üretip satmak için Avrupalı imalatçılarla rekabet zorunluluğuyla karşı karşıya kaldılar.”<sup>106</sup>*

On dokuzuncu yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı imalat sektörünün sanayileşme konusunda gözle görülür bir atılım yapamadığı görülmektedir. Bu şartlar altında Avrupalı rakipleriyle mücadele etmesi mümkün değildi. Buna ek olarak bu yüzyılda Osmanlı Devleti’nin üzerindeki siyasi baskı ve bu baskı dolayısıyla uygulamaya konulmak durumunda kalınan yabancılara imtiyazlar ve yerli imalat sektörü üzerindeki vergiler, imalat sektörünün rekabet gücünü önemli ölçüde olumsuz etkilemiştir.

Diğer taraftan on dokuzuncu yüzyılda Avrupa makine ipliğine talebin tüm dünyada artması talep yönlü bir enflasyona neden olmuştu.<sup>107</sup> Avrupalı üretici emek girdi maliyetleri

<sup>105</sup> Quataert, D. (2013), *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* (Çev. Tansel Güney). İstanbul: İletişim Yayınları, s.15.

<sup>106</sup> A.g.e., s.15.

<sup>107</sup> Talep Enflasyonu: Fiyatlar genel düzeyindeki sürekli artış olarak tanımlanan enflasyon, enflasyona yol açan nedenler itibarıyla, talebin çektiği enflasyon ve maliyetin ittiği enflasyon olarak ikiye ayrılır. Kısaca talep enflasyonu olarak adlandırılan enflasyon türünde, cari fiyatlar genel düzeyinde üretilen mal ve hizmetler talebi karşılayamaz ve fiyatlar yükselir. On dokuzuncu yüzyılda Avrupa’da iplik fiyatlarında görülen artışın sebebi

düştüğü için bu durumu göğüsleyebildi ancak Osmanlı'da loncalara büyük zararlar verdi. Loncalar ürettiği ürünler karşılığında sabit bir gelir elde ediyor ve bu gelirin miktarını ancak resmi izinle değiştirebiliyordu. Bu süreç eğer uzarsa hammadde fiyatlarının giderek arttığı bir dönemde yıkıcı sonuçlar doğurabiliyordu. 1840'ların ortalarında, üç yıldan kısa bir zaman diliminde, devlet ham pamuk fiyatındaki artış sebebiyle çadır bezi ipliği alım fiyatını yüzde tam 33 oranında yükseltti. 1830'lu yıllarda, İstanbul "İslam boyacı esnafı"nın çadır bezi boyamakta kullandığı boya fiyatları olağanüstü artmıştı. Boyacı esnafı bu fiyat artışlarına yedi yıl dayandıktan sonra, devletin hizmetlerine karşılık verdiği gelirlerde yüzde 25'lik bir artış ettiler. Aynı yıl içinde, esnaf gelirinde yüzde 20'lik bir artış daha sağlandı; ancak dört yıl sonra yeni bir zam talebiyle yeni bir dilekçe vereceklerdi. <sup>108</sup>

"Maliyet enflasyonu"<sup>109</sup> karşısında loncalar, hammadde fiyatlarındaki artış ile devletin hizmetleri karşısında ödediği miktarı artırması arasında geçen sürede ayakta kalmaya çalışıyordu. Bu ayakta kalma çabasına devletin de destek olduğu, böylece esnaf örgütlenmelerinin iktisadi hayat içinde var olmaya devam ettiği anlaşılmaktadır.

Esnaf dışında, yeni sermaye yatırımlarıyla büyük imalathane açma girişimleri de oluyordu. Boya malzemeleri sıkıntısı kritik bir önem taşıyordu ve mevcut arzı genişletmek için devlet ve özel sektör bir dizi girişimde bulundu. 1845 yılında birçok Osmanlı Yahudisi, İznik'te çivit yetiştirme ve işleme karşılığında vergi muafiyeti elde ettiler. Kuzeybatı Anadolu'da Niş ve Üsküp bölgelerinde çeşitli yerlerden yeşil, sarı, beyaz ve kırmızı boya çıkarılabilecek mineral numuneleri alındı ve yerel işçileri ücret karşılığında çalıştırma planları yapıldı. On yıl sonra devlet, Bağdat bölgesinde yetiştirilmek üzere Mısır'dan çivit getirtme planlarını devreye soktu; amaç Hindistan çivitini yerli üretimle ikame etmektir. Bir yandan fiyatları sürekli düşüren yabancı iplik üreticilerinin rekabeti, öte yandan hammaddelerin maliyetlerinin yükselmesi ve kıtlığı, Osmanlı iplik üreticileri için yıkıcı sonuçlar doğurdu. On dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı iplik üreticilerinin karları yarı yarıya düştü. Bazı yörelerde iplik eğirme işi hızla ve temelli olarak terk edildi. Yüzyılın sonlarına doğru, Osmanlı Devleti'nde iplik eğrilen birkaç fabrika kuruldu. Eskişine oranla

---

kumaş üretiminin, hammaddesi olan ipliğin üretiminden hızlı artmış olmasıdır. Bu dönemde iplik üretimi talebi karşılayamadığı için talep yönlü bir enflasyon görülmüştür. (Enflasyon hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz. Erdal Ünsal (2005), *Makro İktisat*, Ankara: İmaj Yayıncılık, s.96-103.)

<sup>108</sup> Quataert, D. (2013), *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* (Çev. Tansel Güney). İstanbul: İletişim Yayınları, s.60.

<sup>109</sup> Maliyet Enflasyonu: Maliyetin ittiği enflasyon olarak tanımlanan bu enflasyon türünde girdi fiyatlarının yükselmesi fiyatların yükselmesine neden olur. On dokuzuncu yüzyılda Avrupa'da iplik talebinin artması iplik fiyatlarında talep yönlü bir enflasyona neden olmuş bu durum da loncaların hammadde maliyetini artırmıştır.

daha kolay ulaşılabilen teknoloji kullanan, ucuz kadın ve çocuk emeğinden yararlanan bu fabrikalar toplam Osmanlı pazarının yaklaşık dörtte birini ele geçirdiler. Dönemin sonuna doğru pamuk ipliğı üreten Osmanlı fabrikaları, İngiltere, Belçika, İtalya ve Hindistan üreticileriyle çoğı zaman başarılı bir şekilde rekabet etti. Makineyle iplik üretenlerin fiyat kırma savaşları arasında, birçok bölgede gerek elle gerekse de el tezgâhlarında iplik eğirme büyük ölçüde önemini korudu. <sup>110</sup>

Osmanlı imalatçıları on dokuzuncu yüzyıl boyunca Batı Avrupa'daki teknolojik değışikliklere uyum göstermek için hamlelerde de bulundular. Osmanlı fabrikalarında iplik imal edilmesi maliyetleri önemli ölçüde düşürdü. İngiliz ithal ipliklerinin geleneksel boyama teknikleriyle boyanarak kaliteli ve yörelerin kendilerine özgü kumaşlar üretmesi belli bir pazarı ellerinde tutmalarına imkân sağladı. Üretimin yapıldığı yöreler arası rekabet kalitenin artmasına katkı sağladı; 1855 Paris Dünya Fuarı'nda Rize kumaşları birincilik ödülü almıştı. Ancak Ambelakia kırmızı ipliğı, Selanik yünlü dokuması ve Ankara tiftik dokuma örneklerinde olduğı gibi Osmanlı tekstil imalatçıları genelde uluslararası pazar için yaptıkları rekabette başarısızlığa uğradılar. Çoğı iç pazarlarını da yabancı rakiplerine kaptırdılar. <sup>111</sup>

Pazara yönelik üretim yapan üreticinin ayakta kalma mücadelesi devam ederken, esnaf nispeten daha kolay şartlarda üretim yapıyordu. Devletin provizyonizm anlayışı gereğı ülke içinde her tür ürünü üretecek esnaf korunuyordu. Gerek lonca örgütlenmeleri gerekse de on dokuzuncu yüzyılda devlet eliyle yapılan sanayi girişimleri işyeri büyüklükleri ve istihdam hacmi bakımından 5-20 işçiyi geçmemiştir. Büyük çapta üretim yapma kapasitesine sahip olan imalathaneler, bir yandan rekabet koşulları bir yandan da vergi yükü altında ezilirken, devletin ihtiyaçlarının karşılanması için saha esnafa kalıyordu. Esnafın kullandığı iş alet ve makineleri satın alabilecekleri kadar ucuzdu. Üretim alanları, binalar ve tesislerin çoğı ya devlete ya da vakıflara aitti. Maliyet avantajı ve vergiden kaçınabilme imkânı sayesinde esnaf ve zanaatkârlık boyutunda küçük çaptaki üretim, Osmanlı'da Batı'daki örneklerinden farklı olarak iktisadi hayatın dışına itilmemiş, devlet eliyle dönüştürülmeye çalışılmıştır. <sup>112</sup>

---

<sup>110</sup> Quataert, D. (2013), *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* (Çev. Tansel Güney). İstanbul: İletişim Yayınları, s.60.

<sup>111</sup> A.g.e., s.168-186.

<sup>112</sup> Genç, M. (2018), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s.233.

Osmanlı'da, devletin sanayileşme konusunda yönlendirmelerinin de geleneksel imalat sektörünün dönüştürülmesi üzerine yoğunlaştığını görmekteyiz. Batı Avrupa'daki örneklerinde sanayileşme, siyasi ve ekonomik koşullar sebebiyle, esnaf ve küçük imalatçının ortadan kalkması, yerli aristokrat sınıfın elinde sermaye birikimi ve bu sermayenin teknolojik ilerlemelerin de önünü açacak biçimde fabrika yatırımlarına yöneltilmesiyle gerçekleşmişti. Osmanlı Devleti, önemli bir üretim geçmişine sahip olan imalat sektörünü, siyasi gücünün imkân verdiği ölçüde korumaya çalıştığından geleneksel üretimin dışına çıkıp devrim niteliğinde bir ilerleme görülmesi ya da bunu mümkün kılacak bir sermaye birikimi de mümkün olmamıştır.<sup>113</sup>

### 3.2.3.2. Dış Pazara Yönelik Üretim

Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul'un, diğer büyük şehirlerin ve nüfusun toplandığı her bölgenin ihtiyaçlarını karşılamak üzere işleyen bir iç ticaret ağına sahipti ve imalat sektörünün iç pazarı bu ağlar ile örülüydü. Bunun yanında, özellikle Batı Avrupa devletlerinin uluslararası pazarları kontrol altına almasından önceki yüzyıllarda, Osmanlı imalat sektörünün güçlü bir dış pazar ağı da mevcuttu. Özellikle Makedonya ve Selanik bölgesi boya, iplik ve kumaş üretimi konusunda Avrupa'nın önemli üretim merkezlerindendi. İzmir çevresinde hanelerde üretilen iplik, dantel ve halı üretiminin on dokuzuncu yüzyıl sonuna kadar önemli bir zanaat faaliyeti olarak devam ettiğini, bu bölgede kurulan az sayıda fabrikanın zaman zaman Avrupa'ya iplik ihraç ettiğini, Halep'te ve İç Anadolu'da bu bölgelere özgü dokuma ve boyama tekniklerinin on dokuzuncu yüzyıl sonuna kadar korunarak yüksek kalitede iplik ve kumaş üretiminin devam ettiğini ve bu ürünlerin kısmen Avrupa pazarına da açılabilirdiğini görüyoruz.<sup>114</sup>

Balkanlardaki yün ve pamuk dokuma üreticileriyle Halep, İstanbul, Bursa Diyarbakır ve Rize gibi şehirlerdeki tekstil imalatçıları, İmparatorluk sınırları dışına uzanan uzak bölgelerdeki tüketicilerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere üretim yaptılar. İmparatorluk içine, bazen de dışına uzanan gelenekselleşmiş ticaret ağları mevcuttu.<sup>115</sup>

İplik imalatına bakıldığında Serez, Selanik, Teselya, Ambelakiye bölgelerinde üretilen ve dünyaca ünlü olan "Edirne Kırmızısı" ve "Türk Kırmızısı" adlarıyla bilinen renklerdeki ve beyaz renkteki ipliklere Kırım ve Marsilya başta olmak üzere birçok Avrupa

<sup>113</sup> Ortaylı, İ. (2010), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Timaş Yayınları, s.237.

<sup>114</sup> Quataert, D. (2013), *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* (Çev. Tansel Güney). İstanbul: İletişim Yayınları, s.170-186.

<sup>115</sup> A.g.e., s.183-186.

ülkesinden talep yoğunluğundadır. Bu dönemde pamuk ipliği ihracatı 2,5 milyon kg'ı buluyordu. 1765 yılına gelindiğinde Fransız hükümeti, gizli kırmızı boya formülünü ele geçirdi ve sır olmaktan çıkardı. Osmanlı Devleti'nde iplik ihracatı on dokuzuncu yüzyılın ortasında bir daha başlamamak üzere sona erdi. Bundan sonra Osmanlı Devleti için makine ipliği ithalatının giderek arttığı bir dönem başladı. 1810'da yıllık iplik ithalatı 250 tondur. 1810'lu yıllarda ortalama yıllık ithalat 450 ton düzeyindeydi. 1840'lı yıllarda ise neredeyse inanılmaz bir hızla bu rakam 2.650 tona çıktı. Demek ki, otuz yıl içinde, bir hesaplama göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı iplik kullanımı on kat yükseldi. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde Osmanlı pamuk ipliği üreticileri, iplik fiyatlarının (neredeyse) sürekli olarak düştüğü bir ortamda faaliyet gösterdiler. Osmanlı pazarına iplik satan İngiliz, Hint, İtalyan, Alman, Belçikalı, Avusturyalı, Macar, İsviçreli iplik üreticileri genellikle ağır rekabet şartlarıyla karşılaştı ve fiyatları aşağı çekti. Osmanlı iplik ithalatında bu ülke üreticileri belli dönemlerde öne çıksalar da on dokuzuncu yüzyılın sonuna gelindiğinde İngiliz iplikleri piyasaya hâkim olmuştur.<sup>116</sup>

Kumaş imalatında da durum farklı değildi. On dokuzuncu yüzyılın ortalarına gelindiğinde pamuk, tiftik ve yün kumaş imal eden Osmanlı üreticilerinin neredeyse tamamı Batı ve Orta Avrupa pazarını kaybetmişti. 1800 yılı dolaylarında Selanik ve Mora'dan İtalya, Hollanda ve Fransa'ya yoğun bir ihracat vardı. Üreticiler yılda 80.000 top civarında ürün ihraç ediyordu. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde İngiliz ve diğer Avrupalı yünlü kumaş üreticileri bu piyasaya hâkim oldu. Yine 1800 yılı dolaylarında Ankara'daki tiftik ipliği ve kumaşı üretimi Osmanlı imalatında en başarılı dallar arasındaydı. Benzersiz bir ürün olan Ankara tiftiğinden imal edilen tekstil mamullerinden uluslararası pazara 20.000 top civarında ihraç ediliyordu. 1000-2000 tezgâhta 10.000 işçi çalışıyordu: kadınlar iplik eğiriyor, loncaya bağlı erkekler sof ve şal dokuyordu. 1820'lerden sonra İngiltere'nin kumaş üretimi ve ham tiftiğe olan talebi hızla arttı. Bunun sonucu olarak da Ankara'da bu alanda tekstil üretimi hızla yerini İngiltere'ye ihraç edilen bir miktar ipliğe bıraktı. On dokuzuncu yüzyılın ortalarına gelindiğinde bu sektör tamamen çöktü.<sup>117</sup>

1750'ler ile 1780'ler arasında Diyarbakır'dan Marsilya'ya yapılan "çafarkanis" (kırmızı ve mor zemini bulunan çift katlı pamuklu kumaş) ihracı 30.000 toptur. On sekizinci yüzyıl sonunda Fransız ticaretinin çöküşüyle en önemli pazar kaybedildi ve iç pazarda aynı

---

<sup>116</sup> A.g.e., s.60.

<sup>117</sup> A.g.e., s.167.

talep bulunamayınca imalat geriledi. Halep, İstanbul ve İzmir'in yükselişine rağmen önemli bir tekstil imalat merkezi olarak kalmaya devam etti. Ancak üretim daha çok çivit boyama tekniğine dayalıydı. On sekizinci yüzyılın sonlarına doğru daha çok Fransız tüccarların oluşturduğu ticaret ağında yalnızca ağartılmış ve ham kumaş tercih edilmesiyle bölgede tekstil sektörü geriledi. Osmanlı imalatçıları, sınır değişiklikleri sonrası hedef kitlelerinin erişilmesi güç yabancı tüketicilere dönüşmesiyle pazarlarını kaybettiler. Kuzey Anadolu ve Karadeniz hinterlandındaki üreticiler bunlardan biriydi. Gürcistan ve Kırım pazarlarının kaybı imalatçılara zarar verdi. Diğer taraftan tüccarlar da savunmacı davranarak kaybettikleri ticaret ağlarını İstanbul gibi büyük pazarlara İngiliz mallarını getirmek gibi eylemlerle telafi etmeye çalıştılar. Bu da Avrupalı imalatçı ile Osmanlı imalatçısı arasında rekabeti körüklüyordu. Quatert'in ifadesiyle "1830'dan önce pazarlarda bir parça Avrupa malı bulmak bile güçtü. 1836 yılında ise Avrupa mallarının akınıyla karşı karşıya kalan Trabzon'daki Osmanlı tüccarları, Batı mamulleriyle dolu yüz tane dükkân açmıştı." Dış pazara üretim yapılabilen ve ayakta kalan sektörler ise dantel üretimi ile Bursa pamuk-ipek karışımı dokuması gibi birkaç ürünle sınırlı kaldı. Tokat ve Malatya civarından Rusya'ya bir miktar pamuklu dokuma ürünü ile Erzurum ve Musul civarlarından İran'a yapılan ihracat da devam etti. <sup>118</sup>

Yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı imalatçısının dış pazarda çok kısıtlı ve rekabet gerektirmeyen bir ürün yelpazesinde üretim yapmaya başladığı; iç pazarda ise yalnızca ithal mallarının girmediği kısıtlı bir pazar alanına hâkim olabildiği ve dolayısıyla üretim kapasitesini de bu şartlar doğrultusunda sınırlandırdığı, iplik ve kumaş üretimini kısmen terk etmeye başladığı görülmektedir. Buna karşılık Osmanlı tüccarlarından oluşan bir kesim de on sekizinci yüzyılda Avrupa ticaret merkezilerine yerleşmiştir. Başta Rumlar, Ermeniler ve Musevilerden oluşan bu tebaa karşılıklı ticaret antlaşmalarının sağladığı imkânlardan yararlanarak, Lvov, Liepzig, Viyana, Trieste, Ancona, Livorno ve Macaristan'ın birçok kentinde Osmanlı diasporasını oluşturmuştur. Bu dönemde Macar kentleriyle ticaret yapan on üç tane Osmanlı – Ortodoks ticaret kumpanyası da kurulmuştur. Ancak bu bölgelere yerleşen Osmanlıların çoğunluğunun yabancı uyruğuna geçmeyi tercih ettiği ve daha çok şarap ve yerli Habsburg ürünlerinin ticaretini yapmaya başladığı görülmüştür. <sup>119</sup>

---

<sup>118</sup> A.g.e., s.167.

<sup>119</sup> Faroqhi, S., McGowan, B., Quataert, D., Pamuk, Ş. (2004) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2 (1600-1914)*, (Ed. İncalcık H., Quataert D.), (Çev. Ayşe Bektay, Süphan Ardiç, Serdar Alper), İstanbul: Eren Yayıncılık, s.823.



Sonuç olarak Osmanlı imalatçısı içinde ihracata yönelik üretim yapanların vergiler, imtiyazlar ve teknolojik dezavantajlarla gerisinde kaldığı yabancı imalatçıyla karşılaştığında halı, ipek, dantel gibi rekabetin olmadığı sektörlere kaydığı görülmüştür.<sup>120</sup>

### 3.2.3.3. Osmanlı İmalat Sektörünün Coğrafi Dağılımı ve Ürün Yelpazesi

Büyük şehirleri ve eski ticaret yollarını bünyesinde barındıran geniş topraklar üzerine kurulu bir imparatorluk olmasının doğal sonucu olarak, Osmanlı’da imalat sektörünün geniş bir ürün yelpazesine sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bu ürün çeşitliliği, bazen geleneksel yapı, bazen hammaddeye yakınlık, bazen de pazara yakınlık nedeniyle ve üretimin farklı merkezlerde toplanmasıyla İmparatorluğun belli bölgelerine yayılmış durumdadır.

#### 3.2.3.3.1. Hammaddeler

Tekstil imalatı için gerekli hammaddeler, iplik üretimi için ham yün, pamuk, ipek veya bunların türevleri ve ipliğin boyanması için kökboyası veya kimyasal boyarmaddelerdi. Osmanlı pamuk ipliği ve pamuklu kumaş üreticileri yüzyıllarca hammadde sıkıntısı çekmemiş, bol miktarda pamuk ve boyarmadde bulmuştu. Tarih boyunca pamuk üretmiş önemli merkezler arasında Güney Arabistan, Mezopotamya, Kuzey Filistin, Kuzey Suriye, ve Adana Bölgesi, Ege kıyıları, ayrıca Tesalya Ovası, Makedonya’nın Zekhva ve Serez bölgeleri yer alıyordu. Haçlı Seferleri’nden beri bu bölgelerin birçoğu hem yerel hem de Avrupalı tekstil üreticilerin pamuk ihtiyacını karşılamıştı. Levant’ın<sup>121</sup> pamuk tohumları Virginia, Delaware ve Louisiana “koloni” topraklarına ekilmiş, böylece dünyanın bu önemli pamuk merkezleri doğmuştu. Yine de on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında, Levant’ta üretilen pamuk miktarı, Amerikan kolonilerinde üretilen miktarın yaklaşık 30 katıydı. Söz konusu dönemde Osmanlı ham pamuk ihracatı hatırı sayılır düzeylerdeydi. Ayrıca yerel dokumacılar bol miktarda ham pamuk bulabiliyordu.<sup>122</sup>

Tarih boyunca tekstil üreticileri, ihtiyaç duydukları boyaların çoğunu elde etmekte sıkıntı çekmemişlerdi. Bu boyaların en önemlisi kökboyasıydı. Avrupalı ve Osmanlı

<sup>120</sup> Quataert, D. (2013), *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* (Çev. Tansel Güney). İstanbul: İletişim Yayınları, s.40.

<sup>121</sup> Levant: Avrupa literatüründe X. yüzyıldan başlayarak Akdeniz’in doğu kıyılarındaki ülkelere verilen ad. (Detaylı bilgi için ayrıca bkz. Şerafettin Turan, "Levant", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/levant> (07.07.2019)).

<sup>122</sup> Quataert, D. (2013), *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* (Çev. Tansel Güney). İstanbul: İletişim Yayınları, s.51.

tüketicilerin çok rağbet gösterdiği parlak “Türk kırmızısı” kızılıkök denilen bir bitkiden elde ediliyordu. Kökboyası pek çok bölgede üretiliyordu. Bunlar arasında Konya'nın güneyindeki dağlık yöreler de bulunuyordu. Toros Dağları yoluyla İzmir'e daha sonra Avrupa'ya gönderiliyordu. Ayrıca yerel boyacıların ihtiyaçlarını da karşılıyordu. Quatert bu konuda şu bilgileri vermektedir:

*“1850’li ve 1860’lı yıllarda, önce İngiltere’de, sonra Almanya’da yapay ve sentetik boya üretiminin Osmanlı tekstil üreticileri üzerinde muazzam etkileri oldu. Kökboyası, alacehri ve diğer doğal boyalar, dünya piyasasında, ayrıca birçok bölgesel piyasada görünmez oldu. Anadolu’da kökboyası üretimi 1860’ların ilk yarısında 80.000 balya düzeyindeydi. Onlarca yıldır kökboyası ihracatı yıllık ortalama 10.000 balyayı yani yaklaşık 12 milyon kuruşu buluyordu. Ama 1880’lerin ortasına gelindiğinde yabancı pazarlara yapılan satış, yılda yaklaşık 0,4 milyon kuruş düzeyine düşmüştü. İzmir’den 1830’da 5.000 ton kökboyası ihraç edilmişti. 1856’da ihraç edilen 7.000 tonluk kök boyası en önemli ikinci ihraç kalemini temsil ediyordu. 1905 ile 1911 arasında ise yıllık ortalama kök boyası ihracatı sadece 94 ton düzeyindeydi.”*<sup>123</sup>

Diğer taraftan sentetik boya üretiminin geliştirilmesi, tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı imalat sektöründe de üretim maliyetlerini düşürdü. Ancak bu maliyet avantajı karşılaştırmalı bir üstünlük sağlamaktan uzaktı.<sup>124</sup> Bu sebeple de on dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar birçok bölgede çivit, safran, kökboyası ve alacehri kullanımının devam ettiği görülmektedir. On dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar, İzmir’in arkasındaki yörelerde (muhtemelen halıcılıkta) büyük miktarda bitkisel boya kullanılıyordu. Quatert’in bu konudaki tespitleri şöyledir:

*“Yirminci yüzyılın başlarında, biri pamuk ipliği diğeri yün halı ipliği boyamaya yönelik iki fabrika açılınca, bu liman şehrine yapılan boyanmış iplik ithalatı azaldı. Fabrikalardan birinde 25-50 işçi çalışıyordu ve iplikler her renge boyanabiliyordu. 1912 yılına gelindiğinde renkli iplik ithalatı büyük ölçüde gerilemişti.”*<sup>125</sup>

### 3.2.3.3.2. İplik Üretimi

On sekizinci yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı pamuk ipliği üreticileri ülke pazarına büyük ölçüde hâkimdiler. Pazarda ikinci sırayı Hint üçüncü sırayı ise başta Hollandalı olmak üzere Avrupalı üreticiler alıyordu. Kuzey Anadolu kasabalarının yanı sıra Hamit, Bozok, Kayseri, Yozgat ve Niğde sancakları iplik üretiminde önemli merkezlerdi. Osmanlı

<sup>123</sup> A.g.e., s.54-56.

<sup>124</sup> Karşılaştırmalı Üstünlükler Kuramı: David Ricardo tarafından geliştirilen, ülkelerin ucuza ürettikleri mallarda uzmanlaşmasını öngören, bu ticaretin, ticarete taraf olan her ülkenin menfaatine olacağını savunan uluslararası iktisat teorisi. (Detaylı bilgi için ayrıca bkz. Halil Seyidoğlu (2013), *Uluslararası İktisat*, İstanbul: Beta Yayıncılık, s.19-35)

<sup>125</sup> Quataert, D. (2013), *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* (Çev. Tansel Güney). İstanbul: İletişim Yayınları, s.58.

devletin Avrupa toprakları Gelibolu Yarımadası, Ambelakia Yöresi ve Selanik Bölgesi de bu alanda faaldi. Suriye vilayetleri içinde ise Halep başı çekiyordu.<sup>126</sup> Önsoy'un aktardıklarına göre "mümbit bir pamuk bölgesi olan Teselya'daki Ambelakie'dan her yıl çeşitli dokumaların yanında 250.000 kg pamuk ipliği Viyana, Peşte, Leipzig, Dresden, Ansbach, ve Beyrut gibi çeşitli dokuma merkezlerine gönderilmekteydi."<sup>127</sup>

Bu bölgeler yalnızca iç pazarı beslemiyor, bunun yanında dış bağlantılarıyla önemli boyutlarda ihracat yapıyordu. Ancak bu durum On dokuzuncu yüzyıl başından itibaren, Avrupalı rakiplerin fabrikalar, ucuz emek ve sentetik boya kullanımı sayesinde çok düşük maliyetlerle iplik üretmesinden itibaren değişmeye başladı. Dış pazarla birlikte iç pazarda da üstünlük kaybedildi. On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğine kadar Avrupa fabrikalarında üretilen iplikler Osmanlı pazarına hâkimdi. Yüzyılın son çeyreğinde İzmir, Adana ve İstanbul'da kurulan fabrikalarla Osmanlı imalat sektörünün üretim girdilerinin ülke içinden sağlanabilmesi mümkün olmaya başlamıştır. Osmanlı imalat sektörünün makinalı üretimle tanışması da aynı döneme rast gelmektedir.<sup>128</sup>

### 3.2.3.3.3. Kumaş Üretimi

Osmanlı İmparatorluğu'nun neredeyse her bölgesinde çeşitli kalitelere kumaş üretiliyordu. Büyük şehirlerde loncaların kontrolünde bir üretim devam ederken, taşrada da yerel halkın ihtiyaçları için ürettikleri kumaşlar zaman zaman ihracata dahi konu olabiliyordu.

İmalat dalında başkentteki loncalar, diğer yerlerdeki loncalardan daha önemli ve daha düzenliydi, çünkü hem olağan dönemlerde hem de savaş zamanında doğrudan doğruya padişaha bağlı bürokrasinin ve ordunun ihtiyaçlarını karşılıyorlardı. Lonca dışı üretimde ise yine İstanbul'da makineyle üretim yapan fabrika sayısı İmparatorluğun başka yerlerine göre daha çoktu. Şehirde imalat sektöründe küçük ölçekli işletmeler ağırlıktaydı. On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı imalatçılığının genel canlanma sürecine İstanbul da katıldı. Başka yerlerde olduğu gibi İstanbul'da da işçilerin çok düşük ücretlerle çalışmaya razı olması, imalat sektörünün canlanmasında önemli bir rol oynadı. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında, Balkanlardan çok sayıda Müslüman göçmenin sürekli olarak yerleşmek veya

---

<sup>126</sup> A.g.e., s.61.

<sup>127</sup> Önsoy, R. (1988), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, s.9.

<sup>128</sup> Quataert, D. (2013), *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* (Çev. Tansel Güney). İstanbul: İletişim Yayınları, s.61-62.

Anadolu ve Arap vilayetlerindeki yeni evlerine giderken geçici bir süre kalmak üzere başkente akın etmesi, İstanbul'da ucuz emek arzının çok büyük olmasına yol açmıştı. Bu kentli göçmenler geniş ve ucuz bir emek havuzu oluşturmuştu. Bu yeni işgücü, olağanüstü ulaşım ve iletişim imkânları ve geniş bir tüccar grubu bir araya gelince, İstanbul, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında doğan, düşük ücretlere dayalı üretim kollarının gelişmesi için çok uygun bir yer haline gelmişti.<sup>129</sup> Önsoy'un aktardıklarına göre, "İstanbul'da 1838 yılında çeşitli renk ve desende pamuklu, yünlü ve ipekli kumaş imal eden 3.000 dokuma tezgâhı tespit edilmiştir. Bu tezgâhlarda dokunan kumaşlar İmparatorluğun çeşitli bölgelerine gönderildiği gibi, bir kısmı da dış ülkelere ihraç edilmekteydi."<sup>130</sup>

Avrupa vilayetlerindeki kaba yün kumaş imalatçıları piyasanın en alt tabakasına yönelik çok ucuz ve büyük bir müşteri kitlesi olan bir ürün üretmeleri sebebiyle ayakta kalmayı başarmışlardı. Avrupalı yün kumaş üreticileriyle rekabet pamuklu tekstil ürünlerinde olduğu kadar şiddetli değildi, çünkü bu alanda fiyatları aşağı çeken çok fazla yenilik olmamıştı. Osmanlı yünlü kumaş sanayiinde doğal avantaj daha büyük bir rol oynamıştı ve imalatçıların ayakta kalması daha kolaydı. Ayrıca, dokumacılar özel bir pazardan – Osmanlı ordusu – büyük ölçüde yararlandılar; bu da küçümsenmemesi gereken bir faktördür. Bölgedeki jandarma ve düzenli askeri birlikleri, bu kumaşın en önemli tüketicileri olarak kaldılar. Ayrıca, kaba yün kumaşı, bütün imparatorlukta çok sayıda köylü de kullanıyordu. Edirne, Gümölcine, Dedeoğaç ile Makedonya ve Bulgaristan kaba yün kumaş (aba ve şayak) üretiminde öne çıkıyordu. Selanik, Drama ve Demir Hisar'da pamuk çorap dokuma işi yaygındı. Avusturyalı, Alman ve İngiliz imalatçıların rekabetine rağmen, Avrupa vilayetleri (ayrıca eskiden Osmanlı'nın birer parçası olan Bulgaristan ve Sırbistan), İmparatorluğun, Irak ve Arap Yarımadası dışında hemen hemen her köşesine ulaşan çok geniş bir pazarda önemli satış düzeylerini korudular.<sup>131</sup>

Avrupa vilayetlerinin bu başarısında merkeze uzak coğrafi konumları sebebiyle müdahalenin zor olmasının etkisi vardır. Bu durum Rumeli köylerinde az da olsa eve iş verme sisteminin gelişmesine izin vermiştir. Bu sistemin işletilmesinde en önemli rolü tüccar oynuyor, ürün fazlasını pazara taşıyarak değerini artırıyor. Bölgenin coğrafi ve sosyolojik koşulları da Avrupa pazarıyla bütünleşmek için yeterli özelliklere sahipti. On dokuzuncu

---

<sup>129</sup> Ag.e., s.95-101.

<sup>130</sup> Önsoy, R. (1988), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, s.9.

<sup>131</sup> Quataert, D. (2013), *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* (Çev. Tansel Güney). İstanbul: İletişim Yayınları, s.92-95.

yüzyıla gelindiğinde Selanik, Teselya ve Ambelakie bölgelerinin Avrupa ile hatırı sayılır ticari ilişkiler içinde olduğu bilinmektedir. Faroqhi'nin verdiği bilgilere göre “on sekizinci yüzyılın ilk on yıllarında Osmanlı Avrupa'sında ortaya çıkan ana uluslararası ticaret merkezleri, Fransız ve İngilizlerin konsolosluk kurdukları Selanik ile Erdel'de Habsburg yetkililerinin bir Osmanlı yerleşimi kurmasına izin verdikleri Braşov idi.”<sup>132</sup>

1830'lu yılların başında önemli bir dokuma merkezi olan Halep'te pamuklu kumaş imal eden 300 büyük imalathane ile düz ve desenli elbiselik ipekli kumaş dokuyan 200 işyeri mevcuttu. Şam ve Bağdat'ta ise, bol miktarda renkli kumaş dokunmaktaydı. Bunlar arasında çoğunluğu kırmızı ve siyah desenli işlemeli kadın kumaşları ve kadifeler teşkil ediyordu. Buralarda imal edilen kumaşlar bölgenin ihtiyacını karşılamaktan başka Kuzey Afrika eyaletleri ve Güney Almanya şehir devletlerine ihraç edilmekteydi.<sup>133</sup>

Balkanlar'daki yünlü kumaş imalatçılarının tersine Anadolu'daki tekstil imalatçılarının çoğu çeşitli pamuklu kumaşlar üretiyor, dolayısıyla on dokuzuncu yüzyıl uluslararası ekonomisinde rekabetin en yoğun olduğu sektörde faaliyet gösteriyordu. İzmir sancağında ticari tarımın çok gelişmiş olması sık sık işgücü sıkıntısı yaratıyordu. Tarımdaki yüksek ücretler işçileri diğer sektörlerden uzaklaştırıyor, bu yüzden tekstil üretimi sınırlı kalıyordu. Bu bölgede çok gelişmiş halıcılık sektörü dışında, bir de evlerde hatırı sayılır düzeylerde tekstil ürünleri üretildiği genellikle bilinmez. Bu ürünler arasında halı dokunacak iplikler, havlular, şallar, çoraplar, iç çamaşırları, yatak örtüleri erkek elbiselerine uygun kumaşlar vs. yer alır. Denizli sancağı, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında Batı Anadolu'nun en canlı kumaş üretim merkeziydi. Öne çıkan kasabalar Kadıköy ve Buldan'dı. Manisa ve Denizli arasında Alaşehir'de de bir üretim yoğunluğu mevcuttu. İthal iplikler ve bir miktar da İzmir'de kurulan yeni fabrikalardan gelen pamuk iplikleri kullanılıyor; masa örtüsü, yaşlık kılıfı, mendil, gömleklik, çuval, semer, eğerlik kumaşlar dokunuyordu.<sup>134</sup>

Bursa on dokuzuncu yüzyılda önemli bir pamuklu kumaş imalat merkeziydi. Ancak pamuklu kumaş imalatı ipekçilik sektörünün gölgesinde kalmıştır. Bursalı dokumacılar İngiliz pamuk ipliğini kullanan ilk gruplar arasındaydı. 1830'lardan Birinci Dünya Savaşı'na kadar, Bursa şehri, İngiliz pamuk ipliğinin en fazla ithal edildiği Osmanlı şehirlerindendi.

---

<sup>132</sup> Faroqhi, S., McGowan, B., Quataert, D., Pamuk, Ş. (2004) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2 (1600-1914)*, (Ed. İnalçık H., Quataert D.), (Çev. Ayşe Bektay, Süphan Ardıç, Serdar Alper), İstanbul: Eren Yayıncılık, s.823.

<sup>133</sup> Önsoy, R. (1988), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, s.9.

<sup>134</sup> Quataert, D. (2013), *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* (Çev. Tansel Güney). İstanbul: İletişim Yayınları, s.103-106.

İpliklerin üçte biri dokunup kumaş olarak şehir dışına satılıyordu, kalanı ise Bursa'da tüketilmek üzere kumaş dokunuyordu. İpek ve pamuk ipliklerinden çarşaf, divan örtüleri, elbiseler, bez, futa, kefiye türü kumaşların yanı sıra havlu ve banyo malzemeleri de imal edilen ürünler arasındaydı.<sup>135</sup>

On dokuzuncu yüzyılın başlarında Anadolu'nun önde gelen dokuma merkezlerinden olan Bursa'da yılda 31.250 kg ipek üretebilecek kapasitede, su ve buhar gücüyle çalışan, Avrupa'daki benzerleri gibi kurulmuş 14 ipek fabrikası mevcuttu. Bu kuruluşlardaki tezgâh sayısı 1.000 civarındaydı. Ayrıca Bursa'daki 100 kadar tezgâhta yılda 12.000 parça tül dokunmakta, 39-40 tezgâhta da peştamal imal edilmekteydi.<sup>136</sup>

Konya, nüfus yoğunluğunun az olduğu fakir bir tarım bölgesiydi. Tekstil konusunda öne çıkan tek bölge Bor'du. Bu kasabada 1840'ların sonunda yüzde 80'i Müslümanlara ait olmak üzere 2.000 ev bulunuyordu. Zanaatkârlar tarafından Adana pamuğu eğiriliyor, üretilen iplikler bölgede çok bulunan alacehri ve kızılkök bovalarıyla boyanıyor ve alaca kumaşı ile beyaz renkli kaba bir kumaş imal ediliyordu. 20. yüzyılda İngiliz ipliği kullanımının yayılmasıyla beyaz kumaş üretimi gelişti. 1890'ların ilk yarısında 1840'lara göre kasaba iki kat büyüdü; 2.250 tezgâhta alaca kumaşı dokunuyordu. Erkek ve kadın iç çamaşırı, kadın pantolonları, havlu ve çarşaf üretiliyordu. Ankara'da on dokuzuncu yüzyılda tiftik iplik ve dokuma sektörü çöktü ama diğer dokumacılık faaliyetleri devam etti. Amasya, boyanmış ve desenli kaba basmalar, çadır ve yelken bezleri ile ünlüydü. Tokat, boyacılık faaliyetleriyle tanınıyordu, İngiliz ve yerli ipliklerden ipek ve keten karışımı yüksek kalite hayli pahalı bir tür dokuma olan peştamal üretiminin başladığı yerdir. Gürün, yünlü dokumacılık, basma ve boyama faaliyeti öne çıkıyordu. Trabzon, çok çeşitli ürünler üreten bir tekstil sektörüne sahipti. İpek peçe, keten ve pamuk gömleklik, çarşaf, havlu, pamuk ve yün kaytan ve çorap, kadınlar için yün önlük ile ucuz kilimler dokunuyordu. Rize, kırsal alandaki küçük bir kent olarak bir miktar keten üretimi gerçekleştirdi. Bitlis, önemli bir tekstil merkeziydi. Parlak kırmızı kaba dokumasıyla tanınıyordu. Van'da on dokuzuncu yüzyıl boyunca tekstil üretimi istikrarlıdır. Vanlı dokumacılar İran pamuğundan kaba bir bez ile keçi kılından yağmurluk üretmiştir. 1880'lerde Van'da 7, Çatak'ta 60 fabrikada erkek üstlüğü ve kadın elbisesi üretiminde kullanılan kaliteli bir tiftik kumaş (şal) da üretiliyordu. Harput, Avrupa Sanayi Devriminden doğan Osmanlı el tezgâhlarında üretimin belki de en

---

<sup>135</sup> A.g.e., s.108.

<sup>136</sup> Önsoy, R. (1988), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, s.9.

önemli örneğidir. Arapkir, Harput ve Malatya’da İngiliz ipliği ile yerel iplikten kumaş üretimi, ithal gömleklik kumaşlara baskı ile bez, mendil ve kaba yün kumaş üretimi zanaatkârlar arasında yaygındı. Diyarbakır on sekizinci yüzyılda hâkim olduğu pazarları kaybetmiş olmasına rağmen önemli bir tekstil merkezi olmaya devam etti. 1830’larda İngiliz ipliği ile üretim ve bundan bir on yıl kadar sonra da saf ipek üretimi başladı. Önemli miktarda mendil ve çarşaf dokunuyordu. Çevre illere satılmak üzere kaliteli bir tür keten de üretiliyordu. Musul, tekstil üretiminin dönem boyunca canlılığını koruduğu bölgelerden biridir. 1890’lara gelindiğinde eskiden yörenin uzmanlaştığı ürün olan kaba pamuklu kumaş üretimi önemini kaybetmiş çivitle boyama faaliyeti yaygınlık kazanmıştır.<sup>137</sup>

Büyük devletler Ortadoğu’yu paylaşmadan önce Halep, kuzeyindeki şehirlerle birlikte bir ekonomik bölge oluşturuyordu. On sekizinci yüzyılda uluslararası pazarını kaybetse de Halep, Osmanlı coğrafyasında önemli tekstil üretim merkezlerinden biri olarak kaldı. Pamuklu ve ipekli kumaşların üretimi ve işlenmesi faaliyetlerinde öne çıktı. On dokuzuncu yüzyılda sürekli değişen koşullarla karşı karşıya kalmasının bir sonucu olarak üretimde dalgalanmalar yaşadı.<sup>138</sup>

#### **3.2.3.3.4. Ham İpek, İpekli Kumaş Üretimi ve Halıcılık**

On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı imalat sektörünün içinde bulunduğu şartlar, Bursa şehrini, eskiden padişahlara ve krallara gönderilen meşhur ipekli dokumalarından çok, Avrupalı dokumacılar giden ham ipeğiyle tanınır hale getirdi. Bu dönüşüm Osmanlı dokumacılarının yabancı pazarlarını kaybetmesinin, ipekli yerine pamukluların ağırlık kazanmasıyla yaşanan “giyim devrimi”nin ve makine yapımı İngiliz pamuk ipliğinin yaygınlaşmasının bir sonucuydu.<sup>139</sup>

Siyasi koşullar, zevk ve tercihler, teknoloji ve yabancı imalatçıların talebindeki değişimler ile salgınlar gibi bir dizi karmaşık gelişme, Osmanlı ipek dokumacılığını derinden etkilemişti. Selanik, Edirne ve İstanbul gibi bazı merkezlerde ipekli dokumacılık görünen o ki yok olmuştu. Ama bu değişim, kendisine uyum sağlayan başka merkezleri ham ipek ve ipekli kumaş imalatında öne çıkardı; başta Bursa olmak üzere, Diyarbakır, Halep, Şam ve Irak vilayetleriyle, düşük seviyelerde de olsa Trabzon bu merkezlere örnektir. 1910

<sup>137</sup> Quataert, D. (2013), *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* (Çev. Tansel Güney). İstanbul: İletişim Yayınları, s.109-127.

<sup>138</sup> A.g.e., s.128.

<sup>139</sup> A.g.e., s.209.

yılına gelindiğinde bu merkezlerde ipekli kumaş üretimi 1750'lerden beri en yüksek düzeylere ulaşmış durumdaydı. <sup>140</sup>

İpekli kumaşlar, on dokuzuncu yüzyılda çok daha düşük maliyetlerle üretilen İngiliz pamuklu kumaşlarına karşı rekabet gücünü kaybetti. Buna rağmen Avrupa'da satın alma gücünde artışla birlikte ipekli kumaş talebinin artması ve ipek dokumacılığının rekabet gücünü kaybetmesi sonucunda ortaya çıkan işgücünün ham ipek üretimine yönelmesiyle işgücü maliyetlerinde düşüş, yirminci yüzyıl başına kadarki dönemde Osmanlı ham ipek ve ipekli kumaş sektörleri dalgalanma içinde ayakta tuttu. <sup>141</sup>

İpek üretimi Osmanlı'da son derece dalgalı, değişken bir faaliyet kolu olarak kaldı. Kapitalistler için riskli bir yatırım; işçiler için düşük ücretli, düzensiz ve güvenilir bir istihdam alanıydı. <sup>142</sup>

“Osmanlı imalat sektöründe önemli bir faaliyet alanı da halıcılık olmuştur. Daha çok geleneksel ev üretimi şeklinde imal edilmekteydi ve hayvancılığın yaygın olduğu Selanik, Niş, Sivas, Konya, Maraş, İzmir, Halep halıcılıkta öne çıkan imalat merkezleriydi.” <sup>143</sup> On dokuzuncu yüzyıldan sonra yerli kumaş imalatçılarının iç pazardaki rekabet gücünü kaybetmesinden sonra halıcılık, ticaretin önemli kalemlerinden biri haline gelmiştir.

Şark halılarının üretimi kuşkusuz, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminin en ünlü imalat faaliyetidir. Bunun nedeni son dönem Osmanlı ekonomisinde halıcılığın önemli yeri veya işçilerin davranışları değildir. Bu ün söz konusu halıların, Batı'nın estetik duyarlılıkları içinde özel bir yere sahip olmasından kaynaklanmaktadır. <sup>144</sup>

Osmanlı halıcılığının merkezi Anadolu'ydu. Anadolu'da halı dokunmaya başlanması genellikle göçer Türk aşiretlerinin Orta Asya'dan buraya gelmesine bağlanır. Osmanlı saraylarında kullanılan halılar on altıncı yüzyıldan itibaren Avrupa'ya da lüks bir ürün olarak ihraç edilmiştir. On dokuzuncu yüzyılda da ticari halı üretiminin pazar genişleterek büyüdüğü biliniyor. 1860'lı ve 1870'li yıllarda Osmanlılar Anadolu'daki halı üretiminin belki yüzde 10'unu kullanıyordu; kalanı Avrupa ve Amerika'ya ihraç ediliyordu. Uşak, Gördes ve Kula önemli halı üretim merkezleriydi. Her renkte ve her tür desende halı

---

<sup>140</sup> A.g.e., s.208-209.

<sup>141</sup> A.g.e., s.208-238.

<sup>142</sup> A.g.e., s.238.

<sup>143</sup> Önsoy, R. (1988), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, s.9.

<sup>144</sup> Quataert, D. (2013), *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* (Çev. Tansel Güney). İstanbul: İletişim Yayınları, s.239.



üretilebiliyordu. Halı üretimi esas itibariyle yün ipliğine dayanıyordu ama pamuk ipliği, kenevir ve ipek gibi başka maddeler de kullanılıyordu. Yün iplik ihtiyacı büyük ölçüde ülke içinde sağlanıyordu. On dokuzuncu yüzyılın başlarında başta Uşak, Kula ve Gördes olmak üzere yalnızca Batı Anadolu'da ticari halıcılık faaliyetleri yürütülürken, yüzyılın sonlarında halıcılık komşu yörelere yayıldı, İstanbul, Sivas, Konya gibi merkezlerde halı fabrikaları kuruldu. Uşak en önemli merkez olma niteliğini kaybetti. Tüccarlar yeni üretim merkezlerinin çoğunda atölyeler açtığı için hane üretimi önemini kaybetti. Düşük ücretle çalışmaya razı olan Ermeni, Rum ve Hristiyan işçiler kurulan atölyelerde çalıştırıldı. Diğer taraftan atölyeler, tüccarlara ücretleri düşürme ve üretkenliği artırma yönünde avantaj sağlasa da başka riskleri beraberinde getirdi. 1908 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nu sarsan büyük bir grev dalgasına Şark Halı İmalatçıları Şirketi'nin işçileri de katıldı. Ağustos ayında İzmir'de boyama ve halı dokuma atölyelerinde çalışan 250 kadın ev 50 erkek işçi ücretlerin yükseltilmesi talebiyle grev yaptı; işyerlerini ele geçirdiler ve mücadele sırasında bir kadın grevci bir askeri öldürdü. Halıcılık sektörü bir zanaat olmaktan çıkıp mekanik bir meslek haline geldi. İşçilik genel olarak vasıfsız bir getirildi: İşçi önüne konulan geometrik çizilmiş desenleri önüne koyuyor ve değişiklik yapmadan, hiçbir karar vermeden önüne konulan desenleri dokuyordu.<sup>145</sup>

### 3.2.3.3.5. Diğer İmalat Kolları

Osmanlı imalat sektöründe en büyük faaliyet dalı tekstildi ancak bazı bölgelerde kayda değer büyüklüklerde dericilik, ağaç işlemeciliği, çinicilik, bakır ve demircilik, bıçak, kılıç, kama, tabanca ve tüfek yapımı, terzilik, kunduracılık, kuyumculuk ve madencilik faaliyetleri de yürütülmekteydi.

Dericilik hayvancılığın yapıldığı her bölgede görülmekle birlikte "faaliyetini daha çok ayakkabıcılık, eyer, çanta, valiz, silahlık, tabanca ve bıçak kılıfı, üretimi şeklinde sürdüren deri sanayi, Diyarbakır, Halep, Şam, Mekke, İzmir, Musul, Kütahya, Sivas, Selanik, Filipe, Rusçuk, İstanbul ve Erzurum'da yoğun olarak yürütülmekteydi."<sup>146</sup>

Diğer imalat kolları genellikle babadan oğula intikal eden meslekler olarak sürdürülmekteydi. Hammadde ihtiyacını karşılayacak yer altı ve yer üstü maden kaynakları da İmparatorluk sınırları içinde mevcuttu. Önsoy bu kaynakların dağılımı hakkında şu bilgileri aktarmaktadır:

<sup>145</sup> A.g.e., s.241-282.

<sup>146</sup> Önsoy, R. (1988), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, s.10.

*“Niğde ve Bozkır’da kurşun, altın, gümüş, Gediz’de şap, Malatya’da simli kurşun, Gümüşhane’de bakır, altın, gümüş, Giresun’da bakır, gümüş, altın, Keban’da bakır, gümüş, altın, İnegöl’de gümüş, Kastamonu’da bakır, Kiğı’da demir, Şebinkarahisar’da şap, Üsküp’te kurşun, gümüş, Gümülcine’de şap, Samakof’da demir, Taşoz Adası’nda gümüş ve Bosna’da bakır yatakları zikredilebilir.”*<sup>147</sup>

### 3.2.3.4. Osmanlı İmalat Sektöründe Üretim Teknolojisi ve Makineleşme

1840 öncesinde İstanbul ve civarında kurulan fabrikaların neredeyse tümü devlet inisiyatifiyle kurulmuştu. “Hükümetin gayretleri 1790 ile 1804 arasında askeri teçhizat imali için birçok fabrika tesis ve modernize eden III. Selim ile başlar. Devletin ikinci hamlesi Avrupa’daki gibi mekanize imalat metotlarının 1826’da tatbikinden sonra 1830’lara kadar devam eder.”<sup>148</sup>

Osmanlı tarihi boyunca devlet eliyle gerek el sanatları için küçük atölyeler gerekse de büyük çaplı imalat tesisleri kurulmuştur. “Devlet tarafından kurulan ilk büyük çağlı sanayi tesisi 1505’te Sultan II. Bayezid döneminde kurulan Tophane’dir.”<sup>149</sup> Tophane’den sonra Tersane-i Amire, Baruthane, birçok şehirde kurulan silah imalathaneleri, tersaneler ve gemi tezgâhları, Osmanlı’nın savaşa endüstrisini desteklemek üzere devlet eliyle kurulmuş ve işletilmiştir. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde bu imalathanelerin çoğu, teknolojik olarak kendilerini yenileyememeleri ve Sanayi Devrimi’nin olumsuz etkileri sebebiyle rekabette gerilemiş hatta bazı sanayi kolları tamamen çöktüğü görülmektedir.

On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde Avrupa sanayii ile rekabetin kaybedildiğini gören Osmanlı yöneticilerinin, imalat sektörünün yeniden ayağa kaldırılmasına yönelik çabaları, mevcut fabrikaların modernizasyonu ve Batı tarzı yeni fabrikalar açılması üzerine odaklanmıştır. Bu çalışmaların askeri ihtiyaçlar çevresinde toplandığı görülmektedir. III. Selim döneminde, 1793-94 yıllarında top, tüfek, maden ocakları ve barut üretimi için Avrupa usul ve donanımının alınmasına karar verilmişti. II. Mahmud döneminde, 1827’de Eyüp’te 15 çarktan oluşan bir iplik fabrikası kuruldu, Beykoz deri fabrikası kamulaştırılarak modernize edildi. 1835’te yeni kıyafetinde fes giymesini öngörülen ordunun fes ihtiyacı Feshane kuruldu. 1836’da İslimiye’de bir yün iplik fabrikası kuruldu. Tophane yakınlarında bir bakır levha ve kereste fabrikası kuruldu. Tophane Top Döküm Fabrikası ve Dolmabahçe

<sup>147</sup> A.g.e., s.10.

<sup>148</sup> Faroqhi, S., McGowan, B., Quataert, D., Pamuk, Ş. (2004) *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2 (1600-1914)*, (Ed. İncelik H., Quataert D.), (Çev. Ayşe Bektay, Süphan Ardic, Serdar Alper), İstanbul: Eren Yayıncılık, s.1011.

<sup>149</sup> Seyitdanlıoğlu, M. (2018), “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii”, H. İncelik ve M. Seyitdanlıoğlu (Ed.) *Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.717.

tüfek fabrikalarının hayvan gücünden buhar gücüyle üretime geçmesi II. Mahmud döneminin son modernizasyon çalışması oldu. Bu vesileyle ilk kez Osmanlı topraklarında bir fabrika buhar gücüyle üretim yapmaya başlıyordu.<sup>150</sup>

Devletin sanayileşme konusundaki çabaları 1840-1860 tarihlerine kadar devam etmiştir. Bu dönemde Tanzimat Dönemi devlet adamları, başta Mustafa Reşit Paşa olmak üzere “sanayii güçlendirme operasyonu” diyebileceğimiz bir dizi çalışma yapmıştır. 1860 tarihinden sonra 1876 yılına kadar ise hem fabrika girişimlerinde özel sektörün daha fazla rol almaya başladığını hem de devlet politikalarıyla özel sektör oluşturma çabalarının uygulamaya konulduğunu görüyoruz.<sup>151</sup>

1860 sonrası için girişilmiş önemli bir hareket “İslah-ı Sanayi Komisyonu” olmuştur. Meclis-i Vala üyelerinden oluşan ve reisi Rıza Efendi olan komisyon, gümrük resmini artırmak, sergiler açarak sanayiye teşvik etmek, esnaftan şirketler teşkili ile sanayiye geliştirmek, sanayi mektepleri açmak konuları üzerine yoğunlaşmıştır. Komisyonun çalışmaları sonucunda 1868’de İstanbul’da bir sanayi mektebi kurulmuş ve dericilik, marangozluk, kuyumculuk, silahçılık, makinecilik, dökümcülük, ciltçilik, terzilik, mimarlık gibi alanlarda kalifiye ustalar yetiştirilmeye çalışılmıştır.

İstanbul’da kurulacak olan sanayi mektebinin açılmasına yönelik ilk rapor, “Devlet-i Aliyye’nin ihtiyacat ve matlubat-ı hazırasına muvafık görülen bir Mekteb-i Hiref ve Sanayi” adıyla 1850 yılında Bükreş’te Mösyö Manu tarafından hazırlandı. Raporda beş yüz dört öğrenci kapasiteli bir mektep açılması ve masrafların karşılanması için sekiz bin hisseden oluşan bir de şirket kurulması öngörülüyordu ancak bu rapordaki tavsiyeler fiiliyata dökülmedi. 1862 yılında altı kişiden (Ethem Paşa, Halil Paşa, Derviş Paşa, Ağaton Efendi, Sarkis Kalfa ve Mösyö Riter Major Gordon) oluşan bir komisyon kurularak verilecek eğitimin teorik ve pratik programıyla maliyet ve gelirleri içeren bir rapor 1863 yılında hazırlandı. Bu raporlar doğrultusunda bir an önce açılması istenen mektep, Kırım Savaşı’nın ekonomik yükü sebebiyle sürekli ertelendi ve ancak 1868’de Mithat Paşa’nın girişimleriyle açılabilirdi. Mektep 1876 yılına kadar Maarif Nezaretine bu tarihten sonra Ticaret Nezaretine bağlı kaldı.<sup>152</sup>

---

<sup>150</sup> A.g.m., s.718-719.

<sup>151</sup> A.g.m., s.718-719.

<sup>152</sup> Yıldırım, M.A. (2012), *Dersaadet Sanayi Mektebi – İstanbul Sanayi Mektebi 1868-1926*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, s.11-46.

Sanayi mektebi çalışması, Osmanlı’da devlet eliyle yapılan sanayi girişimlerinin sivil eğitime yansıtılabilmesi, böylece esnafın Avrupa tarzı üretim teknolojisini yakalayabilmesi için düşünülmüştü. Dönemin ekonomik ve siyasi koşullarını içinde varlığını sürdürmüş, esnafın teknik ilerlemesine destek olmuş ancak sanayileşmeye katkısı dönemin İstanbul’unda sanayileşme konusunda yapılabilen atılımlar çerçevesinde kalmıştır.

Islah-ı Sanayi Komisyonu’nun yerli sanayiye kurmak ve kurulmasını teşvik etmek amacıyla izlediği çalışmalar, bir taraftan devlet eliyle Avrupa tarzı üretim yapan fabrikalar açmak diğer taraftan da esnafın örgütlenip şirketler kurmasını sağlamak böylece özel teşebbüsü geliştirmek yönünde olmuştur.

Komisyonun çalışmalarıyla doğrultusunda devlet eliyle yapılan girişimlere bakıldığında ilk olarak, İstanbul’un batı yakasında Marmara Denizi kıyısında sıralanan ve organize sanayi bölgesi mantığıyla çalışan “Sanayi Parkı” görülür. Zeytinburnu civarında 1842 yılından başlamak üzere kurulan fabrikalar kompleksi içinde, demir boru, çelik ray, pulluk, gem, üzengi, tüfek çakmakları, mızrak başı, kılıç, kilit, anahtar, bıçak, ustura, yivli top, havan topu, tabanca, şayak ve pamuklu kumaşa kadar geniş bir yelpazede mamul mal üretilebiliyordu. “Bu tarihlerde Osmanlı’nın başkentine Tanzimat dönemi yeniliklerini görmek için gelmiş olan McFarlane, bu kompleksin İngiltere’nin Birmingham ve Manchester sanayi bölgelerinden esinlenerek kurulduğunu belirtmektedir.”<sup>153</sup> Devlet eliyle yapılan fabrika girişimlerinin bir diğeri de Hereke fabrikasıdır. Aslında 1843’te özel sektör eliyle kurulan fabrika, kumaş üretmekte olup elli pamuklu ve yirmi beş ipekli canfes tezhagıyla birlikte 1845’te devlet eline geçmiş ve Bakırköy’e, İstanbul Sanayi Kompleksi’ne nakledilmiştir. Bu fabrikaların yanında İslimiye ve Balıkesir çuha fabrikaları, Bursa Hümayun ipek fabrikası, İstanbul Çubuklu Billur (Cam) Fabrikası, Silivri tabakhane, Beşiktaş dökümhanesi, Bağdat demir döküm işletmesi, Yıldız çini fabrikası ve Tophane’deki otuz fabrika komisyonun çalışmaları sonucunda devlet eliyle açılmıştır. Baruthane, Feshane, Hereke ve Paşabahçe fabrikaları günümüzde faaliyetine devam etmektedir.<sup>154</sup>

Islah-ı Sanayi Komisyonun çalışmalarıyla yerli sanayinin kurulması için esnaf birleşmeleriyle ilk olarak İstanbul’da yedi şirket kurulmuştur. 1866’da Simkeşhane ve Klabdancı Şirketi, 1868’de Saraçlar Şirketi, Kumaşçılar Şirketi ve Dökmeciler Şirketi, 1869’da Demirciler Şirketi, 1870’te Tabakçılar Şirketi, 1873’te Debbağlar Şirketleri

<sup>153</sup> Seyitdanlıoğlu, M. (2018), “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii”, H. İnalçık ve M. Seyitdanlıoğlu (Ed.) *Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.718-721.

<sup>154</sup> A.g.m, s.718-724.

kurulmuştur.<sup>155</sup> Bu şirketlere on iki yıllık imtiyaz ile makine ve teçhizat için gümrük muafiyeti ile teşvik ve destek tedbirleri uygulanmıştır. 1873'te komisyonun kapatılarak görevlerinin belediyeler ve “Şura-yı Devlet”<sup>156</sup> arasında bölüştürülmesiyle bu girişimler büyük ölçüde kaderine terk edilmiştir.<sup>157</sup>

On dokuzuncu yüzyılda devlet eliyle doğrudan yapılan girişimler ve yerli sanayinin teşvik edilmesi yoluyla esnaf örgütlenmesi sayesinde açılan fabrikaların dışında, taşrada da kayda değer ölçüde fabrika yatırımları mevcuttur. Bazen yabancı temsilciliklerin desteği bazen geleneksel ve yeni ticaret yollarının sağladığı etkileşimin sağladığı imkânlar bazen de yerli ve yabancı sermaye sahiplerinin aile şirketi şeklinde açtıkları fabrikalar, İstanbul dışında da üretim teknolojisinin ilerlemesine katkıda bulunmuştur.

Osmanlı taşrasında araştırma yapan gözlemcilere göre on dokuzuncu yüzyılda hemen her evde bir tezgâh bulunuyordu. Dokumacılık ve iplik eğirme günlük sıradan bir faaliyetti. Birçok kadın, çocuk ve erkek evde çalışıyor; genellikle pamuğu kullanarak kaba bir kumaş üretiyorlardı. Hanelerde bulunana tezgâhların birçoğunda satış için de üretim yapılıyordu. Satış kentsel veya kırsal dokumacının bağımsız girişimiyle ya da tüccarların örgütlediği üretim ağlarının bir parçası olarak yapılıyordu. Avrupa vilayetlerinde çok geniş ve iyi örgütlenmiş eve iş verme ağları, İmparatorluğun diğer bölgelerine satış için yapılan kaba yün kumaş üretimini kontrol ediyordu. Benzer eve içi imalat ağları Karadeniz kıyı şeridinin güneyinde de mevcuttu.<sup>158</sup>

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı temsilcilikleri, tüccarların kendine özgü eve iş verme sistemlerini örgütlemelerinde küçük de olsa rol oynamıştır. Örneğin Arapkir ve Eğin'de Avrupalı konsolos temsilcilikleri Ermeni dokumacılara tezgâh ve ithal iplik sağlamıştır. İngiliz ve Amerikan temsilcilikleri de Adana yöresinde faaldi ve yüzlerce Ermeni'yi kaba pamuklu kumaş, halı ve kilim üretimi konusunda örgütlemişti. Merkezi, Hacın yetimhanesi olan bu organizasyonda yetimlerin birçoğu ve fakir ahali çalışıyordu. Antep yöresinde de Amerikan misyonundaki kadınların yönlendirmesiyle yeni bir üretim

---

<sup>155</sup> İslahı Sanayi Komisyonu ve şirketlerin teşekkülü hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz. Önsoy, R. (1988), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, s.95-115.

<sup>156</sup> Şura-yı Devlet: 1868'de idarî yargı ve danışma organı olarak kurulan meclis. (Detaylı bilgi için ayrıca bkz. Ali Akyıldız, "Şûrâ-yı Devlet", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sura-yi-devlet> (07.07.2019)).

<sup>157</sup> Seyitdanlıoğlu, M. (2018), “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii”, H. İnalçık ve M. Seyitdanlıoğlu (Ed.) *Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.718-727.

<sup>158</sup> Quataert, D. (2013), *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* (Çev. Tansel Güney). İstanbul: İletişim Yayınları, s.149-151.

dalı- nakış işleme- doğmuştu. 1911 yılında bir İrlanda firması bu bölgede birçok kadın ve kıza çoğu ABD'ye ihraç edilecek, keten, mendil ve dantel ördürüyordu. Büyüyen bu faaliyet dalları yerel girişimcilerin de kendi ağlarını kurmasında rol oynadı. <sup>159</sup>

Dikiş makineleri edinebilmenin kolaylaşması pek çok üretim dalının doğup gelişmesinde önemli rol oynadı; bunlar arasında şemsiye, hazır elbise ve ayakkabı imalatı sayılabilir. Dikiş makinesi 1840'larda icat edilmişti ama on dokuzuncu yüzyılın sonlarında Singer şirketi Ortadoğu'da satış hamlesi başlatıncaya kadar, Osmanlı İmparatorluğundaki dikiş makineleri dikkate değer bir sayıya ulaşmamıştı. Bu Amerikan şirketi, tam gün faaliyet gösteren imalatçılara, pedalla çalıştırılan makineleri, İngiliz, Fransız ve Alman makinelerinin yarı fiyatına satıyordu. Ayrıca evlerde kullanılmak üzere, daha ucuz, elle işletilen bir makineyi de piyasaya sürmüştü. Şirket kendisine dünya çapında pazarlar kazandıran bir sistem uyguluyordu: Taksitle satış yapıyor, tamir imkânları ve bol yedek parça sunuyordu. Yirminci yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'na her yıl binlerce dikiş makinesi ithal edildi, örneğin 1907 yılında, 11.000'den fazla dikiş makinesi satıldı. <sup>160</sup>

Hazır giyim sanayii de ithal malzeme ve ucuz emek kullanımını sayesinde benzer bir gelişme gösterdi. İthal kumaşları biçip diken imalathaneler bu sanayide ağırlık taşıyordu. 1900 yılında İstanbul'da hazır giyim ürünleri toplam 31 milyon kuruşluk bir satış düzeyine ulaşmıştı, bu da yabancı ürünlerin satış düzeyinden fazlaydı. <sup>161</sup>

İzmir bölgesinde tekstil sanayii 1900 yılı civarında atılım yaptı. Bunda en büyük etki bu dönemde yaşanan pozitif fiyat trendi ve bölgede boyama alanında yaşanan gelişmelerle boyanmış iplik ithalatının azalması ve Singer dikiş makinelerin işgücü sıkıntısına olumlu katkısıyla oldu. <sup>162</sup>

Özel fabrikaların çoğu Osmanlı'nın son dönemine doğru açılmış ve birkaç bölgede yoğunlaşmıştı. Bu bölgelerin belli başlıları, Balkan vilayetleri, İstanbul, İzmir ve Adana yöreleriydi. Balkan vilayetlerindeki fabrikalar genellikle orduyla yapılan sözleşmelerle çalışırken diğer bölgelerdeki fabrikalar yerel talebin bir kısmını karşılamak üzere üretim yapıyordu. Payitahtta çoğu tekstil fabrikası devlete aitti ve saray ile ordunun ihtiyaçlarını karşılıyordu. Bunun dışında on dokuzuncu yüzyılın sonlarında ve yirminci yüzyılda Edirne,

---

<sup>159</sup> A.g.e., s.151-152.

<sup>160</sup> A.g.e., s.101.

<sup>161</sup> A.g.e., s.102.

<sup>162</sup> A.g.e., s.103.

Balkan Vilayetleri, İzmir, Harput ve Adana yörelerinde özel girişimlerle tekstil ve boyama fabrikalarının açıldığı bilinmektedir.<sup>163</sup>

Pamuk ipliği fabrikaları iki ayrı dönemde açılmıştır. İlk grup fabrikalar, büyük depresyon sırasındaki 1870’li ve 1880’li yıllarda kurulmuştu. Osmanlı Devleti’nin Avrupa’dan daha fazla ithalat yapmasını sağlayacak borç alması güçleştiği için, tüketim mallarının ülke içinde üretimi daha büyük önem kazanmıştı. İkinci grup fabrikalar ise 1896 sonrasında, tarımsal ürün fiyatlarının arttığı, yerel sermaye birikiminin güçlendiği, ülkedeki kumaş pazarının genişlediği, makineli üretimin dünya çapında yaygınlaştığı bir dönemde açılmıştır. Bu dönem Avrupa’nın gelişmiş sanayi ekonomilerinin tekstil ve hafif tüketim malları ihracatını ikinci plana ittiği ve sermaye malları ihracatına ağırlık verdiği dönemdir. Örneğin İngiliz hükümeti önceleri her makine parçasının bir örneğinden fazlasının ihracatını yasaklamışken bu dönemde makine ihracatı İngiliz dış ticaretinin önemli bir parçası haline gelmişti. İlk özel iplik fabrikası muhtemelen Harput’takiydi; bu fabrika, daha 1864’te faaliyetteydi. Burada Avrupa makineleriyle pamuk ipliği (ayrıca ipek kumaş ve pamuklu dokumalar) üretiliyordu ve bu iplik bir hayli rağbet görüyordu. Çok sonraları, 1899 yılında, devlet Sivas veya Ankara yöresinde, buhar veya su gücüyle işletilecek bir iplik fabrikası kurulması için imtiyaz verdi. İmtiyaz sahipleri, Şura-yı Devlet azasından İbrahim Niyazi ve Cavit Bey ile Londra’daki Osmanlı ile ilişkilerden sorumlu (charge d’affaires) M.J.Eastenklen idi. Elazığ’da 1903 yılı civarında kurulmuş, başarıyla üretimini sürdüren bir fabrika ve Gelibolu’da 1913’ten önce bir tarihte kurulmuş başka bir fabrika vardı. Bir Müslüman, Manisa’nın ilk iplik fabrikasını 1910’da kurmuştu; 1911 yılında bir İngiliz vatandaşı Manisa’da bir başkasını açtı.<sup>164</sup>

On sekizinci yüzyıldan beri İzmir’de oturan bir İngiliz-Fransız ailesi 1886’da İstanbul’da bir iplik fabrikası kurmak üzere imtiyaz aldı ve yaklaşık iki yıl sonra fabrika faaliyete geçti. 1892 yılında bir Fransız ailesi İzmir’de buhar gücüyle çalışan bir iplik fabrikası kurdu: “Couinery et fils”. 1878 yılında 60 çırçır makinesi sahibi olan Mavrumati ailesi Adana’nın ilk iplik eğirme fabrikasını kurdu. Tarsus’taki fabrika su gücüyle çalışıyordu. 1900 yılına gelindiğinde Tripani kardeşler buhar gücüyle çalışan ikinci bir fabrikayı Adana’da kurdu. 1907 yılına gelindiğinde bölgede üç fabrika bulunuyordu. Üçüncü fabrikayı yine Adana’da Cosma Simyonoğlu açmıştı. 1911 yılında Mısırlı bir

---

<sup>163</sup> A.g.e., s.159-162.

<sup>164</sup> A.g.e., s.76.

Müslüman olan Rasim Dokur Tarsus'ta yeni bir iplik fabrikası kurdu. Makedonya iplik fabrikalarının en yoğun olduğu bölgeydi. En eski fabrika Niausta'daydı, 1870'lerin ortalarında kurulmuştu. 1900'lerden sonra beş iplik fabrikası daha açıldı. Selanik şehrindeki iki fabrika 1878 ile 1885 yılları arasında kurulmuştu. 1914 yılına gelindiğinde, Osmanlı'nın Birinci Dünya savaşının hemen öncesinde yoksun kalacağı Selanik, Niausta, Karaferia ve Vodena bölgelerindeki çırık sayısı 70.000'i bulmuştu. Bu rakam Anadolu'da en fazla çırığın bulunduğu Adana bölgesinde bulunan çırık sayısından 28.000 daha fazlaydı.<sup>165</sup>

### 3.2.3.5. Osmanlı Fabrikalarında İşgücü ve Ücretler

Osmanlı imalat sektöründe üretim ev, atölye ve fabrikada yapılıyordu. İşgücü de cinsiyet, etnik ve dinsel köken bakımından değişiyordu. Erkek-kadın, Müslüman-Musevi-Hristiyan ya da Türk-Ermeni-Arap-Bulgar-Laz-Rum-Acem işçiler vardı.

İşletme sahibi ailelerin birçok ferdi fabrikalarda yönetici olarak ve kimi zaman da üretim işlerinde çalışıyordu. Ancak işgücünün dağılımına bakıldığında, her yerde genç kız ve kadınların işgücünün ezici çoğunluğunu oluşturduğu görülmektedir.

1902 yılı civarında İstanbul iplik fabrikasında yaklaşık 300 kadın ve çocuk çalışıyordu, kişi başına ücret aylık 2 ile 10 kuruş arasındaydı. Adana'daki Mavrumati fabrikasında da 1890'ların ilk yarısında 300 kadın ve çocuk çalışıyordu. Adana'da kombine bir iplik eğirme ve dokuma tesisinde 1907 yılı civarında iplik eğirme bölümünde 550 kişi çalışıyordu. 12 saatlik işgünü için ortalama ücret 5 kuruştur. Ustabaşılar ise 15-20 kuruş kazanıyordu. Bütün bölgeye dağılmış olan çırıcı atölyelerinde de kadın ve çocuklar çalışıyordu. Güneydoğu bölgesinde ise işgücü sıkıntısı yaşanıyor. Kombine tesis sahipleri Hacın, Zeytun ve Antep'ten Ermeni işçileri çekmek için evler inşa ediyorlardı. Söz konusu kombine tesis sahiplerinin nihai hedefi, 22.000 çırık ve 400 tezgâhta çalışacak 1.500 kişi istihdam etmektir. Makedonya'daki iplik fabrikalarında 1906 yılında çalışan toplam işçi sayısı 1570'tir. Büyük çoğunluğunu genç kızlar ve çocuklar oluşturuyordu, içlerinde 6 yaşında olanlar bile vardı. Niausta'daki fabrikada 250 genç kadın ve 50 erkek çalışıyordu. Çalışanların tamamı Yahudi'ydi. Selanik'ten uzak bölgelerde bulunan fabrikalarda çalışanlar genellikle Rum işçilerdi. Vodena'da ise çoğunluk Bulgarlardan oluşmaktaydı. 1890 yılında Makedonya'da iplik fabrikalarındaki işçiler günde yazın 15, kışın 10 saat çalışıyorlardı, 35 dakikalık bir yemek molası veriliyordu, kahvaltılık molası yoktu. Selanik'teki iki fabrikada 1885 yılında toplam 800 işçi çalışıyordu, bunlar çocuk, yetişkin erkek ve

---

<sup>165</sup> A.g.e., s.74-86.



yaşları 12-18 arasında değişen genç kızlardı. Selanik şehrindeki Yahudilerin nüfus üstünlüğü fabrikalara da yansımıştı. Çalışanların nedeysse tümü Yahudi'ydi. Yetişkin erkeklerin ücretleri çocukların ücretinden 2-3 kat fazlaydı; kızların işe başlama ücreti ise erkek çocuklarınkinden yüzde 50 düşüktü. Tütün işleme işleri ve Selanik ekonomisindeki çeşitlilik bu bölgede işgücü maliyetini yükseltiyordu. Bu durum Selanik'te çalışan genç kızların Makedonya'nın iç kesimlerinde çalışanlara göre 3 kat fazla ücret alması; dolayısıyla Selanik iplik fabrikalarının Makedonya'dakilerle rekabet edemez hale gelmesine kadar uzandı. Makedonya'nın iç kesimleri Niausta ve Karaferia'da işgücü sıkıntısı hiç çekilmedi. Çünkü bu daha kırsal bölgelerde çalışanlar genellikle aynı zamanda kendi topraklarını ekip biçen toprağa bağlı işçilerdi. Bu imkâna sahip olmayan Adana ve Vodena'lı işletmeciler işgücünü çekebilmek için işçi barakaları ve ucuz sıcak yemek satan yemekhaneler açtılar.<sup>166</sup>

Boyahanelerde ortalama olarak, tipik bir dokuma atölyesine göre, daha fazla işçi çalışıyordu ancak yine de boyahanelerin boyutları pek büyük olmazdı. Quatert'in verdiği bilgilere göre, "İzmir'de boyahanelerde toplam 1.000'e yakın kadın işçinin çalıştığı, 1900 yılında Kayseri'de 15 boyahane ortalama 20'şer işçinin çalıştığı, Tokat'ta boyahanelerde ortalama 12 işçinin çalıştığı bilinmektedir."<sup>167</sup>

Birinci Dünya Savaşı öncesindeki bir dönemde kişi başına gelir hesaplaması pek mümkün değildi. Bu sebeple ücretler, dönemin yaşam standardının bir göstergesi olarak dikkate alınabilir. Tabii ki bu durum sanayileşme konusunda belli bir aşamaya gelmiş bir üretim düzeyi ve bununla birlikte şekillenmiş sosyal sınıfları gerektirecektir. Bahse konu dönemde de ülkelerin sanayileşme konusundaki başarı düzeyleri, ücretleri belirleyen en önemli etken olmuştur.

On sekizinci yüzyılın ilk çeyreğinden Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemde İstanbul'daki reel ücretler üçte iki oranında artmıştır.<sup>168</sup> Ancak İstanbul ile Kuzeybatı Avrupa kentlerindeki (Londra, Anvers, Amsterdam, Paris) reel ücretler arasındaki fark Sanayi Devrimi'nden sonra açılmakla birlikte bu makas İstanbul için daha küçük bir açılmayla gerçekleşmiştir. Pamuk'un verdiği bilgilere göre "Birinci Dünya Savaşı

---

<sup>166</sup> A.g.e., s.86-90.

<sup>167</sup> A.g.e., s.153-154.

<sup>168</sup> On sekizinci yüzyılın başından 1870'lere kadar uzanan dönem Osmanlı'da en fazla taşşış [madeni paranın içerdiği altın ve gümüş bileşenini değiştirerek parayı devalüe etme] uygulamasının görüldüğü dönem olmuştur. Bu sebeple ücretlerde nominal artışın belirtilen oranın çok üzerinde olması muhtemeldir. Buna karşın yüksek enflasyon karşısında reel artışın 2/3 oranında gerçekleştiği görülmektedir. (Detaylı bilgi için ayrıca bkz. Şevket Pamuk (2014), *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.170-175.)

öncesinde, Londra'daki düz işçilerin reel ücretleri İstanbul'dakilerin 2,7 katıydı. Bu rakam Amsterdam ve Anvers için 1,9, Paris için 1,6'dır." <sup>169</sup>

### 3.3. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile Ekonomik İlişkileri

Osmanlı İmparatorluğu'nun Orta Avrupa'ya, Akdeniz'in batısına doğru genişlemesi, Akdeniz'de Avrupa ticaretinin hedefi oluşu, Hindistan ve İran'a doğru uzanan Avrupa ticaret ilişkilerinin yolu üzerinde oluşu onu on altıncı yüzyıl sonu ile biten dönemde Batı dünyasının bir parçası haline getirmişti. <sup>170</sup>

Bu sebeple Osmanlı, on beş ila on dokuzuncu yüzyıl arasında Avrupa'da yaşanan gelişmelerden doğrudan etkilendi. Denizlerde çok uzun mesafelere karaya ayak basmadan gidebilen gemilerin yapılması ve Amerika kıtasının keşfi, Fransız İhtilali, Sanayi Devrimi ve sınıai kapitalizm yalnızca buldukları bölgeleri etkileyen gelişmeler olmamış, dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi Osmanlı topraklarında da önemli etkileri olmuştur.

#### 3.3.1. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile Ticari İlişkileri

On beşinci yüzyıl öncesi bir dönemde iki bölge arasındaki ekonomik ilişkiler düşünüldüğünde ilk akla gelen "ticaret" olur. Osmanlı, değerli hammaddelerin yetiştirildiği verimli topraklara hâkim olması ve zanaata dayanan imalat sektörünün de geliştiği bir bölgede yer alması nedeniyle dünyanın ticaret yapılabilen tüm bölgelerine ürün ihraç etme potansiyeline sahip bir ülkeydi. Ancak neredeyse on dokuzuncu yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilen ürünlere olan iç talebin, dış talepten büyük olduğunu görüyoruz. Bu sebeple iç pazar olarak tanımlanabilecek bölgeler arası ticaret, dış ticaretten büyük olmuştur. On dokuzuncu yüzyıldan sonra ise Osmanlı'nın dış pazara hammadde ihraç eden bir ülke olarak açıldığı görülmektedir. Pamuk bu durumu şöyle ifade etmektedir:

*"On sekizinci yüzyılın sonlarında hatta on dokuzuncu yüzyılın başlarında Osmanlı dış ticaretinin hacmi İmparatorluk içindeki toplam üretimin yüzde 2 ya da 3'ünü aşmıyordu. Bakanlar, Anadolu, Suriye ve Mısır gibi geniş alanları kapsayan İmparatorluğun kendi içindeki bölgelerarası ticaret, dış ticaretten çok daha önemli gözükmekteydi."* <sup>171</sup>

Ayrıca, İmparatorluğun Yakındoğu ve Orta Avrupa bölgeleriyle olan ticareti, Batı Avrupa ile olan ticaretinden daha fazla önem taşıymaktaydı. Ancak "Napolyon Savaşları'nın sona ermesinden sonra bu tablo hızla değişmeye başladı. I. Dünya Savaşına kadar geçen

<sup>169</sup> Pamuk, Ş. (2014) *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.175.

<sup>170</sup> Berkes, N. (2018), *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s.119.

<sup>171</sup> Pamuk, Ş. (2018), *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.15.

yaklaşık yüz yıllık sürede Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı ve Orta Avrupa ile ticareti daha önce görülmemiş boyutlarda büyüdü. Genişleyen dış ticaret üretimin bileşimini iki yönden etkiledi. Bir yandan dış pazarlar için tarımsal meta üretimi yaygınlaşırken, öte yandan da sanayileşmiş ülkelere ithal edilen mamul malların rekabeti karşısında zanaate dayanan üretimin faaliyeti gerilemeye başladı. Böylece nüfusun büyük çoğunluğunun yaşadığı kırsal alanlarda tarım ve tarım dışı üretim faaliyetlerinin birlikteliği giderek parçalandı. Osmanlı ekonomisi tarımsal mallar ihraç eden, buna karşılık mamul mallar ve belirli gıda maddeleri ithal eden bir ekonomi durumuna geldi.<sup>172</sup>

Diğer taraftan İngiltere on dokuzuncu yüzyılın henüz ilk çeyreğinde sanayileşmesini tamamlamış ve Napolyon Savaşları'nda Fransa'yı yenerek Avrupa pazarına hâkim olmuştu. Osmanlı Devleti'nin kontrolündeki bölgelerle ticareti de giderek büyüyordu. Avrupa ülkeleri bu dönemde sanayi devrimini gerçekleştirme çabası içinde olduklarından İngiliz ürünlerinin kendi pazarlarına girmesini engellemek adına korumacı önlemlere başvuruyorlardı. İngiliz ticaret ve sanayi sermayesi de Avrupa dışındaki ülkelere yönelmiş durumdaydı. 1820-1840 arasındaki dönemde İngiltere, Latin Amerika'dan Çin'e kadar pek çok ülkede mümkünse yerel iktidarlarla anlaşarak, mümkün değilse silah gücü kullanmaktan çekinmeyerek serbest ticaret anlaşmaları imzaladı. Bu dönemde Osmanlı-Rus Savaşları ve Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa isyanı arasında sıkışan Osmanlı'nın durumu İngilizler için gerekli ortamı sağlıyordu. Zaten Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'daki korumacı uygulamalarından<sup>173</sup> rahatsız olan İngilizler Osmanlı tarafında ye aldı, Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü sağlamasına yardım etti ve karşılığında 1838 Balta Limanı Antlaşmasıyla ticari ödümler elde etti.<sup>174</sup>

On sekizinci yüzyılda Doğu Akdeniz bölgesinin Batı Avrupa ile olan ticaretinin yarından fazlası, Marsilya'da üslenen Fransız tüccarların denetimindeydi. Fransız Devrimi ve özellikle Napolyon Savaşları'ndan sora Fransa'nın Doğu Akdeniz ticareti üzerindeki egemenliğinin kaybolduğu, dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi burada da İngiltere'nin rakipsiz kaldığı görülmektedir. 1820'lerde Avrupa'da himayeciliğin güçlenmesi İngiltere'nin Osmanlı pazarına yönelişini hızlandırmış, merkantilist dönemin ticaret

---

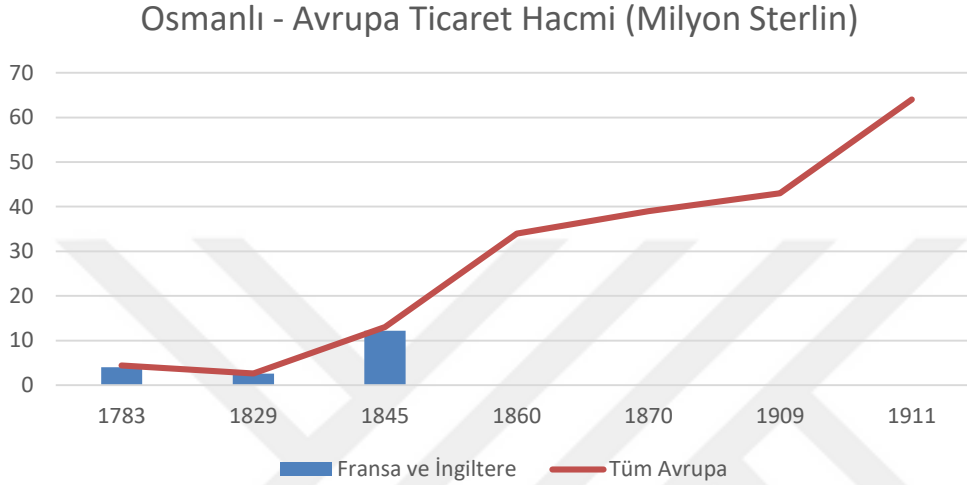
<sup>172</sup> A.g.e., s.15-16.

<sup>173</sup> Mehmet Ali Paşa Mısır'da dış ticareti devlet tekeline almış, elde ettiği gelirleri sanayileşmeye ve askeri harcamalara yöneltmişti. Dış ticaretteki devlet tekeli İngiltere'nin Mısır'daki çıkarlarına darbe vuruyordu. (Şevket Pamuk, (2018), *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.19.)

<sup>174</sup> Pamuk, Ş. (2018), *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.17-21.

anlayışını simgeleyen “Levant Kumpanyası”nın<sup>175</sup> (Levant Company) Doğu Akdeniz üzerindeki imtiyazları 1825 yılında kaldırılmıştır.<sup>176</sup>

Tarihi biraz daha geriden alan bir kıyaslamayla 1783 ile 1911 arasındaki Osmanlı dış ticaretine bakıldığında büyük artış görülür. Quataert’in aktardıkları doğrultusunda bu dönemin dış ticaret rakamları aşağıdaki gibi bir seyir izlemektedir:



Şekil 3.1. Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere, Fransa ve Tüm Avrupa Ticaret Hacmi

*“Bu iki dönem arasındaki dış ticaret hacmi 4,4 milyon sterlinden 64 milyon sterline çıkmıştır. Daha yakından bakıldığında Osmanlıların Fransa ve İngiltere’yle yaptıkları ticaretin Fransız Devrimi ve Napolyon Savaşları nedeniyle 1829’da 2,6 milyon sterline kadar geriledikten sonra 1845’te 12,2 milyon sterline yükseldiği görülür; 1860’a gelindiğinde ise Osmanlıların toplam dış ticareti 34 milyon sterline ulaşmıştır. 1870’lerde Osmanlı dış ticaretinin yıllık ortalama değeri 39 milyon sterline 1900-1909 yılları arasında ise 43 milyon sterline çıkmıştır.”<sup>177</sup>*

On sekizinci yüzyılın sonu ile on dokuzuncu yüzyılın başında Osmanlı dış ticaret hacminde görülen genişlemenin altında iki neden yatar. Bunlardan ilki Batı Avrupa

<sup>175</sup> Levant Kumpanyası: 1581 Yılında Osmanlı İmparatorluğu egemenliği altındaki Levant bölgesi ile ticaret yapması için kurulmuş İngiliz tekel şirketi. 1825 yılında bu şirkete ait imtiyazın kaldırılması, tekel uygulamasından vazgeçilmesi ve İngiltere hükümetinin Levant bölgesiyle yapılacak ticaret için tüm İngiliz tüccarlara izin vermesi anlamına gelmektedir. İmtiyazın kaldırılmasından sonra İngiliz pamuklu dokuma ürünlerinin maliyetinde önemli bir düşüş ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu’nun İngiltere’ye (pamuk) ihracatında hızlı büyüme gözlenmiştir. (Bkz. Pamuk, Ş. (2018), *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.28.)

<sup>176</sup> Pamuk, Ş. (2018), *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.27.

<sup>177</sup> Quataert, D. (2013), *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* (Çev. Tansel Güney). İstanbul: İletişim Yayınları, s.27.

ülkelerinden Osmanlı hammaddelerine olan talep artışı, ikincisi yabancı sermaye tarafından inşa edilen demiryolları ve bu demiryolları sayesinde düşen ulaşım maliyetleridir.<sup>178</sup>

### 3.3.2. Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye Yatırımları

On dokuzuncu yüzyıl Avrupa devletlerinin bütün dünyada her alanda öne geçtiği bir dönem olmuştur. Bu durum Avrupa'nın ekonomik yatırımlarına da yansımıştır. Dünya ticaretinde olduğu gibi tüm dünyada yapılan dış yatırımlarda bu ülkeler öne çıkmaktadır. Ülman'ın aktardıklarına göre, "Birinci Dünya Savaşı öncesinde İngiltere, Fransa ve Almaya'nın dış yatırımları 125 ila 160 milyar altın frank olarak kestiriliyordu. Bu o sırada dünyadaki dış yatırımların %83'üdür. Bu 125-160 milyar altın frankın %45'i İngiltere'nin, %25'i Fransa'nın, %13'ü de Almanya'nındır."<sup>179</sup>

Avrupa devletlerinin yeni pazarlar, bol ve ucuz hammadde kaynakları arayışı, yeni nüfuz bölgeleri edinme savaşı 1880'lerde Almanya'nın katılması ile yoğunluk kazandı. Osmanlı Devleti'nin henüz sömürge imparatorluklarından birine katılmamış olması yarışa yeni başlayan Almanya için çekiciliğini artırmaktaydı. On dokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın başlarında yabancı sermaye eliyle demiryolu yapımının en yoğun olduğu yıllar 1888-1896 dönemi olmuştur. Bu yıllarda Alman sermayesi İç Anadolu ve Makedonya'da, Fransız sermayesi Suriye, Makedonya ve Batı Anadolu'da demiryolu yapımına girişti.<sup>180</sup>

Bu dönemde özellikle demiryolu ve maden yatırımlarında yabancı sermayenin önemli rol oynadığı, yapılan yabancı sermaye yatırımları konusunda da Alman ve Fransız sermayesinin öne çıktığı görülmektedir. İngiltere bu dönemde yatırımlarını sömürgelerine yöneltmişti. İngilizlerin yatırım yaptığı bölgelerin başında Hindistan, Afrika, Yeni Zelanda ve Avustralya gelmekteydi. Ülman'ın ifadesiyle "özellikle Yeni Zelanda, Avustralya ve Kanada'da geniş çaplı İngiliz yerleşmeleri olmuştur. İngilizlerin Afrika'da en geniş biçimde yerleştiği yerler ise Güney Afrika (Cape Colony) ve Rodezya'dır. Bundan başka, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri'ne de önemli yatırımlar yapmıştır."<sup>181</sup> İngilizlerin Osmanlı topraklarında ticari ilişkileri geliştirmek ve Osmanlı pazarını kendi tüccarlarına açmak için gösterdikleri istek ve çabayı yatırımlar alanında göstermediği görülmektedir. Bu dönemde Osmanlı, Fransız ve Alman sermayesi için cazip bir yatırım alanı olarak görülmüştür. Yine

<sup>178</sup> Pamuk, Ş. (2018), *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.34.

<sup>179</sup> Ülman, A.H. (2002), *Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*, Ankara: İmge Kitabevi, s.20.

<sup>180</sup> Pamuk, Ş. (2018), *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.34-35.

<sup>181</sup> Ülman, A.H. (2002), *Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*, Ankara: İmge Kitabevi, s.20-21.

Ülman'ın aktardığına göre, “Fransız dış yatırımlarının büyük bölümü ödünç para vermek biçiminde, Osmanlı Devleti ve Rusya'ya yapılmıştır. Almanya'ya gelince, bu devlet geç sömürge edinmeye başladığı için, dış yatırımlarının çoğunu Osmanlı topraklarına, Güney Amerika ülkelerine ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na yapabilmişti.”<sup>182</sup>

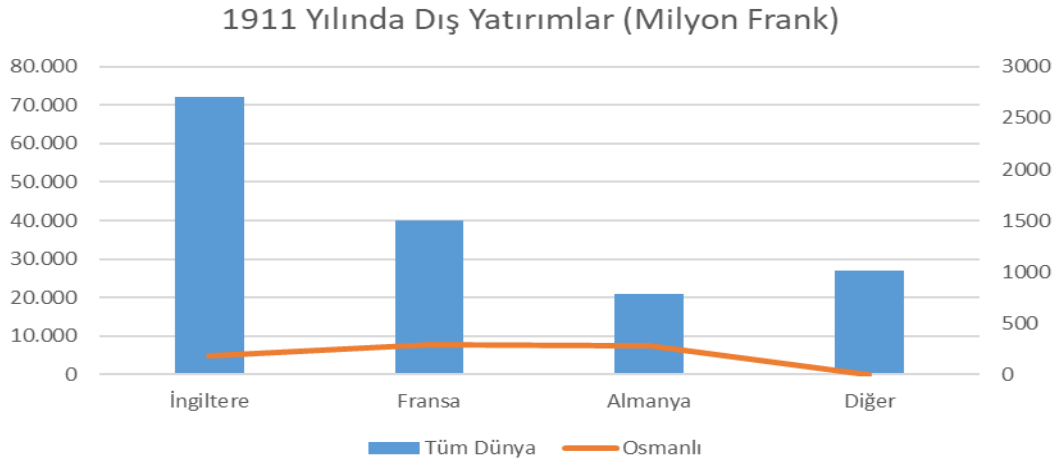
Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda doğrudan yabancı sermaye yatırımları 1890-1914 döneminde bu dönem öncesine göre 3 kat artmıştır. 1909 yılı itibariyle İstanbul ve Anadolu'daki yatırımların yüzde 45'i Fransızlara aittir ve Fransızlara ait yatırımlar, 1881 yılından 1909 yılına, 85 milyon frank düzeyinden 292 milyon frank düzeyine gelmiştir. Fransa Ortadoğu'yla en yoğun ilişkiler içinde olan Avrupa ülkesiydi. Fransız yatırımcıları Rumeli vilayetleri dışındaki Osmanlı demiryolu hisselerinden üçte birini ve 1914'te Almanların yoğun bir biçimde yatırım yapmaya başlamasından sonra bile, limanların yenilenmesi için satışa çıkarılan hisselerin yarıdan fazlasını almışlardı. 1914'te Fransızlar İmparatorluktaki demir dışı cevher madenciliğinin yüzde 70'ini; kömür üretiminin ise yüzde 85'ini finanse etmekteydi. 1895 – 1914 aralığında ise Alman yatırımları arttı. 138 milyon sterlinden 282 milyon sterline çıkarak yabancı yatırımlar içindeki payı yüzde 25'i buldu. Öte yandan yüzyılın başında yabancı yatırım fonlarının en önemli ve neredeyse biricik kaynağını oluşturan Büyük Britanya'nın, 1908 yılında Osmanlı ekonomisindeki toplam yabancı yatırımlar içindeki payı yalnızca yüzde 16'ydı.<sup>183</sup>

Aktarılan veriler birlikte değerlendirildiğinde, aşağıdaki grafikte gösterildiği üzere, İngiltere'nin toplam dış yatırımları içinde Osmanlı İmparatorluğu topraklarına yaptığı yatırım miktarının oldukça düşük düzeyde kaldığı buna karşın Almanya ve Fransa'nın yatırımlarının kayda değer bir kısmını Osmanlı İmparatorluğu topraklarına yaptığı anlaşılmaktadır. Grafikte İngiltere, Fransa ve Almanya'nın dünya genelinde toplam yatırımları sol eksene göre çubuk grafikte; Osmanlı İmparatorluğu topraklarına yatırımlar ise sağ eksenindeki verilere göre çizgi grafikte gösterilmektedir.

---

<sup>182</sup> A.g.e., s.21.

<sup>183</sup> Quataert, D. (2013), *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* (Çev. Tansel Güney). İstanbul: İletişim Yayınları, s.27-29.



Şekil 3.2. İngiltere, Fransa ve Almanya'nın Toplam Dış Yatırımları ve Osmanlı İmparatorluğu'na Yapılan Yatırımların Toplam İçindeki Payı

Almanların yatırım alanlarının başında Anadolu ve Bağdat Demiryolu Şirketleri geliyordu. Demiryolu, Batı uygarlığını diğer bölgelere taşıyan araçtır. Berlin-Bağdat demiryolu da bu yolun yapımını destekleyen Batılılar tarafından Osmanlı'yı Avrupa'ya bağlayacak; bütün insanlığın yararına bir proje olarak görülmüştür. 1889 yılında Osmanlı hükümeti, Almanlar tarafından finanse edilen Anadolu Demiryolu Şirketi'ne imtiyaz verdi. Bu imtiyazla şirket, Haydarpaşa-İzmit arasındaki kısmı yeniledikten sonra, 1895 yılında hattın Ankara'ya kadar olan bölümünü ve Eskişehir üzerinden Konya'ya uzanan kısmını tamamladı. 1903 yılında, Konya'yı Bağdat üzerinden Basra şehrine ve körfezine bağlayacak bir hattı inşa etmek ve işletmek üzere Bağdat Demiryolu Şirketi kuruldu. 1914 yılına gelindiğinde Bağdat bölümleri henüz tamamlanmamış olsa da bu hat İmparatorluğun Anadolu'da, Ege dışındaki, tek demiryolu ulaşımını sağlıyor ve toplam demiryolunun hemen hemen üçte birini oluşturuyordu. Demiryolunun en önemli iktisadi etkileri, vergi gelirlerinin artması ve tarım ürünlerinin pazar payının genişlemesi olarak kendini göstermiştir. Demiryolunun yapıldığı bölgelerde vergi gelirlerinin arttığı görülmektedir. Bunda demiryolu hattı üzerindeki bölgelerin vergi toplama hakkının Düyun-u Umumiye İdaresine bırakılmış olmasının da etkisi vardır. İkincisi ise artan tahıl ve taze meyve üretiminden anlaşılmaktadır. Üretilen tarım ürünleri yeni pazarlama ağları ile daha uzak bölgelere gönderilebilmiştir.<sup>184</sup>

<sup>184</sup> Quataert, D. (2017), *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908* (Çev. Sabri Tekay). İstanbul: İletişim Yayınları, s.122-124.

1881 – 1908 yılları arasında Avrupa ile ticaret ve yabancı yatırımlar artarken Anadolu’da ekonomi büyük ölçüde yapısını korudu; 1908 yılı civarında Anadolu nüfusunun yüzde 75-80’ tarım kesimindeydi. Tarımın Osmanlı ihracatındaki payının ise 1840’ta yüzde 35 iken 1913’te yüzde 29’a düştüğünü görüyoruz. Bu durum, Anadolu’nun, Osmanlı’nın diğer bölgelerine göre, dünya pazarıyla birleşme konusunda daha yavaş ilerlediğini göstermektedir. Ulaştırma konusundaki ilerlemeler Anadolu tarımının ticarileşmesi ve dünya ekonomisine açılması açısından kilit öneme sahipti. Bu yatırımların önemli bir kısmı Avrupalılar tarafından desteklenmiş ya da finanse edilmişti. Yabancı yatırımlarla Osmanlı’nın Asya topraklarındaki demiryolu ağı üç katına çıktı; bunların en önemlisi uzunluk olarak neredeyse yarısını oluşturan Berlin – Bağdat demiryolu olmuştur.<sup>185</sup>

Fransızların da ulaşım alanında yatırımları oldu. Dersaadet Rıhtım Şirketi deniz ticaretinin geliştirilmesi çabasının bir parçası olarak öne çıkan yabancı yatırımlardandır. Kasım 1890’da Osmanlı hükümeti, çoğunluğu Fransızlardan oluşan bir grup yatırımcıya İstanbul’da liman tesisleri kurma ve işletme imtiyazı verdi. İmtiyaz sahipleri, limanı yenileyip eski ticari önemine kavuşturacaktı. Bu durum mevcut limanda çalışan işçi ve loncaları tehdit etmekteydi. İşçi ve loncalar, II. Abdülhamid hükümeti ve Avrupalı yatırımcılara karşı direnişleriyle İstanbul liman bölgesini ellerinde tutmayı başardılar. Verilen imtiyaz ticaretin canlanması anlamında başarıya ulaşamadı. Diğer taraftan imtiyaz, büyük gemilerin yanaşabilmesi için Haliç’in iki tarafına dok’lar [rıhtım ve gemi ambarı] inşa edilmesini, iki bölge arasında feribot hattı, rıhtımlarda tramvay, antrepo ve depolar da kurulmasını da öngörüordu. İmtiyaz sahibi Dersaadet Rıhtım Şirketi, tüm bunları 1895-1899 arasında tamamladı. Bundan sonra, daha önce liman işçileri ve lonca ile yaşanan çatışma hamal ve kayıkçıların da katılımıyla devam etti. 20. yüzyılın başında değişen gümrük tarifeleri ve uluslararası anlaşmaların ardından hamalların özerkliği ortadan kaldırıldı. Liman işçileri, kayıkçı ve hamal loncalarının bu duruma tepkisi ittihatçılarla iş birliği yapmak oldu. Sonuçta Rıhtım Şirketi ve yabancı tüccarların lonca ve devlet arasına girmesiyle liman işçileri ve hamallar ile hükümet arasında ilişki tamamen koptu. 1876 Anayasasının 1908’te tekrar yürürlüğe konmasıyla bu kez kazanan hamallar oldu. Rıhtım işletmesinin loncalar üzerindeki gücü kırıldı. Şirketle liman işçileri arasındaki mücadele tüm taraflara pahalıya mal oldu. Şirketin karları önemli ölçüde düştü, liman işçileri ve hamallar

---

<sup>185</sup> A.g.e., s.30.



işlerindeki istikrarı kaybetti, İstanbul deniz ticareti beklenen önemi kazanamamış oldu. 1924 yılında Türkiye Cumhuriyeti hamallar loncasını lağvetti.<sup>186</sup>

### 3.4. Osmanlı İmparatorluğu'nda Borçlanma

Osmanlı Devleti'nin toprak genişlemesinin durması ve sonrasında vergi gelirlerinin azalması, diğer taraftan siyasi ve askeri yenilik çabalarının maliyeti, devleti mali olarak zayıf düşürmekteydi. Uzun süren savaşlar askeri harcamaları artırmıştı. İslahat faaliyetleri yeni devlete yeni giderler doğuruyordu. Üretim ağırlıklı olarak tarımsaldı ve ticarete üstünlük Avrupa'ya kaybedilmişti. Merkezi otoritenin geleneksel vergi toplama biçiminin doğurduğu yerel unsurlar da zamanla devletin güç kaybetmesiyle çeşitli sebeplerle vergi gelirlerine el koymaya başladı. Devlet, on sekizinci yüzyıldan itibaren mali sorunlarla karşılaşmaya başladı.<sup>187</sup>

Mali sorunlar karşısında yapılabilecek yöntemler belliydi: Tağşiş, İç Borçlanma, Dış Borçlanma. Tedavüldeki sikkelerin değerli maden içeriklerini değiştirerek değerlerini düşürme anlamına gelen tağşiş, devlete ek bir gelir sağlıyor, ancak enflasyona neden oluyordu. Diğer taraftan Osmanlı parasının değer kaybı vergi gelirlerini de azaltmaktaydı. Bu sebeple sürdürülebilir bir mali kaynak değildi. Örneğin “sürekli savaşların bütçeye olağanüstü yükler getirdiği II. Mahmud (1808-1839) dönemindeki tağşişlerde, altın sikkelerin biçim ve ismi 35 kez, gümüş sikkelerin ise 37 kez değiştirilmişti. Bu işlemler sonucunda fiyatlar hızla artarken Osmanlı parasının değeri de hızla gerilemiştir. 1814'te bir İngiliz Sterlini 23 Osmanlı Kuruşu ile eşit değerdeyken 1839'da bir Sterlin 104 Kuruş ediyordu.”<sup>188</sup> Bu durum iç piyasalarda istikrarlı Avrupa sikkelerine olan talebi de sürekli olarak artırmaktaydı.<sup>189</sup>

Diğer taraftan aynı dönemde devlet iç piyasada örneğin “Galata Bankerleri”<sup>190</sup>nden borç bulmaya çalışmıştır. Ancak savaş dönemlerinde bütçe açıklarını kapatmaya tağşişler de Galata Bankerlerinden sağlanan krediler de yeterli olmamıştır. 1840'lardan itibaren Avrupalı sermayedar ve Avrupa devlet temsilcilerinin merkezi bürokrasiye, dış borçlanma konusunda baskı yapmaya başladığı görülmektedir. Bu baskının sebebi Osmanlı tahvillerinin Avrupa finans merkezlerinde satışının düzenlenmesinden sağlanacak komisyon gelirleridir. Ayrıca

<sup>186</sup> A.g.e., s.157-186.

<sup>187</sup> Pamuk, Ş. (2018), *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.56-57.

<sup>188</sup> A.g.e., s.57.

<sup>189</sup> A.g.e., s.129.

<sup>190</sup> Galata bankerleri: İstanbul'un Galata bölgesinde yaşayan ve Komisyon Hanı ve Havyar Hanı adıyla bilinen iki ayrı handa faiz karşılığında borç veren azınlıkların oluşturduğu gruptur.

Osmanlı'nın bu tahvillerden elde edeceği gelirleri çeşitli sanayi malları ve askeri araç gereç ithaline kullanacağı ve bu durumun da Avrupa sanayisine ek talep oluşturacağı düşünülürse, Avrupalı sermayedar ve devlet temsilcilerinin Osmanlı Devleti'ne dış borçlanma konusundaki teşvik ve baskıları daha iyi anlaşılabilir.<sup>191</sup> Osmanlı Devleti'nin borçlanma serüveniyle ilgili Pamuk'un aktardıkları şöyledir:

*“İlk dış borçlar 1840'lı yıllarda Galata Bankerleri aracılığıyla ve kısa vadeli olarak Fransız bankalarından sağlandı. Ancak yoğunlaşan iç ve dış baskılara karşın, merkezi bürokrasi uzun vadeli dış borçlanma sürecini başlatmak konusunda tereddüt gösteriyordu. Nihayet Kırım Savaşı'nın getirdiği yeni harcamalar ve gelir-gider dengesinde yarattığı büyük açık, Avrupa piyasalarında borçlanma sürecini başlattı. Osmanlı Devleti'nin uzun vadeli borç tahvilleri Londra, Paris, Viyana, Frankfurt borsalarında satışa çıkarıldı.”<sup>192</sup>*

1854'teki ilk dış borçlanmadan Osmanlı Devleti'nin borç ödemelerini sürdüremeyeceğini ilan ettiği 1875-76 yıllarına kadarki dönem, çok büyük miktarlarda ve ağır şartlarda borçlanma dönemi olmuştur. Esasen yıllık faiz oranı tahvillerin itibari değerinin %4-5'i dolayında görünürken, tahvillerin piyasa satış değerlerinin itibari değerlerinin yarısının da altına inmesiyle asıl maliyet artmıştır. 1870'lerden sonraki dönem de ağır şartlarda borçlanılan önceki dönemlerin borçlarının anapara ve faiz ödemeleri için yeni borçların alındığı dönem olmuştur. Osmanlı bu döngü içinde giderek daha ağır şartlarda borçlanmaya devam ederken, Avrupalı spekülâtörler ve bankacılar için de kolay ve çabuk kar sağlama alanına dönüşmüştür. Bu durum 1873 yılına kadar sorunsuz bir biçimde devam etmiştir. Ancak 1873 yılında Avrupa'da kapitalizmin ilk sistematik krizi görülmüştür. Kriz, talebin arzı karşılayamaması sonucunda ortaya çıkmış, Avrupa'da üretimi önemli ölçüde yavaşlatmış, özellikle Avrupa'daki demiryolu yatırımlarından yüksek getiri sağlayan Amerikan sermaye piyasasını olumsuz etkilemiş ve küresel bir boyut kazanmıştır. Yaşanan finansal krizle Osmanlı, Mısır, Tunus ve bir dizi Latin Amerika ülkesine sermaye akışı durmuş ve bu ülkeler borçlarını ödeyemez duruma gelmiştir. Osmanlı Devleti 1875 yılı sonbaharında borç ödemelerini yarı yarıya indirdiğini, 1876 yılında da borç ödemelerini tümüyle durdurduğunu ilan etmiştir. Borç ödemelerinin durdurulmasından sonra Fransız, İngiliz, Avusturyalı, Alman ve diğer ülkelerden alacaklı temsilcileri ile Osmanlı Devleti arasında başlayan görüşmeler 1881 yılının aralık (hicri muharrem) ayında imzalanan bir anlaşmayla sonuçlanmıştır. “Muharrem Kararnamesi” adıyla bilinen bu anlaşmaya göre dış borçlar yarı yarıya indirilmiş, ödeme koşulları yeniden düzenlenmiştir. Anlaşmayla tuz ve

<sup>191</sup> Pamuk, Ş. (2018), *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s.57.

<sup>192</sup> A.g.e., s.58.

tütün tekelleri, damga resmi, balıkçılık ve alkollü içkilerden alınan vergiler, ham ipekten toplanan öşür ile Doğu Rumeli vilayetlerinin ödediği vergi, “Düyun-u Umumiye” adıyla bilinen ve yabancılar tarafından idare edilecek olan genel borçlar idaresine bırakılmıştır. Ayrıca yabancı sermaye tarafından kurulacak olan ve tekel mantığıyla çalışacak olan Tütün Rejisi Şirketi’ne tütün üretiminin denetlenmesi, tütün ve sigara üretimi imtiyazı tanınmıştır.<sup>193</sup>

---

<sup>193</sup> A.g.e., s.61-62.



## 4. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA SANAYİLEŞME DÜŞÜNCESİ

### 4.1. Osmanlı İktisat Düşüncesinin Temel Dayanakları

#### 4.1.1. On Dokuzuncu Yüzyıl Öncesinde Osmanlı İktisadi Zihniyeti

Osmanlı İmparatorluğu, klasik dönemde fazlaca değişiklik göstermeyen iktisadi ihtiyaçlara sahipti. Devlet, genellikle askeri, dini, siyasi, idari, mali çerçevede olan bu ihtiyaçları karşılamak adına iktisadi hayatın işleyişine ilişkin mekanizmalar tasarlıyor ve işleyişi düzenliyordu. Klasik ifadesiyle adlandırılan bu döneme ilişkin Osmanlı iktisat düşüncesi, ihtiyaçların karşılanması esasına dayanmış ve bugünkü anlamıyla kapsamlı bir iktisat politikasına dönüşmemiştir. Klasik dönem Osmanlı sisteminde, bugünkü anlamıyla bir iktisat politikası uygulanmasının olmayışının göstergesi, iktisadi mahiyette kararlar alan ve uygulayan organların bürokrasi içindeki fonksiyonları itibariyle tamamen iktisat dışı alanlarda görevli olmalarıdır. Genç'in ifadeleriyle "Kazasker, Kadı, Defterdar, Darphane Nazırı, Gümrük Emini, Divan Beylikçisi gibi görevlilerin başka fonksiyonları arasına serpiştirilmiş olan iktisadi kararlar, bir tür yan ürün niteliğindedir."<sup>194</sup>

Kapsamlı bir politikaya bağlı olmasa da, Osmanlı Devleti'nin her zaman ekonomik faaliyetin sürekliliği üzerinde hassasiyetle durduğu görülmektedir. Genellikle devletin mali olarak sürdürülebilirliğini sağlamak adına vergi gelirleri ile askerin ve bürokrasinin gelir sağladığı mekanizmaları ayakta tutma amacıyla da olsa, ekonomik faaliyetin icrası her zaman ayakta tutulmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda devlet gerektiğinde ekonomiye müdahale etmekten de geri durmamıştır. Örneğin tımar uygulamasında "çift bozmak" ceza sebebi olmuştur, on dokuzuncu yüzyıla kadar imalat sektörünün ucuz hammadde sağlaması için birçok aramalı ve hammaddeye ihraç yasağı uygulanmıştır. Diğer taraftan Lonca sistemi esnaf düzeyinde üretimin ve ticaretin devlet kontrolünde tutulduğunun açık göstergesidir.

On beşinci yüzyılın ikinci yarısında, II. Mehmed'in başarılı merkezileşme hamlesiyle dengeler kesin olarak merkezi otorite lehine değişmişti. Bu dönemden sonra bürokrasi, kendisinin en tepede olduğu bir toplumsal düzen kurmayı hedefledi. Bu düzen içinde tüccar, lonca ya da sarraf iktisadi faaliyetleriyle düzenin işleyişine katkı sağladığı ölçüde desteklendi.<sup>195</sup>

<sup>194</sup> Genç, M. (2018), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s.39-40.

<sup>195</sup> Pamuk, Ş. (2015), *Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul: İletişim Yayınları, s.86-87.

Buna karşın on dokuzuncu yüzyıla kadar her dönemde, merkezi otorite, iktisadi olarak güçlenen unsurlarla güç dengesinde üstünlüklerini koruma çabasında olmuşlardır. En büyük tüccarlar bile, zenginlik açısından siyaset sınıfının sancakbeyi gibi orta düzeyindeki bir üyesiyle yarışamazdı. Devlet, İslam geleneğinin de etkisiyle spekülatif kazanç ve faizcilik gibi gayrimeşru görülen durumlar dışında ticari hayata müdahale etmezdi ancak sermaye birikimine izin vermemek adına çoğu zaman kar marjlarını ve fiyatları dahi kendisi belirlerdi.<sup>196</sup>

Mehmet Genç'e göre Osmanlı Devleti'nde iktisadi düşüncenin temel dayanakları açısından, iktisadi hayatla ilgili kararlar üç ana ilke çerçevesinde verilmekteydi. "Bunlar, "iaşe" (provizyonizm), "gelenekçilik" (tradisyonalizm) ve "fiskalizm" idi."<sup>197</sup>

"İaşe" ilkesi Osmanlı iktisat politikasının en önemli ilkesi olmuştur. Buna göre iktisadi faaliyetin amacı, "tüketicilerin ihtiyacı olan malların mümkün olduğunca bol ve ucuz üretilmesini sağlamaktır".<sup>198</sup> Devlet, iktisadi faaliyete üretici açısından bakmamıştır. Üretilen malların bolluğu fiyatını, dolayısıyla da kâr marjlarını düşürecektir. Ancak bu bolluk sayesinde her ihtiyacı olan, ihtiyaç duyulan ürüne kolayca ulaşabilecektir. Bu ilke, ancak belli şartlar altında uzun süre iktisadi düşüncenin temeli olabilmiştir. Bu şartlar, ekonomide genel verimliliğin düşük olması ve artırılmasının zor olması, mevcut durumu değiştirmeye yönelik müdahalelerin verimliliği artırmaktan çok düşürücü etki yapması ve ulaştırmanın çok zor ve pahalı olmasıdır. Bu şartlar altındaki bir ekonomide toplumun yaşaması, sosyal düzenin korunması, devlet faaliyetlerinin aksamadan yürütülmesi iaşe ilkesini gerekli kılmıştır. Devlet, bu ilke gereğince mal arzını bollaştırmak ve fiyatları düşük seviyelerde tutmak adına, üretim aşamalarına bolca müdahalede bulunmuştur. Üretim zirai faaliyetle başlardı ve işletme tipi orta büyüklükte aile işletmesi idi. Devletin müdahalesini de bu aşlamadan itibaren görmekteyiz. Toprak, miri arazi sistemiyle devlete aittir ve toprağın bölünmesi, satılması, vakfedilmesi, terkedilmesi yasaktır. Mahsul başlıca tüketim bölgesi olan "kaza"lardaki lonca örgütlenmelerine tabi esnaf tarafından alınır ve işlenirdi. Kazanın ihtiyaçları karşılanmadıkça başka bölgelere ürün götürülmesi yasaktı. Kazanın ihtiyaçlarından sonra ordu ve sarayın ihtiyaçları için ayrılacak kısım ayrılır kalan ürün, İmparatorluğun merkezi olan nüfusu 500.000'i aşan İstanbul'a götürülmek üzere tüccara

---

<sup>196</sup> Faroqhi, S., McGowan, B., Quataert, D., Pamuk, Ş. (2004) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2 (1600-1914)*, (Ed. İnalçık H., Quataert D.), (Çev. Ayşe Bektay, Süphan Ardiç, Serdar Alper), İstanbul: Eren Yayıncılık, s.669-670.

<sup>197</sup> Genç, M. (2018), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s.41.

<sup>198</sup> A.g.e., s.41.

teslim edilirdi. Bundan da kalan olursa yurt dışına ihraç edilmesine izin verilirdi. Dolayısıyla ihracat, marjinal faydası sıfır olan malların satılması demektir. Buna karşın ithalat hiçbir tahdide tabi tutulmadan serbestçe yapılabilir, her türlü malın ülke içine girmesi teşvik edilirdi. Kapitülasyonların da bu ilke doğrultusunda verildiği söylenebilir.<sup>199</sup>

Üretimin geçimlik düzey civarında dalgalandığı, endüstri öncesi ekonomilerde daima kıtlık tehlikesi bulunur. Osmanlı Devleti de iâşe ilkesinin bir gereği olarak kıtlık konusunda önlemler almıştır. Bu önlemlerden en önemlisi ekonomide dengenin sağlanmasıdır. “Gelenekçilik ilkesi” sosyal ve iktisadi ilişkilerde yavaş yavaş oluşan dengeleri, eğilimleri mümkün olduğunca muhafaza etme ve değişme eğilimlerini engelleme şeklinde tanımlanabilir. Ziraatten, esnaf örgütlenmelerine ve ticarete kadar her alanda uzun deneyim ve uyarlamalarla oluşmuş olan üretim ve istihdam yapısı korunmaya çalışılmıştır. Bu alanları düzenleyen kuralların ana kaynağı şeriat olmuştur. Şeriata uygun olmak kaydıyla padişah hükümleri ve örf de meşru kural kaynağı olarak kabul edilmiştir.<sup>200</sup>

Devletin iktisadi hayata bakışını belirleyen ilkelere sonuncusu, “fiskalizm”, hazineye ait gelirleri mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarmaya çalışmak ve ulaştığı düzeyin altına inmesini engellemektir. Hazineye ait gelirlerin esas fonksiyonu devletin görevlerini yerine getirmesi için gerekli harcamaları karşılamak olduğu için, harcamaları kısımaya yönelik çabaları da bu ilke dâhilinde zikretmek doğru olacaktır. Osmanlı iktisadi sistemi içinde devletin iktisadi faaliyetten nakdi olarak sağlayacağı gelir oldukça sınırlı bir alanda sıkışıp kalmıştır. Çünkü parasal ilişkiler sınırlıdır; üretimin pazara yönelik yapılan kısmı çok düşük düzeydedir, verimlilik düşüktür ve ulaşım zordur. Bu şartların değiştirilmesi de zor ve mevcut iktisadi dengelerin korunması açısından tehlikelidir. Bu şartlar altında Osmanlı iktisadi düşüncesi, zamanla, vergi gelirlerinin artırılması için sert tedbirler almış ve her türlü iktisadi faaliyete sadece getireceği vergi geliri açısından “fiskosantrik”<sup>201</sup> bir bakış açısıyla bakar hale gelmiştir. Bu anlayışa karşın, pratikte diğer iki ilkenin dengeleyici rol üstlendiğini söylemek gerekir.<sup>202</sup>

---

<sup>199</sup> A.g.e., s.41-44.

<sup>200</sup> A.g.e., s.44-46.

<sup>201</sup> Osmanlı Devleti’nde sanayileşme girişimlerinin belirli merkezlerde toplanması ve devletin kontrolünde olması sebebiyle üretimde esnaf tipi örgütlenme kırılamamıştır. Vergi toplama hakkını elinde bulunduran mali araçların, üretimle herhangi bir mülkiyet ilişkisi içinde olmaması, esnaf tipi örgütlenmenin kırılamamasında önemli role sahiptir. Mali araçlar, dolayısıyla da devlet üretime yalnızca vergi geliri (fiskal) gözüyle bakmış; vergi gelirlerini önceleyen (fiskosantrik) bu bakış açısı sebebiyle sanayileşme girişimleri hedefine ulaşamamıştır. (Detaylı bilgi için ayrıca bkz. A.g.e. s.228-229)

<sup>202</sup> A.g.e., s.46-48.

Devletin iktisadi hayata yönelik bu yaklaşımı on dokuzuncu yüzyıla kadar değişiklik göstermeden devam etmiştir. Merkezi otoritenin zayıfladığı on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda bile toprak sahibi, tüccar ya da imalatçıların devletin iktisadi politikaları üzerindeki etkisi çok sınırlı boyutlarda, belki de yerel düzeyde kalmıştır. Üstelik aynı dönemde Batı Avrupa devletleri, üreticilerin ve tüccarların siyasal güçlerinin artması ve devlet politikalarını yönlendirir hale gelmeleriyle merkantilist politikalar uygulamaya başlamışlardı. Pamuk bu durumu şu ifadelerle aktarmaktadır:

*“Merkezi bürokrasi ile dünya kapitalizmine açılmaktan yana olan toplumsal kesimler (tüccarlar ve büyük toprak sahipleri) arasındaki mücadelede on dokuzuncu yüzyıl boyunca merkezi devlet ağır basmıştır. Bu nedenle üçüncü kümedeki (sömürge olmayan ancak sömürgeci devletler arasında rekabet ve paylaşma kavgalarına sahne olan) ülkelerde dünya kapitalizmine açılış süreci, tüccarlar ve büyük toprak sahiplerinin Avrupalı sermayedarlarla ittifak kurmaları yoluyla değil, Avrupa devletleriyle merkezi bürokrasi arasındaki pazarlıklar, baskılar ve adım adım uzlaşma yoluyla ilerlemiştir.”<sup>203</sup>*

Bu noktada kapitalizme geçişin, ekonomik şartlardan çok siyasi şartların zorlanması sonucunda gerçekleştiği söylenebilir. İktisadi hayatın geleneksel işleyişine dair unsurların korunmasından devletin vazgeçirilmesi, yasak ve engellerin kaldırılması genellikle siyasi sıkışıklık içinde imzalanan serbest ticaret anlaşmalarıyla gerçekleşmiştir. Bunun için de Osmanlı’da, devletin siyasi gücünün, en azından iktisadi hayatı kontrolünü gevşetecek kadar kırılması beklenmiştir. Nitekim klasik döneme ait iktisadi yaklaşımların ancak on dokuzuncu yüzyılda terkedilmeye başlandığı görülmektedir. Bu konuda itici gücün de yine tüccar ve üretici gibi unsurların taleplerinin kabul görmesi olmadığını; devletin, merkezi otoritedeki zayıflığın artması ve başta Sanayi Devrimi olmak üzere Avrupa’daki gelişmelerden sonra içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar içinde verdiği, iktisadi hayatı ilgilendiren, ancak çıkış noktası genelde siyasi olan kararlar olduğunu söyleyebiliriz.<sup>204</sup>

#### **4.1.2. On Dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı İktisadi Düşüncesinin Değişimi**

On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde, Avrupa’da son üç-dört yüzyıl boyunca yaşanan gelişmelerden sonra yeni bir ekonomik ve sosyal düzen tüm dünyayı etkilemeye başlamıştı. Rönesans ve Reform Hareketleri, Fransız İhtilâli, Protestan Ahlâk Anlayışı ve bunlarla birlikte Sanayi Devrimi, uzun mesafede ticaretin sınırlarının giderek genişlemesi, sınai kapitalizm ve kapitalist sermaye Avrupa sınırlarını zorlamaya başlamıştı. Osmanlı İmparatorluğu, merkezi otoritenin güçlü olduğu bir ekonomik düzene sahip olması sayesinde

<sup>203</sup> Pamuk, Ş. (2015), *Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul: İletişim Yayınları, s.196-197.

<sup>204</sup> A.g.e., s.197.



uzunca bir süre geleneksel iktisadi anlayışını korumakta direndi. Bu direniş ancak merkezi otoritenin siyasi gücünün açık biçimde sarsıldığı on dokuzuncu yüzyıla kadar sürdürülebilmiştir.<sup>205</sup>

Osmanlı Devleti'ni yönetenler ve Osmanlı düşünürleri, Batı Avrupa'da yaşanan gelişmelerden haberdardı. On yedinci yüzyıldan başlamak üzere, on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısına kadar devletin, Avrupa'da yaşanan gelişmeleri yakalayabilmek adına ekonomiden, siyasi ve sosyal hayata kadar her alanda yenilikler yapmaya çalıştığı görülmektedir. On dokuzuncu yüzyıl, baştan sonra bu çabanın izlerini taşır. Bununla birlikte devletin, Batılı devletler karşısında İmparatorluk topraklarını sömürge alanları haline getirme çabaları karşısında başarılı bir direniş gösterdiği de belirtilmelidir. Ancak dönemin siyasi ve ekonomik koşulları, özellikle on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren merkezi otoritenin gücünü önemli ölçüde kısıtlamış, iktisadi hayata ilişkin dengelerin bozulmasıyla geleneksel Osmanlı iktisadi anlayışı neredeyse ekonominin her alanında terk edilmek zorunda kalmıştır.

Önceki bölümlerde değinildiği üzere, Osmanlı iktisadi anlayışı, hiçbir dönemde pazara yönelik üretimi, sermaye birikimini ve dış ticaret fazlasını teşvik edici olmamıştır. Bunun yerine yerelden merkeze doğru, herkesin iâşesinin karşılanması, ekonominin kıtlıktan korunması ve malların olabildiğince ucuz ve bol miktarda iç pazara sürülmesi, yine bunun için de dış pazardan gelecek her türlü malın iç pazara kolayca girişinin sağlanması üzerine kurulu bir iktisadi anlayış tercih edilmiştir. Açık bir ifadeyle bu durum, Osmanlı Devleti'ni on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde Avrupalı rakipleri karşısında ekonomik olarak zayıf düşürmüştür. Sınai kapitalizmin ihtiyaç duyduğu sermaye birikimi, dış ticaret hadlerinin lehe çevrilmesi ve iç pazarda yerli üreticinin korunması on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı devlet adamları ve düşünürlerinin üzerinde durdukları temel konular haline gelmiştir.

Bu noktada Osmanlı Devleti'nin klasik döneme ait iktisadi düşüncesinin, yalnızca dış dinamikler sebebiyle değil, değişen koşullarda iç dinamiklerini kaybetmiş olması sebebiyle de değişime zorlandığını belirtmek gerekir. Önceden en önemli ilke olan iâşe ilkesi, yukarıda belirtildiği üzere üç ana koşul altında sürdürülebilirdi: ekonomide verimliliğin düşük olması, mevcut durumu değiştirmeye yönelik müdahalelerin verimliliği artırıcı etki yapmaktan çok düşürücü etki yapmasının daha kuvvetli bir ihtimal olması ve ulaştırmanın çok zor ve pahalı olması. Osmanlı iktisadi anlayışı bu şartlar altında

---

<sup>205</sup> Seyitdanlıoğlu, M. (2018), "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii", H. İnalçık ve M. Seyitdanlıoğlu (Ed.) *Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., s.713-714.

kurgulanmıştı. Ancak on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde bu üç koşul da kökten değişti. Sanayi Devrimi, verimliliği, daha önce hiç görülmemiş ölçüde artırdı. Batılı devletlerin iktisadi faaliyete yönelik izledikleri politikalar yalnızca kendi ülkelerindeki faaliyetin verimini artırmadı, tüm dünyayı etkileyecek olan kapitalist sistemin gelişimini hızlandırdı. Son olarak, özellikle demir yolu atılımlarından sonra ulaşım, hem yerellik kavramını kökten değiştirdi hem de iktisadi etkileşimi daha önce görülmemiş boyutlara taşıdı. Böylece Osmanlı Devleti'nin klasik döneme ait iktisadi anlayışının, özellikle on dokuzuncu yüzyılda geçerliliğini yitirdiği söylenebilir.

On dokuzuncu yüzyılda, Osmanlı'da, her alanda olduğu gibi iktisadi hayatta da önemli dönüşümler yaşandı. Batı'yı örnek alan reform çabaları on dokuzuncu yüzyıla gelinirken III. Selim döneminde başlamıştı. II. Mahmud dönemi bu reform çabalarının sonuçlarının alındığı dönem oldu. Yeniçeri ocağının kaldırılması ve Batı'dan getirilen subayların eğitim verdiği yeni ordunun kurulması, Batı tarzı eğitim veren askeri okulların açılması, ayanlara ait topraklara el konulması ve köylülere dağıtılması, tımarlı sipahilerin topladığı vergilerin iltizam sistemine aktarılması, vakıflara ait toprakların kontrolü için Evkaf İdaresi'nin açılması gibi reformlar, II. Mahmud döneminde uygulanabildi. On dokuzuncu yüzyılın yaklaşık olarak ilk çeyreğine tekabül eden bu dönemde reformlar merkezi otoritenin güçlenmesi, devletin siyasi ve mali gücünün artırılması hedefine odaklanıyordu. Mali etkileri ise yavaş da olsa gelirlerin artması şeklinde oldu. On dokuzuncu yüzyılın başlarında devletin vergi gelirleri, İmparatorluk ölçeğinde toplam üretim ve gelirin yüzde 3'ü kadarken, zikredilen reformların etkisiyle bu rakam I. Dünya Savaşı öncesinde yüzde 11'lere kadar yükselmişti.<sup>206</sup>

Tanzimat Fermanı ve sonrasında yaşanan gelişmeler ile uygulamaya konulan reformlar, devletin iktisadi hayata bakışını önemli ölçüde değiştirdi. Bu dönemde hem yöneticiler hem de düşünürler tarafından Osmanlı'nın klasik dönemden kalma iktisadi anlayışının neredeyse tamamen terkedildiğini, artık Batı Avrupa'da ortaya atılan iktisat okullarına ait görüşlerin Osmanlı yönetimine ve düşünce organlarına sirayet etmeye başladığını görüyoruz. Tanzimat döneminin ilk yıllarında devlet iktisadi hayatla doğrudan ilgilenmese de dönemin ilk yıllarından itibaren düşünürlerin ve yönetimin liberal bir bakış açısına sahip olduğu görülmektedir. Bu durum II. Meşrutiyet'e kadar devam etmiştir. Yirminci yüzyıla gelindiğinde ise, II. Meşrutiyet'in "hürriyet" kavramının tezahürü olarak, "serbesti" kavramının iktisadi hayatın her alanında öne çıktığı görülmektedir. Adam

---

<sup>206</sup> A.g.e., s.198-200.

Smith'in görüşleri ve liberal öğreti doğrultusunda "serbesti-i mukavelat", "serbesti-i mübadelat", "serbesti-i ticaret", "serbesti-i rekabet", "teşebbüs-i şahsi" kavramları iktisadi tartışmalarda fazlaca üzerinde durulur hale gelmişlerdir. Zafer Toprak'ın aktardığına göre "İttihat ve Terakki bu anlayışı Balkan Harbi'ne kadar sürdürdü. "Teşebbüs-i şahsi" kutsaldı, dokunulmazdı. Ancak devletin iktisadi konularda duracağı mesafe konusunda bu kadar net değillerdi. Devletin üstleneceği görevleri ve kolektivist görüşleri göz ardı etmiyorlardı." <sup>207</sup>

Savaş yıllarına kadar, Batı Avrupa'daki düşünce akımlarının da etkisiyle liberal iktisat anlayışı izlenmiş olan düşünür ve yöneticiler, savaşların getirdiği finansman zorluklarının da etkisiyle "milli iktisat" anlayışıyla devletçi politikalar etrafında toplanmaya başlamışlardır. Zafer Toprak'ın ifadesiyle "nitekim 'devlet sosyalizmi' kavramını Osmanlı literatürüne İttihat ve Terakki, aynı adla yayımlanan gazetesinde yer alan makaleler ile soktu." <sup>208</sup>

Osmanlı düşünürlerinin ve yöneticilerinin iktisadi görüşlerindeki bu dönüşüm mecmualarda yayınlanan makalelerden de anlaşılmaktadır. II. Meşrutiyet döneminde, Tanzimat'ın ilk döneminden beri sürdürülen liberal iktisat anlayışını savunan yayın organlarının en başında "*Ulûm-i İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*" gelmekteydi. Derginin ömrü uzun olması, yalnızca 27 sayı yayımlanabildi. İttihat ve Terakki Fırkası'na yakınlığıyla bilinen "*İktisadiyat Mecmuası*" ise liberal düşünceden "milli iktisat" anlayışına geçişin teorik alt yapısını oluşturuyordu. Milli iktisat anlayışının literatürde yerini sağlamlaştırması ve Osmanlı sanayinin gelişimine yönelik derinlikli makaleler konusunda öne çıkan bir diğer mecmua da "*Türk Yurdu Dergisi*" olmuştur.

#### **4.2. Tanzimat Döneminde Osmanlı Düşünürlerinin İktisadi Hayat ve Sanayileşmeye Yönelik Fikirleri**

Tanzimat Dönemi, Osmanlı Devleti'nde modernleşmenin ve Batı toplumlarındaki gelişmeleri takip etmeye yönelik çalışmaların yoğunlaştığı dönem olmuştur. Bunun yanında gerek sosyal gerekse de iktisadi konularda Avrupa'da ortaya atılmaya başlanan düşünce akımları Osmanlı düşünürlerinin fikirlerinde de karşılığını bulmuştur.

Tanzimat Dönemi'nin siyaset tarihi açısından 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile başladığı kabul edilmektedir. Ekonomik açıdan ise bu tarihi biraz daha geriye götürmek

<sup>207</sup> Toprak, Z. (2014), "*Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*", İstanbul: Doğan Kitap, s.87-95.

<sup>208</sup> A.g.e, s.95-124.

mümkündür. 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, Tanzimat Döneminin iktisadi hayata ilişkin liberal görüşlerinin açıkça ifade edilebilmesinin önünü açmıştır. Yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla birlikte yapılacak ekonomik reformlara karşı silahlı direniş tehlikesi büyük ölçüde ortadan kalmış, özellikle de loncalar devlet ile ihtilafa düştükleri konularda yalnız kalmışlardır. 1838 Balta Limanı Antlaşması'yla tekeller de kaldırıldığında loncaların ekonomik gücü önemli ölçüde kırılmıştır.<sup>209</sup>

Osmanlı – Avrupa ticari ilişkileri, sanayileşmiş Avrupa devletlerinin serbest ticaret baskıları altında yine Tanzimat Dönemi'nde yeniden tasarlanmıştır. Osmanlı kırsal kesim üretimi, vergi yükü altında ezilmiş, iç pazarda ve dış pazarda rekabet avantajını kaybetmiştir. Loncaların zayıflaması sonrasında esnaf, yeni teknolojileri yakalama konusunda kayda değer bir atılım yapamamış, yine devlet girişimleriyle esnafın makine ve teçhizatının güçlendirilmesine çalışılmıştır. On dokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğinde yaşanan bu kritik kırılmalardan sonra Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun karşı karşıya kalacağı iktisadi koşullar da önceki bölümlerde değinildiği üzere önemli ölçüde değişikliğe uğramıştır. Bununla birlikte Tanzimat Dönemi'nde, Osmanlı toplumunda, Avrupa toplumlarının gelişim süreçleri idrak edilmiş, zenginlik ve medeniyet seviyelerinin yakalanması konusunda fikirler geliştirilmiştir.

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı düşünürleri arasında en yaygın akım liberalizm olmuştur. Siyasi ve sosyal konularda, liberalizmin hızlı bir şekilde kabul görmesinde, Aydınlanma Çağı Fransız düşüncesinin etkisi büyüktür. İktisadi konularda ise çarpık ve asimetric bir liberal anlayış göze çarpmaktadır.<sup>210</sup> Kapitülasyonlar uzun zaman boyunca Osmanlı ekonomisine zarar vermişti. İngilizlerin ve onları takip eden diğer Avrupalıların serbest ticaret zorlamaları, iç pazara Avrupa menşeli, sanayi üretimi, ucuz maliyetli, mamul malların girişine yol açıyor; bu da Osmanlı imalat sektörünü iflase sürüklüyordu. Avrupa devletlerinin sanayileşmelerini tamamlamaları sonrasında tarımsal üretim ve hammadde ihracı da dış ticaretten kaynaklanan açığı kapatmaya yetmeyecek düzeydi. Aksine savaşlar ve Avrupa bankalarından alınan borçlar sonrasında çoğunluğu tarım üretimi üzerindeki vergiler ağırlaştırılmış ve denetimleri Düyun-u Umumiye İdaresi'ne bırakılmıştı. Tüm bu

---

<sup>209</sup> Quataert, D. (1966). "Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri", (Çev. Fatma Acun) "*Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*", (eds. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu), Phoenix Yayınevi, s.447-455.

<sup>210</sup> Toprak, Z. (2014), "*Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*", İstanbul: Doğan Kitap, s.79.

şartlara rağmen siyasi konularda öne çıkan “hürriyet” kavramının etkisiyle iktisadi hayat tasavvuru da liberal bir anlayış çerçevesinde şekillenmiştir.

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı liberal düşüncesi, Jön Türk hareketinin temel kabullerindendi. “Jön Türk hareketi, Müslüman, gayrimüslim tüm Osmanlı unsurlarını II. Abdülhamid’in “istibdat”ına karşı birleştiren özgürlükçü bir başkaldırı niteliği taşımış ve Osmanlı “millet”ini oluşturmayı amaçlamıştı.”<sup>211</sup>

Jön Türk hareketinin her alanda özgürlükçü anlayışı beklenen sonuçları doğurmamış, ayrılıkçı akımları güçlendirmiştir. Osmanlı’nın karşılaştığı siyasi baskıları fırsat bilen birçok etnik unsur bağımsızlığa yönelmiştir. Diğer taraftan başarısızlık iktisadi hayatta da görülmektedir. Ekonominin liberalleşmesi şehirlerde ticareti ve finansal sektörü elinde tutan gayrimüslimlerin etkinliğini artırmış, geleneksel yöntemlerle üretim yapan Müslüman zanaatkâr, serbest rekabet koşulları altında yoksullaşıp sanatından uzaklaşmıştır.<sup>212</sup>

Osmanlı Devleti’nin karşılaştığı sorunlar, on dokuzuncu yüzyıl boyunca liberal iktisat anlayışını yıpratmış sonunda İttihat ve Terakki Hükümeti de liberal iktisat anlayışından uzaklaşmıştır. On dokuzuncu yüzyılda İngiltere ve Fransa’ya göre sanayileşme atılımlarında daha geride olan Almanya’da aynı dönemde ortaya atılan ulusçu (nasyonalist) fikirlerin etkisi altında, Osmanlı düşünürleri arasında da yirminci yüzyılın başlarında “milli iktisat” anlayışı güçlenmeye başlamıştır.<sup>213</sup>

“Alman Ekolü”<sup>214</sup>nün güçlenmesine kadar on dokuzuncu yüzyıl boyunca genel kabul gören liberal iktisat anlayışı doğrultusunda sanayileşme de, Adam Smith’in tam rekabet piyasası varsayımları altında, devlet müdahalesinden uzak özel girişim eliyle güçlenecek bir olgu olarak görülmüştür. Bilimin evrenselliğini kabul eden milli iktisat savunucuları ise, evrensel değerlerin milli bir bakış açısının süzgecinden geçirilmeden liberal iktisat anlayışının benimsenmesinin, Türk milletine zarar vereceğini savunmuş ve yerli sanayinin korunması ve teşvik edilmesini önermişlerdir.

---

<sup>211</sup> A.g.e., s.81.

<sup>212</sup> A.g.e., s.81-82.

<sup>213</sup> A.g.e., s.82.

<sup>214</sup> Alman Ekolü: İngiliz Klasik İktisat Okulu’nun “laissez-faire” anlayışındaki öğretileri doğrultusunda gelişen sını kapitalizme tepki olarak Almanya’da F. List’in görüşleri doğrultusunda gelişen, korumacılığı savunan, ulusçu iktisat ekolü. (Detaylı bilgi için ayrıca bkz. Kazgan, G. (2014), İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi, İstanbul: Remzi Kitabevi, s.179-181.)

#### 4.2.1. Tanzimat Dönemi Yazınında Gelişmeler ve İktisadi Neşriyat

İlk Osmanlı dergileri Tanzimat Dönemi'nde, Avrupa'ya yönelişle birlikte yayınlanmaya başlanmıştır. Avrupa'daki bilimsel ilerlemenin etkisiyle on dokuzuncu yüzyılda, İslami nitelikteki "ilim" in yerine Batı'nın "fünun" u [fenleri], Osmanlı düşünürleri arasında ilgi çekmeye başlamış ve eğitim ve ahlak üzerine yazılar öne çıkmıştır.<sup>215</sup>

İlk Türkçe sergi *Vakay-i Tıbbiye* 1849-1851 yılları arasında yayınlanmıştır. 1862 yılında Münif Paşa'nın kurduğu Cemiyet-i Tedrisiyye-i Osmaniyye'nin yayın organı olarak *Mecmua-i Fünun* yayınlanmıştır. 1860'ta Agâh Efendi *Tercüman-ı Ahval*'i çıkarmıştır. 1862 yılında Şinasi tarafından çıkarılan *Tasvir-i Efkar* Namık Kemal tarafından devam ettirilmiştir. Ali Suavi'nin yazılarının yayınlandığı *Muhbir* de 1860'lı yıllarda Filip Efendi tarafından yayınlanmıştır. 1862'de ilk resimli dergi *Mir'at* yayınlanmıştır. *Mecmua-i İber-i İntibah*, *Ceride-i Askeriyye*, *Mecmua-i İbretnüma*, *Takvim-i Ticaret*, *Ayine-i Vatan*, *Tuhvetü't-Tıp* ve Ali Suavi'nin *Ulum* dergisi, 1860'lı yıllarda çıkarılan diğer dergiler olmuştur.<sup>216</sup>

Hasan Paşa tarafından çıkarılan bilim ve edebiyat dergisi *Ravzatü'l Maarif*, tıp dergileri *Sihhatnüma* ve *Ceride-i Tıbbiye-i Askeriyye*, muhtelif alanlarda *Mevadirü'l Asar*, *Revnak*, *Öteberi*, *Mecmua*, *Musavver Medeniyet* (eski adıyla *Haftalık Medeniyet*), *Afitab-ı Maarif*, *Mecmua-i Ulum*, *Keşkül*, *Mir'at-ı İber*, *Muharrir*, *Derme Çatma*, *Yadigâr*, *Anber* dergileri de 1870'li yıllarda yayınlanmıştır. 1878 yılında II. Abdülhamit tarafından Kanun-i Esasi askıya alınır ve Osmanlı Meclisi tatil edilir. Aynı yıl kurulan sansür heyeti de gazete ve dergileri etkin bir denetime alır. 1879 sonrasında gazetelere oranla dergi sayısının arttığı görülmektedir.<sup>217</sup>

Yirminci yüzyılın başına gelindiğinde Batıcılık akımı ve pozitivist düşüncenin dergilere daha açıkça yansıdığı görülmektedir. "II. Meşrutiyet'le birlikte etkinlik kazanan pozitivist düşüncenin sözcüsü Ulûm-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası'dır."<sup>218</sup> Bu dergi pozitivismle liberalizmi bağdaştırma çabasında, Meşrutiyet liberalizminin sözcülüğünü üstlenmiştir. Batıcı diğer bir dergi olan Abdullah Cevdet'in "İçtihad"ı ise pozitivismden ve Batı hayranlığından ödün vermemektedir. İçtihad'a tepki aynı dönemde çıkan İslamcı dergi

<sup>215</sup> Toprak, Z. (1984) "Fikir Dergiciliğinin Yüz Yılı", *Türkiye'de Dergiler Ansiklopediler (1849-1983)*, İstanbul, Gelişim Yayınları, s.13.

<sup>216</sup> A.g.e., s.14.

<sup>217</sup> A.g.e., s.15-16.

<sup>218</sup> A.g.e., s.21.

“Sebilürreşad”dan gelmiştir. 1908 sonrası dönemde güçlenen Türkçülük akımının dergisi “Türk Yurdu” olmuştur. Birinci Dünya Savaşı’na gelindiğinde ise dayanışmacı görüşler öne çıkmış ve “milli iktisat”ın savunucusu “İktisadiyat Mecmuası” olmuştur.<sup>219</sup>

#### 4.2.2. Osmanlı İktisat Yazınından Örneklerle Sanayileşme Düşüncesi

On dokuzuncu ve yirminci yüzyıl iktisat yazınına bakıldığında ilk dönemlerde, özellikle on dokuzuncu yüzyılın başlarında bilimsel bilginin evrenselliği ilkesinden yola çıkarak, liberal iktisat anlayışının, Adam Smith ve David Ricardo’nun görüşlerinin fazlaca sorgulanmadan kabul gördüğü görülmektedir. On dokuzuncu yüzyıl sonlarına doğru ise İngiltere’nin serbest piyasa ekonomisi politikalarına karşı Almanya’da yükselen korumacı politika görüşlerinin Osmanlı düşünürlerini de etkilediği görülmektedir. Friedrich List’in görüşleri doğrultusunda Osmanlı düşünürleri arasında önce korumacılık sonralarda ise korumacılığı da içine alacak biçimde milli iktisat anlayışı yaygınlık kazanmıştır.<sup>220</sup>

Osmanlı’da liberal iktisadın sözcülüğünü Ulûm-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası üstlenmiş görünmektedir. Başyazar Mehmet Cavid Bey bireyciliği öne çıkarırken, bireyciliğin de iktisadi alanda liberal politikalarla yeşerebileceğini savunmuştur. Türk Yurdu Dergisi, özellikle Parvus Efendi’nin yazılarıyla korumacı politikaları savunurken; Tekin Alp’in iktisat makaleleri yayınladığı İktisadiyat Mecmuası, açık bir biçimde milli iktisadın savunucusu olmuştur.

Çalışmada başvuru dergiler ile ilgili özet bilgiler ve alıntı yapılan makaleler aşağıdaki tablolarda sunulmuştur.

---

<sup>219</sup> A.g.e., s.14-21.

<sup>220</sup> Toprak, Z. (2014), “Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918”, İstanbul: Doğan Kitap, s.92-93.

<b>Ulûm-i İktisadiye ve İctimâiye Mecmuası</b>	
Derginin Yayın Yeri	<i>İstanbul</i>
Derginin Yayınlandığı Tarih Aralığı:	<i>Aralık 1908 - Nisan 1911</i>
Derginin Yayınlandığı Dil/Diller:	<i>Osmanlı Türkçesi</i>
Derginin İmtiyaz Sahibi / Finansörü / Bağlı Olduğu Dernek/Vakıf/Siyasi Topluluk:	<i>Mehmet Cavid - Jöntürk Hareketi</i>
Derginin Editörü / Başyazarı:	<i>Mehmet Cavid - Rıza Tevfik - Ahmet Şuayb - Bedi Nuri - Satı Bey</i>
Dergide Öne Çıkan Görüşler:	<i>Pozitivizm - Bireycilik - Liberalizm - Batıcılık</i>
Öne Çıkan Yazarlar:	<i>Mehmet Cavid - Rıza Tevfik - Bedi Nuri</i>
Dergide Savunulan İktisadi Düşünce:	<i>Liberal İktisat</i>
İktisadi Düşünce Üzerine Makale Yazan Yazarlar:	<i>Mehmet Cavid - Faik Nüzhet - Ahmed Muhtar - Ali Suat - Aynızade Hasan Tahsin - Mahmut Esad - Zühdü - İbnül-Hakkı Lütfi - Cemal - Menemenli Zade Muvaffak - Nazım Ragıp - Sakızlı Ermenak - Ahmet Tarhan</i>
<b>Dergiden Alıntı Yapılan Makaleler ve Yazarları:</b>	
<i>"Mukaddime ve Program" (1. Sayı)</i>	<i>Ahmet Şuayb - Mehmet Cavid - Rıza Tevfik</i>
<i>"Ticaret Odaları"</i>	<i>Mehmet Cavid</i>
<i>"Neşriyat ve Vekayi-i İktisadiye"</i>	<i>Mehmet Cavid</i>
<i>"Yirminci Asırda Mesele-yi İktisadiye: 1"</i>	<i>Aynızade Hasan Tahsin</i>
<i>"Yirminci Asırda Mesele-yi İktisadiye: 4"</i>	<i>Aynızade Hasan Tahsin</i>
<i>"Yirminci Asırda Mesele-yi İktisadiye: 7"</i>	<i>Aynızade Hasan Tahsin</i>
<i>"Düyun-i Umumiye-i Düvel"</i>	<i>Ahmet Muhtar</i>
<i>"Fevkalade Bütçe"</i>	<i>Ahmet Muhtar</i>
<i>"Muvakkat Bütçe – Douziemes Provisoires"</i>	<i>Ahmet Muhtar</i>

Çizelge 4.1. Ulûm-i İktisadiye ve İctimâiye Mecmuası Özet Bilgileri ve Dergiden Alıntı Yapılan Makaleler

<b>Türk Yurdu Dergisi</b>	
Derginin Yayın Yeri	<i>İstanbul, Tanin Matbaası</i>
Derginin Yayınlandığı Tarih Aralığı:	<i>Kasım 1911 - ... *</i>
Derginin Yayınlandığı Dil/Diller:	<i>Osmanlı Türkçesi - Türkçe</i>
Derginin İmtiyaz Sahibi / Finansörü / Bağlı Olduğu Dernek/Vakıf/Siyasi Topluluk:	<i>Türk Ocakları</i>
Derginin Editörü / Başyazarı:	<i>Akçuraoğlu Yusuf</i>
Dergide Öne Çıkan Görüşler:	<i>Türkçülük</i>
Öne Çıkan Yazarlar:	<i>Mehmet Emin, Müftüoğlu Ahmet Hikmet, Ağaoğlu Ahmet, Hüseyinzade Ali, Doktor Ali Muhtar ve Akçuraoğlu Yusuf</i>
Dergide Savunulan İktisadi Düşünce:	<i>Korumacılık</i>
İktisadi Düşünce Üzerine Makale Yazan Yazarlar:	<i>Parvus Efendi, Tevfik Nurettin, M. Zühdü</i>
<b>Dergiden Alıntı Yapılan Makaleler ve Yazarları:</b>	
<i>"Köylüler ve Devlet"</i>	<i>Parvus Efendi</i>
<i>"1327 Senesinin Ahval-i Maliyesine Bir Nazar"</i>	<i>Parvus Efendi</i>
<i>"Türkiye Avrupa'nın Mali Boyunduruğu Altındadır"</i>	<i>Parvus Efendi</i>
<i>"Esaret-i Maliye'den Kurtulmanın Yolu"</i>	<i>Parvus Efendi</i>
<i>"Devlet ve Millet"</i>	<i>Parvus Efendi</i>
<i>"İktisat: Türk Esnafının Hali"</i>	<i>Tevfik Nurettin</i>
<i>"İktisad-ı Milli"</i>	<i>M. Zühdü</i>
<i>* Türk Yurdu Dergisi, 1911-1918 yılları arasında 161 sayısı çıkmış, 1918 yılından itibaren 1924 yılına kadarki dönemde kesintiye uğramıştır. 1924-1931 yılları derginin ikinci yayın dönemi olmuştur. 1931'de yeniden kesintiye uğrayan dergi, 1942 yılından itibaren tekrar yayımlanmaya başlamıştır. Çalışmada 1911-1918 yılları arasında yayınlanan makalelerden faydalanılmıştır.</i>	

Çizelge 4.2. Türk Yurdu Dergisi Özet Bilgileri ve Dergiden Alıntı Yapılan Makaleler



<b>İktisadiyat Mecmuası</b>	
Derginin Yayın Yeri	<i>İstanbul (Sultanhamamı Makulyan Hanı ve Yenipostane Caddesi Meydancık)</i>
Derginin Yayınlandığı Tarih Aralığı:	<i>Şubat 1916 - Aralık 1917</i>
Derginin Yayınlandığı Dil/Diller:	<i>Osmanlı Türkçesi - Fransızca</i>
Derginin İmtiyaz Sahibi / Finansörü / Bağlı Olduğu Dernek/Vakıf/Siyasi Topluluk:	<i>Celâl Sâhir (Erozan)</i>
Derginin Editörü / Başyazarı:	<i>Tekin Alp</i>
Dergide Öne Çıkan Görüşler:	<i>Milli İktisat</i>
Öne Çıkan Yazarlar:	<i>Tekin Alp - Ziya Gökalp</i>
Dergide Savunulan İktisadi Düşünce:	<i>Milli İktisat</i>
İktisadi Düşünce Üzerine Makale Yazan Yazarlar:	<i>Tekin Alp</i>
<i>Dergiden Alıntı Yapılan Makaleler ve Yazarları:</i>	
<i>“Mecmuamızın Mesleği: Milli İktisada Doğru”</i>	<i>Tekin Alp</i>
<i>“Ecnebi Sermayesine Karşı Siyaset-i İktisadiyemiz”</i>	<i>Tekin Alp</i>
<i>“İstihsalat-ı Milliyeyi Arturma Meselesi: Ziraat mi Sanayi mi?”</i>	<i>Tekin Alp</i>
<i>“Memleketimizde Büyük Sanayi”</i>	<i>Tekin Alp</i>
<i>“İstihsalat-ı Milliyeyi Artırmak Meselesi”</i>	<i>Schafer, Carl</i>
<i>“Millet Nedir? Milli İktisat Neden İbarettir”</i>	<i>Ziya Gökalp</i>
<i>“Milli İktisat Nasıl Vücuda Gelir”</i>	<i>Ziya Gökalp</i>
<i>“Sanayinin Muhtelif Eşkâli”</i>	<i>Fuat</i>
<i>“Sanayi-i Cesimenin İntisarı”</i>	<i>Fuat</i>
<i>“Milli Sanayimize Âdem-i Rağbet”</i>	<i>Münir Süleyman</i>

Çizelge 4.3. İktisadiyat Mecmuası Özet Bilgileri ve Dergiden Alıntı Yapılan Makaleler

#### 4.2.2.1. Ulûm-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası

Ulûm-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası, 28 Aralık 1908 yılında yayın hayatına başlamış ve 27 sayı yayınlanmıştır. 18-21. sayılar birlikte yayınlandığı için gerçekte 24 sayıdır. Son sayısı 14 Mart 1911 tarihli taşır.<sup>221</sup> Dergi okuyucularına, Tanzimat’la birlikte başlayan dönemde yaşanan dönüşümlerin iktisadi ve toplumsal altyapısı üzerine tespitler ve fikirler sunmuştur. Derginin kurucu yazarları arasında II. Meşrutiyet döneminin Maliye Nazırı Mehmet Cavid Bey, Eğitim ve Sağlık Bakanı Rıza Tevfik, Toplum Bilimciler Ahmet Şuayb ve Bedi Nuri, Eğitim Bilimcisi Satı Bey yer alır.

<sup>221</sup> Doğan A., Alkan, H. (2010) “Osmanlı Liberal Düşüncesi – Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası – Seçkin Bir Devlet Anlayışının Temelleri”, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s.3.

Dergide Ahmet Şuayb'a ait otuz sekiz, Mehmet Cavid'e ait yirmi yedi, Rıza Tevfik'e ait on beş yazı bulunmaktadır. Siyasal ve sosyal konularda, Bedi Nuri on beş, Sâtî üç, Asaf Nefi üç, Hasan Tahsin üç, Ali Kami iki, Dr. Edhem iki, Salih Zeki ve Fazıl Ahmed birer makale kaleme almışlardır. İktisadi konularda Mehmed Cavid'in yirmi yedi makalesinin yanında Faik Nüzhet, Ahmed Muhtar, Ali Suad, Aynizade Hasan Tahsin, Mahmud Esad, Zühdü, İbnül-Hakkı Lütfi, Cemal, Menemenli Zade Muvaffak, Nazım Ragıp, Sakızlı Ermenak ve Ahmet Tarhan'a ait toplam otuz iki makale dergide yayınlanmıştır.<sup>222</sup>

Ulûm-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası, genel anlamda iktisadi ve sosyal konular üzerine yazılan makaleler içermektedir. Derginin çizgisi pozitivist, liberal ve Batıdır. Mehmet Cavid Bey, Osmanlı'da bireyciliğin en güçlü savunucularındandır. Zafer Toprak derginin liberal iktisat doğrultusundaki duruşunu izah ederken Mehmet Cavid Bey'in görüşlerini şöyle ifade etmektedir:

*“Gerçek bireycilik ancak liberal iktisadın yörüngesinde yeşerebilirdi ve liberal iktisadın Osmanlı topraklarındaki piri Cavid Bey'di. Eserlerinde on dokuzuncu yüzyıl liberalizmini savunan Mehmed Cavid, insanoğlunun üretimde, ilişkilerinde iktisat ilkelerini harfiyyen uygulayarak kişisel çıkarını bir an gözden ırak tutmaması gerektiğine inanıyordu. Toplumsal refah, kişisel çıkar gözeten bireylerin çabalarıyla yükselir, “menfaat-i şahsiyye” insanlara mutluluk yolunu açardı. Bu nedenle bireycilik her zaman toplumsaldan, yani sosyalizmden üstündü.”*<sup>223</sup>

Mehmet Cavid Bey'in bu düşüncelerinin altında Osmanlı iktisadi hayatında sermayeye olan ihtiyaç yatmaktadır. Toprağın işlenmesinden ticaret ve sanayiye kadar her alanda sermayeye ihtiyaç vardı. Sermayenin gittiği yere medeniyeti getirdiği düşüncesindeydi. Sermaye olmadığı zaman Osmanlı toplumunun emeğinin zayi olduğunu ifade ediyordu. Çağdaş uygarlık düzeyine erişilebilmesi için sermaye birikiminin teşvik edilmesi ve servet vergisinden uzak durulması gerektiğini savunuyordu. Az sayıdaki servet sahibinin güçlendirilmesi için bireyciydi. Serbest ticareti savunuyordu. Bu görüşleri doğrultusunda Osmanlı liberalizminin sözcülüğünü ve İttihat ve Terakki Hükümeti'nin Maliye Nazırlığını üstlenecekti.<sup>224</sup>

---

<sup>222</sup> A.g.e., s.3-4.

<sup>223</sup> Toprak, Z. (2014), “Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918”, İstanbul: Doğan Kitap, s.92.

<sup>224</sup> A.g.e., s.101-102

Derginin dört ana kaynaktan beslendiği söylenebilir. Bu kaynaklardan ilki “Le Play ekolü”, ikincisi “Comte pozitivizmi”<sup>225</sup>, üçüncüsü “Spencer evrimciliği”<sup>226</sup> ve “organizmacılık”<sup>227</sup>, dördüncüsü ise J. S. Mill tarafından dile getirilen parlamenter sisteme karşı “kuşkucu liberal yaklaşım” olmuştur. Le Play, sosyal olayların bilimsel metotlarla incelenebileceğini, buradan çıkan verilerle bir sosyal sistemin kurulabileceğini savunan toplum bilim okuludur. Comte pozitivizmi de buna paralel olarak sosyal olayların pozitif bilimsel yöntemler ile çözümlenebileceğini savunmaktadır. Spencer evrimciliği, en güçlünün hayatta kalması esasına dayalı bir Darwinizm yorumudur. Mill liberalizmi ise oransal temsil esasına dayalı parlamentoyu savunan hükümet sistemi teorisiidir.<sup>228</sup>

Derginin ilk sayısında kurucular Ahmet Şuayb Bey, Mehmet Cavid Bey ve Rıza Tevfik Bey tarafından yazılan bir “Mukaddime ve Program” bulunmaktadır. Mukaddimedede derginin yayın amacı açıklandıktan sonra son otuz üç yıllık “istibdat rejimi” eleştirilmekte; bu süreçte Avrupa milletlerinin sermaye birikim süreçlerinden ve bu konuda yapılan bilimsel çalışmalardan uzak kaldığına vurgu yapılmaktadır. Derginin bu boşluğu doldurmasına çalışılacağı ifade edilmektedir.<sup>229</sup>

Derginin kurucu yazarlarının Osmanlı iktisadi hayatı üzerine düşünceleri, ziraat ile sanayi arasında, hangisine daha fazla önem verileceği tartışmasıyla başlamaktadır. Esas hedef sanayileşmektir ancak sanayi için gerekli sermaye birikimi nasıl sağlanacaktır? Derginin birinci sayısında yer alan Mukaddime ve Program yazısında bu konu hakkında, “memleketimiz her şeyden evvel unutmayalım ki bir ziraat memleketidir, bizde sanayi in terakkisini arzu etmek büyük bir emel-i vatanperverliktir ki hiç şayan-ı muaheze değildir” ifadeleri yer alır. Memleketin ziraat memleketi olmasının yanında sanayi üretiminden

---

<sup>225</sup> Pozitivizm: Geçerli bilgiyi olguların bilgisinden ibaret gören ve metafizikle dinî bilgiyi geçersiz sayan felsefe akımı. Terim Fransızca’da “gerçek, olgu, kesin, kanıtlanmış, olumlu” gibi anlamlara gelen positif kelimesinden türetilmiştir. Pozitif bilim kavramı, olgularla ilgili kesin ve kanıtlanmış bilgiyi ifade ettiği için pozitivizmin ekseninde durmaktadır. Terimi ilk defa sosyalist düşünür Claude Henri de Saint Simon (ö. 1825), bilimsel yöntemin önemini belirtmek ve sosyal felsefe bakımından ifade ettiği anlamı ortaya koymak için kullanmış, daha sonra pozitivizmin kurucusu Auguste Comte tarafından benimsenerek bir felsefi sistemin adı haline getirilmiştir. (Detaylı bilgi için ayrıca bkz. İlhan Kutluer, "Pozitivizm", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/pozitivizm> (17.07.2019))

<sup>226</sup> Evrimcilik: Canlıların oluşumunu ve gelişimini evrimleşme süreciyle açıklamaya çalışan ve yaratılışa karşı çıkan felsefi görüş, evrim teorisi. Herbert Spencer, Gustave Le Bon, Jean Deny, A. Ploetz ve A. Tille gibi düşünürlerin benimsediği bu yaklaşım Âsaf Nefi, Rıza Tevfik, Ahmed Şuayb ve Bedii Nuri gibi Türk aydınlar arasında da kabul görmüştür. (Detaylı bilgi için ayrıca bkz. Mehmet Bayrakdar, "Tekâmül Nazariyesi", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tekamul-nazariyesi> (17.07.2019))

<sup>227</sup> Organizmacılık: İnsan toplumlarını canlı bir organizma gibi işlediği varsayımına dayanan felsefi akım.

<sup>228</sup> Doğan A., Alkan, H. (2010) “Osmanlı Liberal Düşüncesi – Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası – Seçkin Bir Devlet Anlayışının Temelleri”, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s.7-8.

<sup>229</sup> Ahmet Şuayb, Mehmet Cavid, Rıza Tevfik, (1908) “Mukaddime ve Program”, Mehmet Kanar (Ed.) *Ulûm-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası – I.Cilt* (2015) İstanbul: Doğu Kitabevi, s.5-6.

mahrum kalınmasına da razı değillerdir. Ancak sanayileşme konusunda iki noktaya şerh koyarlar. Bunlardan ilki sanayinin yerli hammadde kaynaklarını işleyecek şekilde teşekkül etmesi gereği noktasındadır. İkinci şerh de sanayileşmenin birdenbire gerçekleşemeyeceği, zaman içinde sonuç alınabileceği için hayalperest davranmamak ve milletin servetini gerçekçi olmayan atılımlarla harcamamak gereği noktasındadır.<sup>230</sup> Yazarlar, şerh koydukları bu iki noktada o döneme kadar Osmanlı hükümetlerinin sanayileşme uygulamaları ve politikalarını eleştirmektedir.

Yazarların ticaret konusunda duruşları, serbest ticaret yönündedir. Kızıldeniz'den Adriyatik'e kadar uzanan sahillerin sahibi bir millet olarak, ticarete önem vermek gerektiğini savunmaktadırlar. Bu ticaret demiryolları, nehir ve kanal yollarının, bayındırlık hizmetleriyle geliştirilmesi gerektiğini ifade etmektedirler. Uluslararası ticaretle ilgili olarak, birinci sayıdaki Mukaddime ve Program'da, "ticaret hususunda mesleğimiz her türlü itiraza rağmen itirafa, alenen ve sarahaten itirafa mecburuz ki "serbesti-yi mübadele" [serbest ticaret], beynelminel ticaretin havail ve mevani [engellerinden] azade olarak icrası, bizce bir kaide-i esasiye-yi iktisadiyedir; adeta bir kanundur, bu kanunu müdafaa edeceğiz"<sup>231</sup> ifadeleri yer alır. Kapitülasyonlara taraftardır, ilave olarak yeni imtiyazlar verilebileceğini savunurken, bunlar hakkında dergide de makaleler yer alacağını taahhüt etmektedirler.<sup>232</sup>

Birinci sayıdaki Mukaddime ve Program, kamu maliyesi konusunda eleştiriler ve toplum bilim konusunda takip edilecek usul hakkında verilen bilgilerle son bulur. Maliye konusunda imar ve bayındırlık hizmetlerinin artırılması gereğine vurgu yapılırken, toplum bilimleri konusunda Auguste Comte'a ait "Hikmet-i İçtimaiye", Le Play ve "İlm-i Cemiyet" çizgisinin izleneceğini ifade etmektedirler.<sup>233</sup> Derginin çizgisi, bu referanslarla, pozitivist ve liberal görüş eksenindedir. Derginin bu doğrultudaki iktisadi görüşlerinde öne çıkan isim ise Mehmet Cavid'dir.

Mehmet Cavid, on dokuzuncu yüzyılın başından itibaren milletlerin birbirine üstünlüğünü sağlayan şeyin toprak olmaktan çıktığını ve toprağın yerini servetin aldığını savunmuştur. Mehmet Cavid'e göre, "sulh ve harbde muvaffakiyetin, basit ve ibtidai memleketlerde ihraz-ı nüfuzun [nüfuz sahibi olmanın] en kuvvetli vasıtası servet ve bununla

---

<sup>230</sup> A.g.e., s.6-7.

<sup>231</sup> A.g.e., s.7.

<sup>232</sup> A.g.e., s.8.

<sup>233</sup> A.g.e., s.8-11.

icra edilecek sanayi ve ticarettir.”<sup>234</sup> Medeni milletler yirminci yüzyıla müthiş bir sanayi atılımıyla girmiştir. Şehirlerde toplanan işçiler ve sermayedarlarla yapılan üretim tüm dünyada ticaretin gelişmesini tetiklemiş ve ticaret geliştikçe ticaret odaları gibi kurumsal yapılar ve hükümetler için yeni sorumluluk alanları ortaya çıkmıştır. Mehmet Cavid Fransız Ticaret Odası’nı örnek göstermekte ve serbest ticarete açılacak kapılarla Osmanlı İmparatorluğu’nda da ticaret odalarının kurulmasını ve güçlendirilmesini önermektedir.

Dergi yazarları iktisadi liberalizmi savunurken zaman zaman dönemin başka dergi ve gazetelerinde yayınlanan makalelere de atıfta bulunmuştur. Bu örneklerden birisi Mehmet Cavid’in kaleme aldığı bir makalede yer verdiği “Progres de Salonique” gazetesidir. Maryo Medyano adlı yazarın iktisadi bir makalesine atfen şu ifadeler aktarılmaktadır: “Usul-i himaye [korumacılık] sanayi-i milliyeyi teşci etmez [özendirmez]. Usul-i himaye fazla amele istihdamını mucib olmaz. Usul-i himaye veridat-ı hükümetin tezayüdüne medar olmaz [hükümet gelirlerini artırıcı etki yapmaz].”<sup>235</sup> Mehmet Cavid, bu ifadelerin arkasından aktardığı cümlelerin ilmi parlaklıkla parladığını ifade etmektedir. Ona göre hükümet girişimleriyle açılan fabrikalar, birkaç sermayedarı zengin etmekte ve bu sermayedarlar vatandaşın zararına olacak şekilde, sanayi konusunda ilmi bir çalışma yapmadan ve zahmetsizce kendi zenginliklerine odaklanmaktadırlar. Hâlbuki odaklanılması gereken sektörün ziraat olması gerektiğini “ilmi bir surette icra edilecek olan ziraatımız bize her türlü vesait-i servet ve refahiyeti tevlide kifayet eder”<sup>236</sup> cümlesiyle ifade etmektedir. Mehmet Cavid’e göre ziraat ve ticaret alanında kat edilecek aşamalardan sonra, sanayi kendiliğinden gelişecektir.<sup>237</sup>

Mehmet Cavid’in görüşlerine destek ve detaylı iktisadi analizleri Aynizade Hasan Tahsin’e ait makalelerde görmekteyiz. Aynizade Hasan Tahsin, iktisadi ilerleme için rekabet ortamı ve piyasada serbestçe belirlenebilen fiyatları işaret etmiştir. Ona göre üretim artışı, bu iki koşula bağlıdır ve bu koşullar da ancak serbest girişim ortamında vardır. Sanayileşmenin ilk zamanlarında serbest girişim ortamı yoktur. Hükümetler ve aristokrasi yalnızca toprakları değil, pazarı da kontrol etmiştir. Esnaf heyetleri (loncalar) bu konuda düzenleyici unsur olmuşlardır. Ancak yirminci yüzyıla gelindiğinde artık esnaf heyetleri usulü kalmamış, fiyatlar piyasada arz ve talebe göre belirlenir olmuştur. Adam Smith’e atıfla

---

<sup>234</sup> Mehmet Cavid, (1908) “Ticaret Odaları”, Mehmet Kanar (Ed.) *Ulûm-i İktisadiye ve İçtimâîye Mecmuası – I.Cilt* (2015) İstanbul: Doğu Kitabevi, s.131.

<sup>235</sup> Mehmet Cavid, (1908) “Neşriyat ve Vekayi-i İktisadiye”, Mehmet Kanar (Ed.) *Ulûm-i İktisadiye ve İçtimâîye Mecmuası – I.Cilt* (2015) İstanbul: Doğu Kitabevi, s.176.

<sup>236</sup> A.g.e., s.177.

<sup>237</sup> A.g.e., s.177-178.

“piyasa fiyatı ve doğal fiyat”<sup>238</sup> arasındaki marjın malın talebi tarafından belirleneceğini, talebi yoğun olan malların üretiminin karlı olacağını ve üretimin artacağını diğer taraftan rekabetin de kar marjlarının aşırı artmasını engelleyici bir kontrol mekanizması olarak çalışacağını savunmuştur.<sup>239</sup>

Aynizade Hasan Tahsin rekabet ortamının güçlenmesi için, “ev” şeklindeki şahsi girişimlerin dönüştürülerek “şirketler” biçiminde örgütlenmesinin gerekli olduğunu savunmuştur. Çünkü adet olduğu üzere evlerde yapılan üretimin kar-zararı mahrem görülmektedir ve saklanır. Buna karşın şirketler zar-karar durumlarını hissedarlarına açıklamakla mükelleftir. Bu konuda ilerleme sağlandıkça rekabet ortamı gelişecektir. Aynizade Hasan Tahsin sosyalistlerin görüşlerini eleştirmiş ve henüz tarif ettiği rekabete dayalı serbest girişim ortamının gerçekte var olmadığını da ifade etmiştir. Sanayinin güçleneceği ortam için “git gide mükemmel ve tam serbest bir muhit-i esas”ı işaret etmiştir.<sup>240</sup>

Aynizade Hasan Tahsin’e göre sermaye, “sa’y u amel [işçi emeği] ile tasarrufun mahsulüdür”. İnsanların gelecekteki tehlikelere karşı ihtiyat amacıyla kenarda tuttukları para tasarrufu oluşturur. Bu tasarrufun işlevi yalnızca insanlara gelecek için güvence sağlaması değildir; tasarruflar, hammadde, alet edevat ve diğer gereçlerin alınmasını sağlamasıyla üretimin artmasını da yol açar. Ancak bu noktada kritik olan husus, tasarruf sahibinin, bu tasarrufu sermaye olarak üretimin emrine vermesini sağlayacak bir karşılık alması gereğidir, sermaye iradı şarttır.<sup>241</sup>

Aynizade Hasan Tahsin, verimsizliğe neden olduğu ve sanayiye zarar verdiği için grevlere ve iş bırakma eylemlerine karşı olduğunu ifade etmektedir. İşçi sınıfının haklarına saygıyla yaklaşan yazar, en uygun şartların olgunlaşmış bir işgücü piyasası ile sağlanabileceğini savunmaktadır. Hem işgücü piyasasına hem de mal piyasalarına devlet

---

<sup>238</sup> Piyasa fiyatı, malların pazarda, alış-veriş esnasında alıcı ile satıcı arasındaki pazarlıkla belirlenen fiyattır. Doğal fiyat ise malların (girişimciye ait olan kar dâhil) tüm maliyetlerini içeren ve üretim aşamasında belirlenen fiyattır. (Detaylı bilgi için ayrıca bkz. Smith, A. (1997), “*Ulusların Zenginliği 1776 - Cilt 1*” (Çev. Ayşe Yunus ve Mehmet Bakırcı), İstanbul: Alan Yayıncılık, s.55-62.)

<sup>239</sup> Aynizade Hasan Tahsin. (1907) “Yirminci Asırda Mesele-yi İktisadiye: 1”, Mehmet Kanar (Ed.) *Ulûm-i İktisadiye ve İçtimâiye Mecmuası – III.Cilt* (2015) İstanbul: Doğu Kitabevi, s.72-78.

<sup>240</sup> A.g.e, s.78-79.

<sup>241</sup> Aynizade Hasan Tahsin. (1907) “Yirminci Asırda Mesele-yi İktisadiye: 4”, Mehmet Kanar (Ed.) *Ulûm-i İktisadiye ve İçtimâiye Mecmuası – III.Cilt* (2015) İstanbul: Doğu Kitabevi, s.124-126.

müdahalesine karşıdır, ilerleme ancak “serbest ve hür muhit” tesis edildiğinde gerçekleşebilecektir.<sup>242</sup>

Dergide Ahmet Muhtar’ın büyük devletlerin borçlarını tahlil eden bir makalesi de bulunmaktadır. Makaleye göre İngiltere bütçe açığı vermektedir. Bu açığın sebebi donanma harcamalarıdır. Fransa’da kamu yatırımları dikkat çekmektedir. Yazar Fransız devletinin de borçlu olduğunu ancak kısa süre içinde mali açıdan iyi bir devre yaşayacağını öngörmektedir. Amerika Birleşik Devletleri, ülkede mevcut bulunan servet ve nüfusu dikkate alındığında borçların en az sorun teşkil edeceği devlet olarak görülmektedir. Almanya, Alsas-Loren demiryolu hattına yaptığı yatırımlardan gelir elde etmeye başlamış ve bu süreçte gerçekleştirdiği borçlanmaları kolayca ödeyecek duruma gelmiştir. Rusya, demiryolu yatırımları ve kırsal kesimde toprak reformu çalışmalarıyla bütçe açığı vermektedir. Mali açıdan Rusya’nın durumu, Avrupa devletlerine göre biraz daha sorunlu görülmektedir. Avusturya mali açıdan iyi durumdadır ve servet birikim süreci olumlu seyretmektedir. Yalnızca Macaristan’daki demiryolu yatırımları dolayısıyla borçlanması vardır ki bu demiryollarının devlete ait olması sebebiyle bu durumun mali açıdan önemli bir sorun teşkil etmeyeceği düşünülmektedir. İtalya, siyasi birliğini sağladıktan sonra sanayileşmeye önem vermeye başlamış ve kayda değer bir sermaye birikimine sahip olmuştur. Bu sebeple maliyesine güven sağlamıştır. Ahmet Muhtar, detaylı tablolar ve mali veriler üzerine yaptığı inceleme sonucunda Avrupa ve Amerika’da kişi başına düşen borç miktarının on dokuzuncu yüzyılda arttığını tespit etmiştir. Ancak bu borçlanmaların, belirtilen devletler için sorun teşkil etmeyeceğini ifade etmiştir. Bunun sebebi borçlanmaların büyük bir kısmının demiryolu yatırımları için gerçekleştiriliyor olmasıdır. Sanayileşme konusunda gerçekleştirilen atılımlar da düşünüldüğünde kısa süre içinde bu devletlerin borçlarını ödeyip bütçe fazlası verecek duruma geleceğini tahmin etmek zor değildir.<sup>243</sup>

Ahmet Muhtar imzalı, “Maliye nazırı muhibb-i muhteremim Mehmed Cavid Beyefendiye” şeklinde giriş yapılmış, bütçe konusunda tavsiyeler içeren “Fevkalade Bütçe” başlıklı bir makale de dergide yayınlanmıştır. Ahmet Muhtar bu makalesinde bütçeyi ikiye ayırmaktadır. Bunlardan biri adi bütçe diğeri fevkalade bütçedir. Adi bütçenin tarihi yoktur, işleyiş olarak dönemseldir, ortaya çıkışı muhasebe usulünün tesisi kadar eskidir, meşru

---

<sup>242</sup> Aynizade Hasan Tahsin (1907) “Yirminci Asırda Mesele-yi İktisadiye: 7”, Mehmet Kanar (Ed.) *Ulûm-i İktisadiye ve İçtimâiye Mecmuası – III.Cilt* (2015) İstanbul: Doğu Kitabevi, s.234-235.

<sup>243</sup> Ahmet Muhtar (1907) “Düyun-i Umumiye-i Düvel”, Mehmet Kanar (Ed.) *Ulûm-i İktisadiye ve İçtimâiye Mecmuası – II.Cilt* (2015) İstanbul: Doğu Kitabevi, s.109-120.

bütçedir. Fevkalade bütçe ise kurallarla sınırlanmaz, en çok Fransız maliyeci De Frensine'nin tanzim ettiği ve bütçe kalemlerinin üçe ayrıldığı bir bütçe türüdür. Bütçe kalemleri, zorunlu masraflar, tercihe bağlı masraflar ve fuzuli masraflar olarak üçe ayrılır. Esas olan fuzuli masrafları mümkün olduğunca bütçenin dışında tutmaktır. Fevkalade bütçeyi adi bütçeden ayıran özellik budur. Ahmet Muhtar, bütçe hakkındaki açıklama ve görüşlerini aktardıktan sonra, Mehmet Cavid'e devlet bütçesinin gelir ve giderlerinin ne şekilde tesis edilmesi gerektiği konusunda tavsiyelerde bulunmaktadır.<sup>244</sup> Benzer şekilde tavsiyeler içeren “Muvakkat Bütçe” aldı bir makale yine Ahmet Muhtar kaleminden dergide yayınlanmıştır.<sup>245</sup>

*Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye* yazarları, özellikle Mehmed Cavid, Tanzimatla birlikte başlayan on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı modernleşmesinin liberal görüşler doğrultusunda ilerlemesi için çaba göstermişler, Osmanlı liberalizminin savunucuları olmuşlardır. Comte pozitivizmini, bireyci bir yaklaşımla yorumlamışlar, pozitivist bir toplum tasavvuru çizmişlerdir. İktisadi alanda servet sahiplerinin güçlendirilmesi yoluyla sanayi kapitalizmin tesis edilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bunun için “teşebbüs-i şahsî” [özel girişim], “serbest-i mübadelat” [ticaret serbestisi] gibi kavramları Osmanlı topraklarında yayınlanan dergilerde ilk kez kullanmışlardır. Adam Smith'in görüşlerini teyit etmişler ve tam rekabet piyasası şartlarının iktisadi hayat için en uygun ilerleme ortamını sağlayacağına inanmışlardır. Devletin borçlarıyla bürokratik bir bakış açısıyla ilgilenmişlerdir. Bu borçların Osmanlılar ya da Türk toplumu ile Avrupa bankaları arasında oluşturduğu yeni ilişki biçimine yönelik net bir eleştirileri yoktur. Avrupa bankalarının Osmanlı Devleti'ne sağladığı krediler ve Avrupa sermayesinin doğrudan yatırımlarının devlet ve millet üzerindeki olumsuz etkilerinden çok, yerli sermayenin nasıl güçlendirilebileceği konusunda, liberal öğretinin çerçevesinde fikirler sunmuşlardır. Tanzimat ile başlayan modernleşme döneminde ve aynı dönemde İngiltere'nin serbest ticareti zorlayan bürokratik girişimleri ile gelişen sanayi kapitalizm çağında *Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası* yazarlarının görüşleri İttihat ve Terakki Fırkası tarafından da benimsenmiş, kendilerine devlet kademesinde görevler verilmiştir. Ancak yirminci yüzyılın başındaki savaşlar ve ekonomik sıkıntılarla geçen dönemde, iktisadi görüşler içinde de korumacı politikaları savunanlar öne çıkmaya başlamış; liberalizmin gözden düşmesiyle *Ulum-i*

---

<sup>244</sup> Ahmet Muhtar (1907) “Fevkalade Bütçe”, Mehmet Kanar (Ed.) *Ulûm-i İktisadiye ve İctimâiye Mecmuası – II.Cilt* (2015) İstanbul: Doğu Kitabevi, s.234-243.

<sup>245</sup> Ahmet Muhtar (1907) “Muvakkat Bütçe – Douziemes Provisoires”, Mehmet Kanar (Ed.) *Ulûm-i İktisadiye ve İctimâiye Mecmuası – II.Cilt* (2015) İstanbul: Doğu Kitabevi, s.309-321.



İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası da yayınlarına son vermiştir. Sonraki dönem “milli iktisat” dönemi olacaktır.

#### 4.2.2.2. Türk Yurdu Dergisi

Türk Yurdu Dergisi 30 Kasım 1911 tarihinde yayın hayatına başlamıştır. Türk Ocakları tarafından çıkarılan dergide, edebiyat, siyaset, iktisat, dil, tarih, sanat, ilim ve kültür konuları işlenmiştir. Kurucu üyeleri, Mehmet Emin, Müftüoğlu Ahmet Hikmet, Ağaoğlu Ahmet, Hüseyinzade Ali, Doktor Ali Muhtar ve Akçuraoğlu Yusuf'tur. 1911-1918 yılları arasında 161 sayısı çıkan dergi, 1918 yılından itibaren 1924 yılına kadarki dönemde kesintiye uğramıştır. 1924-1931 yılları derginin ikinci yayın dönemi olmuştur. 1931'de yeniden kesintiye uğrayan dergi, 1942 yılından itibaren tekrar yayımlanmaya başlamıştır.<sup>246</sup> Derginin kapağında Türk Yurdu adının sağ tarafında “on beş günde bir çıkar” ifadesi yer alırken sol tarafta “Türklerin fâidesine çalışır” yazar. Derginin müdürü Akçuraoğlu Yusuf'tur. Basım yeri İstanbul, Tanin Matbaası'dır.

Türk Yurdu Dergisi, on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı düşünürlerinin çokça etkilendiği ve neredeyse gençlik içinde genel kabul haline gelen liberal görüşlere karşı “milli” bir duruş gösterecekti. İlerleyen yıllarda “milli iktisat”ın sözcülüğünü üstlenecek olan İktisadiyat Mecmuasından önce Türk Yurdu Dergisi milli bilincin oluşmasında önemli katkılar sağlamıştır. Türk Yurdu Dergisi'ne göre on dokuzuncu yüzyıl gençliği dönemin modernleşme akımının etkisiyle liberaldi ve evrensel bir bakış açısına sahipti. Ancak evrensel değerleri “milli” bir bakış açısı süzgecinden geçirmek gerekiyordu. Bunun için dergi, milli değerleri somut değerlendirmeler ve bilimsel gerçekler ışığında Türk milletine sunma görevini üstlenmiştir.<sup>247</sup>

İktisadi konularda derginin öne çıkan fikir adamı Parvus Efendi olmuştur. Tam adı Alexander Israel Helphand Parvus olan yazar, 1867 yılında Rusya doğumlu bir Musevi'dir. Alman Sosyal Demokrat Parti üyesi olan Parvus'un, Lenin ve Troçki'nin yakın dostu olduğu bilinmektedir. Türk Yurdu dergisinde ilk makalesine 9 Mart 1327 (22 Mart 1912) tarihli 9. sayıda rastlıyoruz. Bu makalenin hemen önünde dergi idaresi adına, Parvus Efendi'nin makalelerinin dergide yayınlanmasıyla ilgili açıklama mahiyetinde, birkaç paragraflık bir “iktisat takdim”i bulunmaktadır. Bu kısımda öncelikle iktisat ilminin önemine vurgu yapılmakta ve son zamanlarda bu konuda gerektiği kadar makale yayınlamadığı ifade

<sup>246</sup> Şefkatli, M. (1998), *Türk Yurdu – Cilt 1-2*, Ankara: Tutubay Yayınları, s.6-8.

<sup>247</sup> Toprak, Z. (2014), *“Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918”*, İstanbul: Doğan Kitap, s.111.

edilmektedir. Bu açığı gidermek adına dergi idaresinin memleketin önde gelen Türk iktisatçılarına başvurduğu; bu başvurularından beklenen neticenin alınamamasından sonra ise, “Türk değilse de umum insanlar gibi Türklere de acıyan ve Osmanlı memleketinin iktisadi ahvalini sağlam bir usul ve nazif bir nazarla tetkik ve tahlil eyleyen Parvus Efendi”ye ait makalelere dergide yer verilmesine karar verildiği belirtilmektedir.<sup>248</sup>

Parvus Efendi, Türk milletinin Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü korumak için mücadele ettiği gibi, onun bağımsızlığını da korumaya çalışması gerektiğini savunmaktadır. Parvus Efendi'ye göre bağımsızlık, iktisadi ve siyasi. Dönemin şartları gereği siyasi bağımsızlık iktisadi bağımsızlığa bağlıdır. Çünkü iktisaden bağımsız olmayan devlet, kendi memleketinde istediği gibi hareket edemez. Devletin gelirlerine Düyun-u Umumiye tarafından el konulmaktadır. Devlet, demiryolu yaptırmak için Avrupa bankalarından borç almak istese, bu durum Avrupa sermayesi tarafından hemen siyasi çıkarlara tevdi edilmek üzere kullanılmaktadır. Osmanlı Devleti, kendini siyasi esaretten kurtarmak için öncelikle iktisadi esaretten kurtulmalıdır. İktisadi bağımsızlığa kavuşabilmek de sanayi ve ziraat alanındaki ilerlemeye, gelişmeye bağlıdır.<sup>249</sup>

Parvus Efendi'nin tespitine göre, Türk ahalsinin çoğunluğu köylülerden oluşmaktadır. Dolayısıyla devletin öncelikle onları koruması yerinde olur. Son dönemde azınlık köylülerini koruyacak hamiler çıkmış ve onların menfaatleri korunmuştur ancak Türk köylüsünün ihtiyaçlarını arayıp soran olmamıştır. Bu durum Türklerin millet olma ve milli terakkisi meselelerinde geride kalmalarına neden olmuştur. İktisadi bağımsızlığa erişmek için, halkın çoğunluğunu oluşturan köylülerin milli ve iktisadi şuurlarının geliştirilmesi, devletin de Türk köylüsünün menfaatini koruması gerekmektedir.<sup>250</sup>

Parvus Efendi, devletin mali durumu hakkında da tespit ve değerlendirmelerde bulunmuştur. Hicri 1327 yılının Meclis-i Mebusan'da kabul edilen bütçesine göre Osmanlı Devleti, 7.559.253 Lira açık vermektedir. Bütçe açığının önemli bir kısmı devlet borçları sebebiyledir. Parvus Efendi'ye göre borçlu olan tek ülke Osmanlı Devleti değildir, Avrupa devletleri de borçludur. Ancak Osmanlı Devleti'nin farkı, yabancı bankalardan borçlanıyor olmasıdır. Avrupa devletleri borçlandığında genelde kendi ülkelerindeki bankalardan borçlandığından, anapara ve faiz ödemeleri yurt içinde kalmakta ve yerli sanayinin lehine

---

<sup>248</sup> Parvus (1912), “Köylüler ve Devlet”, Şefkatli, M. (Ed.) *Türk Yurdu – Cilt 1-2* (1998), Ankara: Tutubay Yayınları, s.145-146.

<sup>249</sup> A.g.e., s.145.

<sup>250</sup> A.g.e., s.146.

kullanılabilmektedir. Osmanlı’da ise sanayileşmenin henüz ilk aşamasında olunmasına rağmen devlet borçları ülke kaynaklarının Avrupa bankalarına akmasına neden olmaktadır.<sup>251</sup>

Parvus Efendi, Osmanlı Devleti’nin ağır borç yükü altında olması ve Avrupa bankalarının Osmanlı Devleti’ne yüksek faizle kısa vadeli borç verme arzularının Türklere zarar verdiğini savunmuştur. Parvus Efendi’ye göre bu arzunun altında Osmanlı Devleti’ni kendilerine daha fazla mahkûm etme düşüncesi yatar. Çünkü devlet, bir yandan borç sarmalına girmişken diğer taraftan Muharrem Kararnamesiyle gelirleri de Avrupalıların kontrolündedir. Osmanlı Bankası’ndaki kontrolünü kaybetmiştir ve kaime (banknot veya borç senedi) çıkaramamaktadır. Bu şartlar altında devlet, kısa vadeli ve yüksek faizli borçlanmalara mecbur kalmaktadır. Köylü, Düyun-u Umumiye’ye giden vergiler altında ezilmektedir. Bu vergilerin devlete de bir faydası yoktur. Parvus Efendi’ye göre Osmanlı Devleti’nin yapması gereken en kısa zamanda Avrupa’ya karşı siyasi ve iktisadi bakımdan gözlerini açmak ve bağımsız bir siyaset izlemektir.<sup>252</sup>

Parvus Efendi, makalelerinde Osmanlı Devleti’ne iktisadi bağımsızlık için bir nevi reçete de sunmuştur. Mali esarettten kurtulmak için üç aşamalı bir eylem planı uygulanması gerektiğini savunmuştur. Bu aşamalardan ilki, borçların yüksek faizlerle döndürülmesinden vazgeçilmesi ve borçların yeniden yapılandırılmasıdır. Gerekirse Düyun-u Umumiye kontrolündeki gelirlerin bir kısmı devlet bütçesine de dâhil edilebilir. İkinci aşama, borçlara karşılık verilen teminatların hesabı yapılmalıdır. Teminatların borç miktarının çok üzerinde olduğu görülmektedir. Üçüncüsü ise bundan sonra çıkarılacak devlet tahvilleri, “mer’i usule tevkifan” (bugünkü değeri üzerinden bir kesintiyle) yapılmalıdır. Böylece daha yüksek faiz verilebilir ve borsada bunların alınıp satılması sağlanabilir. Böylece dışarıdan borç almak yerine iç borçlanma kanalları açılmış olunur.<sup>253</sup>

Parvus Efendi’nin Avrupa’ya bakışı genelleme içerisinde değildir, Avrupa sermayesi ile Avrupa toplumunun son yüzyıllarda kazanımlarını birbirinden farklı yerlere konumlandırmıştır. “Devlet ve Millet” başlıklı makalesinde, “bugün biri resmi, diğeri milli

---

<sup>251</sup> Parvus (1912), “1327 Senesinin Ahval-i Maliyesine Bir Nazar”, Şefkatli, M. (Ed.) *Türk Yurdu – Cilt 1-2* (1998), Ankara: Tutibay Yayınları, s.220-222.

<sup>252</sup> Parvus (1912), “Türkiye Avrupa’nın Mali Boyunduruğu Altındadır”, Şefkatli, M. (Ed.) *Türk Yurdu – Cilt 1-2* (1998), Ankara: Tutibay Yayınları, s.262-284.

<sup>253</sup> Parvus (1912), “Esaret-i Maliye’den Kurtulmanın Yolu”, Şefkatli, M. (Ed.) *Türk Yurdu – Cilt 1-2* (1998), Ankara: Tutibay Yayınları, s.317.

olmak üzere iki Avrupa mevcuttur”<sup>254</sup> ifadeleri yer alır. Parvus Efendi, resmi Avrupa’yı, diplomasi vesayetini elinde bulunduran büyük devletler ve Avrupa sermayesi olarak tanımlamaktadır. Bu kesim Osmanlı Devleti’ne ne sanayinin ne de ziraatın geliştirilmesi konusunda hiçbir şey vermemiş, Osmanlı topraklarını soymaya çalışmışlardır. Diğer taraftan Parvus Efendi, devletin Osmanlı köylüsüne karşı tutumunu da eleştirmektedir. “Bütün devleti besleyen köylüler olduğu halde, devlet köylülere muavenet hususunda hiç düşünmemiş ve onlara hiçbir muavenette bulunmamıştır.”<sup>255</sup> Bu konuda değişim olmadıkça Türkiye kendine gelemeyecektir. Bu değişim ise ancak demokrasi yolunda olmalıdır. Bu konuda Türklere yol gösterecek yine Avrupa’dır. “Fakat diplomatlar, bankerler ve fabrikacılar Avrupa’sı değil, kendi muhtekir ve müstebitleriyle mücadele etmekte bulunan demokrat Avrupa’dır.”<sup>256</sup> Parvus Efendi, medeniyetin bir parçası olarak görülen demiryollarını da vücudun kan damarlarına benzetmektedir. Damarlardan kan akmadığında vücudun işlemeyeceği gibi, demiryolları da milletin servet ve saadeti canlandırılmadan fayda vermesi beklenemez. Bunun için millet ile “hal-i temas”ta [milletin derdinden anlar halde] bulunmanın gerekli olduğunu savunur.<sup>257</sup>

Parvus Efendi, derginin sonraki sayılarında da özellikle Osmanlı Devleti’nin karşı karşıya kaldığı mali tehlikelere dikkat çeken makaleler yazmış, çözümün Türk milletinin kendi kaynaklarını koruyacak politikalar geliştirmesinde yattığına vurgu yapmıştır.

Parvus Efendi, Osmanlı Devleti’nin uzun zamandır içinde bulunduğu borç sarmalı yüzünden Avrupa bankalarının tuzağında olduğunu savunmuştur. Bu tuzak, yabancı bankalarının Osmanlı Devleti’ni sürekli yüksek faiz ve kısa vadeli borçlara mecbur bırakması olarak tanımlanabilir. Osmanlı iç borçlanma yollarını kullanamadığından ve savaşlar, devletin ve milletin iâşesi ile sanayi alanda yapılacak yatırımlar sermaye gerektirdiğinden bu tuzaktan kurtulamamaktadır. Ayrıca devlet dış borca başvurdukça, Avrupa bankaları ve diplomasisi Osmanlı’nın bu ihtiyacını hemen siyasi çıkarlara tevdi etmeye çalışmaktadır. Osmanlı tebaasının büyük çoğunluğunu köylüler oluşturmaktadır. Azınlık köylüleri kendi çıkarlarını koruyacak hamiler bulmaktadır ancak Türk köylüsünü Düyun-u Umumiye’ye giden ağır vergilerin yükü altında ezilmekten kurtaracak mekanizmalar yoktur. Devlet köylünün sorunlarını çözmekten uzaktır.

---

<sup>254</sup> Parvus (1912), “Devlet ve Millet”, Şefkatli, M. (Ed.) *Türk Yurdu – Cilt 3-4* (1998), Ankara: Tutibay Yayınları, s.56.

<sup>255</sup> A.g.e., s.57.

<sup>256</sup> A.g.e., s.56.

<sup>257</sup> A.g.e., s.56-57.

Parvus Efendi'ye göre kurtuluş ancak siyasi ve iktisadi bağımsızlığı kazanmak için gayret göstermekle olacaktır. Devlet siyasi bağımsızlığını, iktisadi olarak Avrupa'ya bağımlı hale geldiği için kaybetmiştir. Dolayısıyla iktisadi bağımsızlığa öncelik verilmelidir. İktisadi bağımsızlığın önündeki en büyük engel Avrupa sermayesi ve bu sermaye lehine çalışan büyük devletler diplomasisidir. Bunlarla mücadele edebilmek için mutlaka ziraat ve sanayi alanında terakki gereklidir. Avrupalılar bu konuda Osmanlılara bugüne kadar destek olmadıkları gibi bugünden sonra da destek olmayacak, aksine Osmanlı topraklarının zenginliklerine el koyma amacıyla hareket etmeye devam edeceklerdir. Bu sebeple, devletin milli çıkarları koruyacak politikalarıyla birlikte, toplumun çoğunluğunu oluşturan köylülerden başlamak üzere bu yönde bir şuur yerleştirmek gereklidir. Devlet Avrupa bankalarının borç tuzağından kurtulmak için alternatif borçlanma yolları geliştirmelidir. Ülke kaynakları milletin menfaatine kullanılmalı ve bu konuda Avrupa sermayesiyle mücadele edilmelidir. Peyami Safa, Parvus Efendi'nin Türk Yurdu Dergisi'ndeki makalelerini, bu makalelerden yaptığı alıntılarla, aşağıdaki gibi özetlemektedir:

*“Biri resmi, öteki de milli iki Avrupa vardır. Resmi Avrupa maliyecilerin elindedir. Şimdiye kadar Türkiye yalnız bu Avrupa'yı tanıdı ve onun elinde kıvrandı. Kırım muharebesinden beri Avrupa maliyecileri Türkiye'yi soydular. Ondan evvel rahat yaşayan Türk köylüsü artık tam bir sefalet içindedir. Buna karşı çare yalnız milli istihlal ve servet yollarını bulmaktır. Köylünün elinde kalan son toprak parçasına da göz diken Avrupa maliyecilerinin, imtiyazlı ecnebi şirketlerinin pençesinden Türk iktisadiyatını kurtarmalıdır.”*<sup>258</sup>

Türk Yurdu Dergisi'nde iktisadi konularda yazıları yer alan bir diğer yazar da Tevfik Nureddin olmuştur. Yazar, İstanbul'da yaptığı gözlemlerden örnekle Türk esnafının çöküşüne dikkat çekmiştir. Bu çöküşün başlıca sebebinin ise, Avrupa sanayi ve ticaretiyle bunların memleketimizde her kapıyı zorla açmasına imkân tanıyan imtiyazlar olduğunu ifade etmiştir. Tevfik Nureddin'e göre Avrupa sermayesi iki etkiye neden olmaktadır. Birincisi işlenmiş malların doğrudan Avrupa'dan ithal edilmesi ve bu durumun yerli esnafa zarar vermesidir. İkincisi ise Avrupa sermayesi tarafından kurulan şirketler aracılığıyla henüz Avrupa'da taklit edilemeyen “milli sanatlarımızın icrasında yerli esnafın amele gibi kullanılması”dır. Halıcılık örneğinde, Avrupa'da henüz Uşak, Gördes, Buldan kalitesinde halılar üretilmemektedir, üretecek işçileri de yoktur. Ancak Şark Halı Kumpanyası bu üretimi memleketimizde yapmakta ve milli sanatımızdan kaynaklanan bir serveti çalmaktadır. Tevfik Nureddin'e göre işlenmiş mallarda Avrupa sanayiine muhtaç olmanın ötesinde ikinci zarar (milli sanatlarımızın mahsulüne el konulması) Türk iktisadi hayatının

<sup>258</sup> Safa, P. (2006), *Türk İnkılabına Bakışlar*, İstanbul: Ötüken Yayınları, s.56-57.

son temellerini yıkacak niteliktedir. Bu iki etkinin dışında, esnafın çöküşünde üçüncü bir husus daha vardır ki bu da esnafın dönemin değişen koşullarına ayak uyduramamasıdır. Tevfik Nureddin, bu hususun çözümü için de lonca benzeri esnaf örgütlenmelerinin ihya edilmesiyle esnafın ihtiyaçlarına destek olması ve değişim konusunda esnafı yönlendirmesini tavsiye etmiştir.<sup>259</sup>

Tevfik Nureddin'in, belirtilen makalelerinde, Parvus'un Avrupa sermayesinin faaliyetlerinin Osmanlı Devleti ve Türkler için faydalı sonuçlar doğurmadığı, aksine milli menfaatlere zarar verdiği yönündeki görüşlerini teyit ettiği görülmektedir.

Dergide iktisat başlığı altında M. Zühdü'nün de makaleleri yer almaktadır. Bu makalelerin çoğunluğu ziraat alanında yazılmıştır. Zühdü, "tekâmül-ü milli"ye giden yollardan birinin de milli iktisat olduğunu vurgulamıştır. Memleketteki iktisadi faaliyetlerin Osmanlı'yı başka kuvvetlerin mahkûmu ettiğini ifade ederken, buna mukabil yapılması gerekenin, milli sermayeyi milli gayelere uygun kullanmak olduğunu savunmuştur.<sup>260</sup>

Türk Yurdu Dergisi'nde Abdullah Cevdet de makaleler yayınlamıştır. Bunlardan iktisadi alanda yazılan 23 Ağustos 1328 (5 Eylül 1912) tarihli derginin 21. sayısındaki makalesinin başlığı "Bulgarya'nın Şevketi" şeklindedir. Makalesinde Bulgaristan bölgesinin kırsal kesimindeki mülkiyet yapısı üzerinde durmaktadır.

Türk Yurdu Dergisi'nde yayımlanan makalelerin ortak özelliği, Osmanlı Devleti'nin on dokuzuncu yüzyıl boyunca içine düşmüş olduğu iktisadi sorunlar karşısında, Türk milletinin milli menfaatlerinin korunması adına, milletin ve devleti yönetenlerin gözünü açmasını sağlamaktır. Özellikle devletin izlediği politikalar ile Avrupa diplomasisi ve sermayesinin Osmanlı topraklarındaki gücü karşısında, Türk olan köylü ve esnaf gibi sınıfların sorunlarına dikkat çekilmekte; iktisadi bağımsızlığın, ancak bu sınıfların iktisadi kalkınmalarıyla gerçekleşebileceği savunulmaktadır. Parvus Efendi'nin yaklaşımına göre siyasi bağımsızlığın elden gitmesinin sebebi, iktisadi bağımsızlığın kaybedilmesidir. Çözüm Avrupa sermayesi karşısında Türkleri koruyan politikalar izlemektir.

#### **4.2.2.3. İktisadiyat Mecmuası**

İktisadiyat Mecmuası, hicri 8 Şubat 1331, miladi 21 Şubat 1916 tarihinde yayımlanmaya başlanmıştır. Tanzimat Dönemi'nin iktisadi sorunları üzerine yoğunlaşan

<sup>259</sup> Tevfik Nurettin (1912), "İktisat: Türk Esnafının Hali", Şefkatli, M. (Ed.) *Türk Yurdu – Cilt 1-2* (1998), Ankara: Tutibay Yayınları, s.197-198.

<sup>260</sup> M. Zühdü (1915), "İktisad-ı Milli", Şefkatli, M. (Ed.) *Türk Yurdu – Cilt 7-8-9* (1998), Ankara: Tutibay Yayınları, s.143-144.

dergi, özellikle “milli iktisat” düşüncesinin savunucusu olmuş ve 20 Aralık 1917 tarihli 69. sayısına kadar yayımlanmıştır.

Derginin müdürü Celâl Sâhir (Erozan) olup idare yeri 51. sayısına kadar İstanbul Sultanhamamı Makulyan Hanı’nda, 52. sayıdan itibaren ise yine İstanbul’da, Yenipostane Caddesi Meydancık numara 3’te bulunmuştur. Haftalık olarak yayımlanan derginin ilk 8 sayısı pazartesi, sonraki sayıları perşembe günleri, Osmanlıca ve Fransızca yayımlanmıştır. Dergide iktisadi hayatın her alanından makale ve haber bulunmakla birlikte, en fazla “ziraat” (118 adet) ve “şirketler” (58 adet) konularında makaleler yayımlanmıştır. Hakkında en fazla makale yayımlanan üçüncü konu ise 36 makale ile “sanayi” olmuştur.<sup>261</sup> Sanayileşme konusu makale sayısında üçüncü sırada yer alsa da, içerikte verilen önem ve milletin iktisadi gelişimi konusunda öne çıkarılması bakımından dergide, özellikle de başyazar Tekin Alp’in makalelerinde en fazla üzerinde durulan konulardan birisi olmuştur.

Derginin ilk sayısında başlığın hemen altında, dergide makaleleri yayınlanacak yazarların listesi verilmiştir. Bu listede yer alan ve çoğunluğu bürokrasi içinde görev almış olan bu isimler ile unvanları şöyledir: “Düyun-u Umumiye Müdür-i Umumisi Arslan Efendi, Darülfünun<sup>262</sup> İstatistik Muallimi Ahmet Emin Bey, Hariciye Nezareti<sup>263</sup> Umur-ı Ticaret

---

<sup>261</sup> Koraltürk, M. (2001), “*İktisadiyat Mecmuası ve Dizini*”, Kebikeç Dergisi Sayı:11. s.297.

<sup>262</sup> Dârülfünun-ı Osmânî: 8 Nisan 1869’da ilk öğrenci kaydını almaya başlayan, Osmanlı İmparatorluğu’nun Batı tarzı eğitim veren ilk yükseköğretim kurumu. Dârülfünun ifadesi “Fenler Evi” manasına gelmektedir. “Ulûm ve fûnun” o güne kadar birlikte kullanılırken bu kurumda ilk kez ayrılmış olması, Osmanlı İmparatorluğunda ilk kez “müşahede ve ispata dayalı” bir eğitim sisteminin benimsendiğini işaret etmektedir. İlk açıldığında Hukuk ve Mühendisîn-i Mülkiyye (Fen Fakültesi) mekteplerinden meydana gelmekteydi. Daha sonra bilim dalları genişletildi. (Detaylı bilgi için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârülfünun", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/darulfunun> (08.07.2019)).

<sup>263</sup> Hariciye Nezareti ve Hariciye Nazırlığı: Kökleri on yedinci yüzyıla kadar dayanan, Osmanlı İmparatorluğu’nda Avrupa devletleriyle ilişkilerin yoğunlaşmasından sonra ihtiyaca binaen aşama aşama kurulan ve diğer devletlerle ilişkilerden sorumlu teşkilat. III. Selim döneminde yapılan yenilik hareketlerinin devamı olarak II. Mahmud döneminde dış işleri sisteminin örgütlenmesi konusunda atılan adımlarla, Divan-ı Hümayun içinden çıkarılarak ayrı bir kurumsal bünyeye kavuşturulmuştur. İlk olarak Mora isyanı sırasında yabancılarla işbirliği yaptığı anlaşılan Divan-ı Hümayun’un yabancı tercümanlarının işine son verilip 1821’de Babıali Tercüme Odası kurulmuştur. Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı ve Osmanlı-Rus savaşları diplomatik ilişkilerin geliştirilmesini gerekli kılmış ve ilk olarak 1834’te Mustafa Reşit Paşa Paris’e tayin edilerek günümüze kadar uzanan Avrupa daimi temsilciliklerinin kurulması işine girişilmiştir. 1836’da Hariciye Nezareti adı verilerek, nezarete Mehmet Akif Paşa atanmıştır. Kuruluşundan ve özellikle Tanzimat Fermanı’ndan itibaren bu nezaret Meclis-i Vala (günümüzdeki Yargıtay ve Danıştay gibi faaliyet gösteren, Mustafa Reşit Paşa tarafından kurulan danışma meclisi) ile birlikte reformların tespit ve takipçisi olmuştur. Bu sebeple Tanzimat dönemi, Mustafa Reşit Paşa, Ali Paşa ve Fuat Paşa ile birlikte Hariciye Nezareti’nin en parlak dönemi olmuş, Babıali iktidarlarına kadar uzanan dönemde önemli kurumlarından birisi olarak kalmıştır. Hariciye Nezareti çatısı altında faaliyet gösteren Umur-ı Ticaret Müdürlüğü ise gümrük müsteşarlığı işlerine tekabül eden faaliyetlerden sorumluydu. (Detaylı bilgi için bkz. Carter Vaughn Findley, "Hariciye Nezâreti", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hariciye-nezareti> (08.07.2019)).

Müdürü Erşed Bey, Divan-ı Muhasebat<sup>264</sup> Reisi Tevfik Bey, Sabık Maliye Nazırı ve ve Kala-i Sultaniye<sup>265</sup> Mebusu Cavit Bey, Maden Müdür-i Umumisi Celal Bey, Osmanlı Bankası Meclis-i İdare Azası Hamit Bey, Maliye Müsteşarı Hasan Tahsin Bey, Sabık Nafia Nazırı<sup>266</sup> ve İstanbul Mebusu Hallaçyan Efendi, Sabık Nafia Nazırı ve Hicaz Demiryolları Müdür-i Umumisi Hulusi Bey, Bağdat Mebusu Sason Efendi, Hariciye Nezareti Umur-ı İdariye Müdür-i Umumisi Suat Bey, Sanayi Müdür-i Umumisi Sait Bey, Nafia Nezareti Turuk-u Maabir Müdür Muavini<sup>267</sup> Süleyman Sami Bey, Nafia Nezareti Nafia Müdür-i Umumisi Süleyman Sırrı Bey, Darülfünun İctimaiyat Muallimi Ziya Gökalp Bey, Turuk-u Maabir İdaresi Heyet-i Fenniye Reisi Osman Fitri Bey, Halep Mebusu Ali Haydar Bey, Umur-ı Baytariye Müdür-i Umumisi Ali Rıza Bey, Posta ve Telgraf Nezareti Kalem-i Mahsus Müdürü Galip Bey, Maliye Varidat Müdür-i Umumisi<sup>268</sup> Faik Nüzhet Bey, Meskûkât Müdürü<sup>269</sup> Ferit Bey, Maliye Nezareti Düyun-u Umumiye Muamelat-ı Nakdiye Müdür Kazım Bey, Nafia Nezareti Demiryolları Müdür-i Umumisi Mustafa Bey, Ticaret ve Ziraat Müsteşarı Mustafa Şeref Bey, Nafia Müsteşarı Muhtar Bey, Sigortalar Müdürü Münir Bey, Ziraat Müdür-i Umumisi Besim Bey ve Adliye Müsteşarı Yusuf Kemal Bey.”<sup>270</sup>

Bu yazarlar içinde sayılmayan başyazar Tekin Alp ve Ziya Gökalp, dergide yer alan makaleleriyle, milli iktisat anlayışının savunulması konusunda öne çıkmaktadır. Nitekim birinci sayıda yazar listesinin hemen altında “Mecmuamızın Mesleği: Milli İktisada Doğru” başlıklı ilk makalesinde Tekin Alp, milli iktisat anlayışının savunulacağını açıklamıştır. Zafer Toprak dergi ve Tekin Alp’i aşağıdaki ifadelerle anlatmaktadır:

*“Dergiye göre, ‘Alman hayatında her hususta milliyet hâkim olduğu gibi iktisatta da her şey milli nokta-i nazardan muhakeme oluyor’du. Osmanlı Türklerinin de yükselmesi için milliyetten başka bir ilke düşünülemezdi. Türklerin iktisat alanında Almanların kırk elli yıldır geçirdikleri deneylerden ders almaları gerekiyordu. Almanlar 1870 savaşından sonra tüm güçlerini milli iktisadı yükseltmeye sarf etmişler ve bu sayede tarımda, ticarete ve özellikle sanayide ilk sıralara*

<sup>264</sup> Divan-ı Muhasebat: Osmanlı Devleti’nde 29 Nisan 1965 yılında, bugünkü Sayıştay işlerine tekabül edecek şekilde devlet harcamalarını kontrol etmek üzere kurulan teşkilat.

<sup>265</sup> Kala-i Sultaniye: Çanakkale’ye o dönemde verilen ad.

<sup>266</sup> Nafia Nezareti veya Nafia Nazırlığı: Osmanlı Devleti’nde bayındırlık, yol ve demiryolu yapım işleri gibi altyapı faaliyetlerinden sorumlu teşkilat.

<sup>267</sup> Nafia Nezareti Turuk-u Maabir Müdürlüğü: Osmanlı Devleti’nde Nafia Nezareti çatısı altında faaliyet gösteren “yollar” (turuk) ve “köprüler/geçitler” (maabir) ile ilgili işlerden sorumlu teşkilat.

<sup>268</sup> Maliye Varidat Müdürlüğü: Osmanlı Devleti’nde Maliye Nezareti çatısı altında teşkilatlandırılmış olan ve kamu gelirlerinden sorumlu idari amirlik.

<sup>269</sup> Meskûkât: Basılmış madeni paralarla ilgilenen bilim dalı, nümismatik. Osmanlı Devleti’nde bu konudaki çalışmalar on dokuzuncu yüzyıl sonlarına doğru kurumsallaşmıştır. (Detaylı bilgi için ayrıca bkz. Oğuz Tekin, "Meskûkât", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/meskukat> (08.07.2019)).

<sup>270</sup> Tekin Alp (1916), “Mecmuamızın Mesleği: Milli İktisada Doğru”, *İktisadiyat Mecmuası*, 8 Şubat 1331 (1. Sayı), s.1.



*yerleşmişlerdi. Yukarıdaki satırların yazarı Tekin Alp, İktisadiyyat Mecmua- sı'nın başyazarı ve İttihatçıların iktisadi konularda önde gelen sözcülerindendi. Aynı zamanda, Almanya'dan konuk profesör olarak çağrılan Dârülfünun Maliye Müderrisi Dr. Fleck'in yardımcılığını da üstlenen Tekin Alp, II. Meşrutiyet'in en velut yazarlarından biriydi.”*<sup>271</sup>

Derginin ilk sayısındaki Tekin Alp'e ait “Mecmuamızın Mesleği: Milli İktisada Doğru” makalesi Jacques Novicow'un millet tanımıyla başlar. Tekin Alp'in de tasdik ettiği tanıma göre millet, “menafi-i maddiye ve hazain-i maneviyeleri müşterek olan fertler” diye tarif edilmiştir. Tekin Alp, Türklerin “hazain-i maneviye” yani manevi hazineler ya da manevi değerler noktasında lisan, edebiyat, sanat ve emsali sahalarda birlik tesis etmeye başladığı ancak “menafi-i maddiye” yani maddi menfaatler konusunda da aynı birlikteliğin sağlanması gerektiğini savunur.

Tekin Alp, hazain-i maneviye'nin temelini milli harsı<sup>272</sup> koyarken, menafi-i maddiye'nin temelini de “milli iktisat” kavramını koyar. “Hazain-i maneviyenin birliği milli hars ile kaim olduğu gibi menafi-i maddiyede iştirak da ancak milli iktisatla vücut bulur.”<sup>273</sup> Buradan yola çıkarak milli iktisat anlayışının toplumda ne şekilde yerleştirilebileceği konusuna açıklık getirilmektedir. Tekin Alp, Türkçülük akımının ortaya çıkmasından önce de Türklerde hars olduğunu ve Türkçülerin harsı icat etmediğini, esasında henüz yeterince tanınmayan milli harsı, milletin ruhuna tevdi ettiklerini ve böylece Türklerde milli hars şuurunun geliştiğini savunmaktadır. İşte milli iktisat da toplumda bu şekilde yerleştirilebilecektir. Tekin Alp, bu noktada topluma müşterek maddi menfaatler konusunda şuur kazandırılmasına vurgu yapmaktadır. “Milletin müşterek menafi-i maddiyesi şuurlu bir hale gelirse terakki ve teali-i iktisadının esbabı temin edilmiş olur.”<sup>274</sup>

Tekin Alp derginin ilk sayısında, İktisadiyyat Mecmuası'na neden ihtiyaç olduğunu açıklar biçimde, iktisadi konularda yapılan çalışmaların yetersizliğine, özellikle yazın hayatında iktisadi konuların yeterince irdelenmediğine ve böylece milli-iktisadi bir uyanışa yol açılmadığına vurgu yapmaktadır.

*“Maateessüf bu neticeye vasıl olmak için şimdiye kadar pek az himmet sarf olunmuştur. Hemen bütün sunuf-ı millet iktisat âlemine büsbütün bigâne kalmıştır. Âlimlerimiz, ilmi tetkikat ve tefahhusat ile milli iktisadın esaslarını tayin etmediler;*

<sup>271</sup> Toprak, Z. (2014), “Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918”, İstanbul: Doğan Kitap, s.109.

<sup>272</sup> Hars: (Fransızca “Culture”) Kültür. Türk Harsı: Türk milletinin Osmanlılardan çok evvel başlayan tarih, ahlak, adet, lisan, edebiyat ve iktisadi vaziyetlerini ifade eden ve milli vicdan şuuru vurgusu içeren terim. (Detaylı bilgi için ayrıca bkz. Safa, P. (2006), Türk İnkılabına Bakışlar, İstanbul: Ötüken Yayınları, s.55.)

<sup>273</sup> Tekin Alp (1916), “Mecmuamızın Mesleği: Milli İktisada Doğru”, *İktisadiyyat Mecmuası*, 8 Şubat 1331 (1. Sayı), s.1.

<sup>274</sup> A.g.m., s.1.

*mütefekkirlerimiz, iktisadiyatın milli hayattaki mevki-i hakikisini meydana çıkarmadılar; vatanperverlerimiz, iktisadiyatımızı yükseltmek için cemiyet-i milliyeyi tahrik etmediler; zimamdarın umurumuz, daimî gavail-i siyasiye ile uğraşmak mecburiyetinde bulduklarından bu vadide büyük himmet sarf etmediler. Matbuatımız neşriyat-ı mütemadiye ve muntazama ile iktisat için alaka-i umumiyeyi (interest public) uyandırmadılar.”*<sup>275</sup>

Tekin Alp, “ahval-i iktisadiye”yi [içinde bulunulan iktisadi durumu] milletin can damarı olarak tanımlıyor ve matbuatın bu konuya yeterince eğilmediğinden dert yanıyordu. Çoğu Avrupa ülkesinde tacir, çiftçi, sanatçı gibi her iş adamının okuduğu gazetede kendisinin veya toplumsal sınıfının iktisadi durumuna ilişkin haberler alabildiği ancak memleketimizde çıkan gazetelerin, milli iktisadımızla ilgisi olmayan Çin, Japonya ve Amerika’nın iç siyasi haberleriyle oyalandığını savunuyordu. Özellikle memleketin madenleri, ticari sınırları, en önemli sermaye kurumu olan bankaları, kooperatif ve sigorta müesseselerinin gazete ve dergilerde ihmal edildiğine vurgu yapıyor ve derginin içeriği hakkında bilgi veriyordu: “Mecmuamız sütunlarında kemal-i ihtimam ile milli iktisadın ilmi esasları araştırılacaktır. Gerek memleketimizde ve gerek Avrupa’da Türkiye’nin ahval-i iktisadiyesiyle uğraşan erbab-ı tetkike müracaat edilerek vakıfane yazılar istihsal olunacak ve bu suretle muhtelif fikir ve nazariyelerin meydan-ı aleniyyete çıkmasına vesile ihzar edilmiş olacaktır.”<sup>276</sup>

Derginin en önemli vazifelerinden birinin de Osmanlı ziraat, ticaret ve sanayiinin durumunu doğru verilerle ortaya koymak ve bu konudaki haberleri okuyucuya sunmak olduğu, yine Tekin Alp tarafından ifade ediliyordu.

Milli iktisat anlayışının menşei Almanya kabul edilerek Almanların yarım asırlık servet birikim süreci örnek gösteriliyordu. Frederick List’in “Nasyonel Ekonomi Esasları” (National Economic) düsturunun Almanları elli yıllık süre içinde o günkü gelişmişlik düzeyine ulaştırdığı, Türk milletinin de benzer bir sürece ihtiyacı olduğu vurgusu yapılıyordu.<sup>277</sup> “İktisadiyat Mecmuası’na göre List, nasyonel ekonomi esaslarını bulduktan sonra bütün millet onları düşür ittihaz etmiş ve bu sayede az müddet zarfında bunca terakkilere mazhar olmuştu. Milli iktisat anlayışı List’in görüşleri üzerine inşa edilecekti.”<sup>278</sup>

*“F.List, klasik öğretiyeye karşı çıkmakla beraber, kaynağı Smith ve Ricardo olan teorik akımı temsil etmekteydi. Onlar gibi, yeni doğan sanayi kapitalizminin sözcüsüydü. Fakat kapitalizmin, İngiltere’de daha eski ve yerleşmiş olması nasıl Smith ve*

<sup>275</sup> A.g.m., s.1.

<sup>276</sup> A.g.m., s.1.

<sup>277</sup> A.g.m., s.2.

<sup>278</sup> Toprak, Z. (2014), *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, İstanbul: Doğan Kitap, s.111.

*Ricardo'yu serbest ticaret yanlısı yaptıysa, Almanya'da yeni doğuyor olması da List'i 'iktisadi milliyetçilik'e döndürdü. Liberal evrenselciliği reddediyor, yeni gelişen Alman sanayiinin ihtiyaçlarına uygun bir 'koruma politikası' teorisi kuruyordu.”*<sup>279</sup>

Avrupa sermayesinin mümkün olduğunca memlekete çekilmesine taraftar oldukları ifade edilirken, bu sermayenin milli menfaatler lehine nasıl kullanılacağı konusunda araştırmalarda bulunulacağı vaat ediliyordu: “Yerli ve ecnebi, memleketimizde ibraz-ı faaliyet etmekte olan bankaların, fabrikaların, büyük ticarethanelerin, anonim şirketlerin, tramvay, şimendifer gibi müessesat-ı nafianın [bayındırlık kurumlarının] ahval ve muamelatı daimî suretle takip olunacak ve bu babda alakadarların tenvirine [bilgilendirilmesine] çalışılacaktır.”<sup>280</sup>

Dergide Avrupa sermayesinin memlekete çekilmesinin akabinde milli çıkarlar lehine kullanımı üzerine çokça durulduğu görülmektedir. Nitekim Tekin Alp'in, birinci sayıda yer alan giriş makalesinde “Avrupa sermayesinin azami derecede memleketimize celbi [çekilmesi] taraftarı olduğumuzdan bu hususun menafi-i milliye ile telifi [uyumlu hale getirilmesi] çarelerini tetkik ve tahrir [yazı] edeceğiz”<sup>281</sup> derken daha sonra bu konu özelinde 29 Nisan 1333 tarihli dergide “Ecnebi Sermayesine Karşı Siyaset-i İktisadiyemiz” başlıklı bir makale kaleme aldığını görüyoruz. Bu makalesinde açıkça, yabancı sermayenin memlekete girişiyle birlikte gerekli önlemlerin alınmaması sonucunda milli kaynaklarımızın önemli bir kısmının yabancıların eline geçmiş olması eleştiriliyordu. Tekin Alp'e göre bu mesele kapitülasyonların kaldırılmasından sonra ortaya çıkmıştır. Çünkü kapitülasyonların uygulandığı dönemde Osmanlı Devleti, “ahali-i mahalliyenin refahı” [reayanın iaşesinin sağlanması politikası] dışında iktisadi bir siyaset izlemiyordu. Dolayısıyla yabancılar verilen imtiyazların zararları gün yüzüne çıkmıyordu. Bu durum asırlarca devam ettiğinden kapitülasyonların kaldırılmasıyla birlikte memlekette yabancı sermayeye karşı bir tepki vücuda geldi. Bu tepki bütün milli faaliyetlerde olduğu gibi iktisadi konularda da milli bir anlayışın gelişmesini sağlamıştır. “Yalnız harb-i umumiyenin tesiriyle bütün faaliyeti milliye sahalarında olduğu gibi iktisadiyatında dahi umumi bir intiba peyda olmuş milli teşebbüsler, milli faaliyetler, milli iktisadi teşkilat-ı serbesti cereyan bulmuş, milletin

<sup>279</sup> Kazgan, G. (2014), *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, s.179-181.

<sup>280</sup> Tekin Alp (1916), “Mecmuamızın Mesleği: Milli İktisada Doğru”, *İktisadiyat Mecmuası*, 8 Şubat 1331 (1. Sayı), s.2.

<sup>281</sup> A.g.m., s.2.

mukadderatını elinde tutan umur dahi bu intiba cereyanını bütün kuvvetleriyle teşvik ve himaye etmekten beri kalmamışlardır.”<sup>282</sup>

Tekin Alp, Avrupa sermayesine karşı gösterilen bu milli refleksin, esasında öyle olmamasına rağmen yabancı sermaye düşmanlığı olarak görüldüğünü de ifade ediyordu. Yabancıların, kapitülasyonların uygulamada olduğu dönemlerden beri karşılarında hissiz, zayıf, hakkını aramayan bir Türk milleti görmeye alışkın olduklarına vurgu yapıyor ve birdenbire karşılarında “hakkını, menfaatini, şeref ve haysiyetini her şeyin fevkinde tutan bir millet” gördüklerinde hayrete düştüklerini söylüyordu. “Eza müddet zarfında vuku bulan [sıkıntılı dönemlerde gerçekleşen] fevkalade nagehani [ansızın gerçekleşen] inkılabı bir türlü akıllarına sığdıramadılar ve bina aleyh milli teşebbüs, milli sermaye yolunda atılan her hatve-i terakkide [ilerleme adımı] bunlar birer nevi taassup eseri bir nevi ecnebi düşmanlığı görmeğe başladılar.”<sup>283</sup>

Diğer taraftan, Türklere haksız yere atfedilen bu yabancı sermaye düşmanlığı karşısında, yabancılardan uzak durup içe kapanmanın mümkün olmadığı da aynı makalede hatırlatılıyordu.

*“Bu haksız itirazlara karşı omuz silkerek yolumuza devam etmek doğru bir hareket değildir. Çünkü bundan sonra artık yalnız biz değil, bizden kat kat kuvvetli milletler bile başlı başına emrad-ı hayat edemezler. Milletlerin birbirleriyle alaka ve münasebetleri gittikçe artıyor. İçtimai, siyasi ve iktisadi sahalarda milletler birbirine karışıyor. Bâ husus biz, Avrupa aile-i medeniyeti ki girdiğimiz Avrupa’da asırlardan beri husule gelen asar-ı terakkiye şiddetle muhtaç bulunduğumuz için hakkımızda oluşan duygulara ve kanaatlere karşı asla lakayt kalamayız.”*<sup>284</sup>

Tekin Alp’e göre milli üretimde artış sağlanmadan iktisadi bağımsızlıktan söz etmek mümkün değildi: “Artık herkes anlamıştır ki, istihsalat-ı milliyeyi [milli üretimi] kemaliyeye erdirmeden esaret-i iktisadiyeden kurtulmak mümkün olmayacaktır.”<sup>285</sup> Milli üretimdeki artış sayesinde yabancılara olan borçlar ödenebileceği gibi ticaret bilançosunda da artıya geçilebilirdi. Ancak üretimde artış konusunda izlenecek yolun tartışmalı ve üzerinde durmaya değer olduğunu söylüyordu; ziraata mı sanayiye mi öncelik verileceği önemli bir konuydu. Tekin Alp, memleketin iktisadi olarak ziraat sektörüne dayandığını, kendisinin de ziraat sektörünün ıslah ve kalkınmasına öncelik verilmesi gerektiği konusuna karşı

<sup>282</sup> Tekin Alp (1917), “Ecnebi Sermayesine Karşı Siyaset-i İktisadiyemiz”, *İktisadiyat Mecmuası*, 29 Nisan 1333 (53. Sayı), s.1.

<sup>283</sup> A.g.m., s.2.

<sup>284</sup> A.g.m., s.2.

<sup>285</sup> Tekin Alp (1917), “İstihsalat-ı Milliyeyi Artırma Meselesi: Ziraat mi Sanayi mi?”, *İktisadiyat Mecmuası*, 8 Ağustos 1333 (61. Sayı), s.1.

çıkanlardan olmadığını söylüyor ve ekliyordu: “Fakat ziraatımızı ilerleteceğiz diye en sade ve en iptidai mamulatı dahi haricden celb etmek mecburiyetine arz-ı teslimiyet etmeyi de menafi-i hayatımıza mugayyer addederiz.”<sup>286</sup> Buna ilave olarak, en fazla ihtiyaç duyulan ürünler başta olmak üzere, sanayileşme konusunda gerekli adımların atılmaması, makineleşmenin sağlanamaması durumunda iktisadi bir başarıya ulaşılamayacağını savunuyordu.<sup>287</sup>

Tekin Alp Avrupa ile Osmanlı toplumu arasında verdiği örnekler doğrultusunda bir kıyaslama da yapıyordu. Avrupalıların ormanlarını, makinelerin işletilmesi için kullandığını, Türklerin ise henüz sobaları, ocakları, fırınları yakmak için kullanmanın ötesine geçemediğini, bu durumun devam etmesi durumunda Avrupa’yla rekabetin mümkün olmadığını savunuyordu. Avrupalıların, yüz binlerce hatta milyonlarca insanın yapabileceği işleri “makine denilen bir takım demir parçalarına” yaptırdığını söylüyor, Türklerin de bu yola girmez ve insan gücüyle iş yapmaya devam ederse Avrupa devletleri arasında yerini alamayacağını söylüyordu. Verdiği diğer bir örnekte Avrupalıların, 400 beygir gücündeki bir yük kaldırma makinesiyle 8000 kişinin yapabileceği işi yapabildiğini anlatıyordu.<sup>288</sup>

Bu örneklerle birlikte Türklerin Avrupa milletleri arasında yerini alabilmesi için sanayileşmenin önemine “işte bu ihtiyadlardır ki biz milli iktisadın, servet-i umumiyenin necat ve itilasını en ziyade büyük sanayinin terakkisinde görüyoruz”<sup>289</sup> ifadeleriyle vurgu yapıyordu.

Tekin Alp, Türk toplumunda iktisadi toparlanmanın ancak milli şuur ve milli-iktisadi bir anlayışla gerçekleşebileceğini savunmuştur. Bu hususta başarı sağlanabilmesi için sanayileşmenin olmazsa olmaz koşul olduğunu, örnekleriyle birlikte açıklamıştır. Büyük sanayinin kurulabilmesi için gerekli olan sermayenin teşekkülü konusunda da Avrupa’dan destek alınabileceğini, ancak bu desteğin borçlanma ve imtiyazlar yoluyla değil, Türk milletinin çıkarlarının da gözetildiği, karşılıklı denk çıkar ilişkilerine dayanan doğrudan yatırımlar yoluyla sağlanması gerektiğine vurgu yapmıştır. Tekin Alp’in bu görüşleri, milli iktisat anlayışı için önemli temel direkleri oluşturmuştur.

Diğer taraftan dergide makalesi yayınlanan Carl Schaefer, sanayi için gerekli sermayenin teşekkülü için zirai ürün ihracını işaret etmektedir. Alman yazar, yerli üretimi

---

<sup>286</sup> Tekin Alp (1916), “Memleketimizde Büyük Sanayi”, *İktisadiyat Mecmuası*, 3 Kasım 1332 ( 32. Sayı), s.1.

<sup>287</sup> A.g.m., s.1-2.

<sup>288</sup> A.g.m., s.1.

<sup>289</sup> A.g.m., s.3.

artırmak için zirai üretime önem verilmesi ve Almanya'yla ticari ilişkilerin geliştirilmesi tavsiyesinde bulunmaktadır.

Carl Schaefer, 1867 yılında Sadrazam Mustafa Fazıl Paşa'ya sunulan bir raporda yer alan, “anlaşıyor ki millet istihsalatta bulunmak için heves ve ihtiyaç hissetmiyor. Kendisi aczini terk etmemişse de ataletinden kurtulmak istidadını ibraz etmiyor”<sup>290</sup> ifadelerinden yola çıkmaktadır. Schaefer'e göre milli üretimi artırmak için ilk yapılması gereken zirai üretime gereken önemi vermektir. Ancak önceki dönemde köylülerin ağır vergi yükü altında ezilmesi ve sonra İngilizlerin serbest ticareti zorla kabul ettirmesi sebepleriyle, zirai üretim çok düşük bir seviyede kalmıştır. Schafer, Frederik List'e atıfta bulunarak, Almanya'nın iktisadi gelişiminde öncelikle iç ticaretin rol oynadığını ifade etmektedir. Gelecekte, Almanya'nın ticaret fazlası vermesi için dış ticaretin de önemli hale geleceğini ancak “Türkiye”<sup>291</sup> nin henüz buna müsait bir iktisadi yapıya sahip olmadığından serbest ticaret politikası izlemenin Türkiye'ye zarar vereceğini savunmaktadır. Carl Schaefer, Türkiye'nin dış ticaret fazlası sağlayacak bir ihracatının olmadığına dikkat çekmektedir. Türkiye'nin yalnızca zirai ürün ihracatı vardır ve iktisadi gelişimi de bu ihracata bağlıdır. Türkiye, borçlu bir ülkedir ve borçların ödenebilmesi için zirai ihracattan sağlanacak bir dış ticaret fazlası zaruridir. Bu dış ticaret fazlası sağlanabilirse, yabancı devletlere olan borç, bu fazla ile ödenebilir. Memlekete para girişinin ve sanayi için gerekli olan sermayenin teşekkülü için de bu ihracat fazlası zorunludur. Yazar, zirai üretime dayalı bir ihracat fazlası ile sermaye teşekkülü için de Türkiye'ye, on dokuzuncu yüzyıl Rusya'sını örnek göstermektedir. Zirai üretimin mahsulü olan hammaddelerin satılabileceği ülke olarak da Almanya'yı işaret etmektedir. Almanya'yla sağlanacak gümrük anlaşmaları sayesinde hammadde satışından elde edilecek gelire, yerli sanayinin de kurulabileceğini savunmaktadır: “Türkiye bu suretle Almaya'da mevad-ı ibtidaiyesi [hammadde] için vasi bir muharrik tesise muvaffak olursa dâhili sanayi dahi inkişaf edebilir.”<sup>292</sup>

Milli iktisat anlayışının toplum ve yöneticiler nezdinde kabul görmesi konusunda önemli katkıları bulunan diğer bir yazar da Ziya Gökalp'tir. Gökalp'e göre milli iktisadın neden ibaret olduğunu anlamak için önce milletin ne olduğunu bilmek lazımdır. Bu doğrultuda milletin tanımıyla başlar ve millet tanımını üç sacayağı üzerine oturtur.

<sup>290</sup> Schafer, Carl (1917), “İstihsalat-ı Milliyeyi Artırmak Meselesi”, *İktisadiyat Mecmuası*, 26 Temmuz 1333 (60. Sayı), s.1.

<sup>291</sup> Carl Schaefer, makalesinde Osmanlı Devleti ve hâkim olduğu toprakları ifade etmek için Türkiye kelimesini kullanmaktadır. Kanaatimizce Türkiye kelimesiyle ifade edilmek istenen, milli iktisat anlayışının temelini oluşturan Türk milletinin çoğunluğunun yaşadığı Anadolu ve Rumeli coğrafyasıdır.

<sup>292</sup> A.g.m., s.1.

Bunlardan ilki “iskelet”tir. İskelet, cemiyet içinde “müşterek duygulardan mütevellif lisan”a karşılık gelir. Ancak bu yeterli değildir; lisanın yanında din birliği, aile birliği veya muasır fertlerin birbiriyle kız alıp verebilmesi de iskelettendir. İkincisi cemiyet içinde yardımlaşmadır. Bu tabakaya “camia” denilebilir. Camia, birbirine iktisadi ve sosyal olarak muhtaç olan zümrelerin kendi aralarında zorlama olmadan tam bir iş bölümüyle çalışmasıyla hayat bulur. Son olarak millet tanımı dâhili ve harici düşmanlara taarruzlara karşı müdafaa ve muhafaza sağlayacak bir teşkilatı içermelidir. Bu teşkilat da “devlet” namını alır. Devlet, sınırları belirli bir yerde, sahip olduğu kuvvet ve dayandığı hukuki manzume ile var olur. Ziya Gökalp’e göre bu üç tabaka birbirine tamamıyla mutabık değilse o cemiyet henüz bir “külli tâm” olamamış; yani millet haline gelememiş demektir. Türklerin devleti vardır. O halde millet olabilmek için önce Türkiye dışındaki Türklerin, devlet dâhiline alınması, İslamiyet’in milli lisana nakil edilmeye çalışılması ve Avrupa milletleri gibi müstakil bir camia haline gelebilmek adına iş bölümünün gerçekleştirilmesi şarttır. İşte ancak bu merhalelerden geçtikten sonra diğer medeniyetlerin tesirinden kurtularak milli harsa sahip olunabilir. Türkleri bir camia haline getirecek ve Türk harsının teşkilini temin edecek aşamalardan birisi de milli iktisattır.<sup>293</sup>

Ziya Gökalp, o dönemin şartları dâhilinde Türk toplumunda milli iktisadın nasıl teşekkül edebileceğini tartışıyordu ve iki alanda karşılaştırmalı iktisat anlayışının benimsenmesi gereği üzerinde duruluyordu: birincisi, “iktisadi teknik müesseseleri”, ikincisi, “hukuki müesseseler”dir. Bu iki husus üzerinden milli iktisadı anlamak için “klasik ilmi iktisat”tan yola çıkılması gerektiğini savunmaktadır. Klasik ilmi iktisat ifadesiyle anlatılmak istenen, dönemin iktisadi koşulları içinde gerçekleşen iktisadi faaliyetlerden değil, belirtilen hususlar çerçevesinde iktisat biliminin doğrularından başlamaktır. Buna sebep olarak Osmanlı toplumunun (aşiret ve kent hayatı gibi) farklı koşulları içinde barındırdığı gösterilmektedir. Ziya Gökalp’e göre milli iktisadı vücuda getirmek için yapılacak iş, objektif gözlemler yaparak devletin ve milletin üretim tekniği ve hukuki birlikteliğini araştırmak, bunları sistem haline getirmek, sonra diğer sistemlerle mukayeseler yapmak ve sonuçlar çıkarmaktan ibarettir.<sup>294</sup>

Ziya Gökalp’in, milli iktisadın felsefi temelleri üzerine değerlendirmelerde bulunduğunu görüyoruz. Bununla birlikte makalelerinde açıkça değinmese de, genelde

---

<sup>293</sup> Gökalp, Ziya (1916), “Millet Nedir? Milli İktisat Neden İbarettir”, *İktisadiyat Mecmuası*, 8 Şubat 1331 (1. Sayı), s.3-4.

<sup>294</sup> Gökalp, Ziya (1917), “Milli İktisat Nasıl Vücuda Gelir”, *İktisadiyat Mecmuası*, 24 Kasım 1332 (1917) tarihli 35. sayı, s.4-5.

iktisadi gelişme, özelde sanayileşme konularında Tekin Alp'in görüşlerine benzer bir iktisadi anlayışa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ziya Gökalp'e göre esas olan "millet olmak", "milli şuura sahip olmak" ve "iktisat ilminin doğrularını milletçe uygulayabilmek"tir.

İktisadiyat Mecmuası'nda sanayileşme konusuna eğilen yazarlardan biri Fuat'tır. Fuat, dünyada büyük sanayinin nasıl kurulduğu üzerinde durmaktadır. Fen bilimleri ve sanayinin dünya çapında kabul görmesi ve milletlerin bunlara uyum göstererek değiştiği görüşündedir. Fuat'a göre sanayi girdiği ülkede "suret-i intişar" ile (sanayi kurumlarının sayısı, kömür sarfiyatı, demir ve çelik kullanımı, sermaye birikiminin derecesi, işçi sayısı ve sendikalaşma gibi bazı göstergelerle) anlaşılır. Her ülke bunlara ulaşma konusunda eşit imkânlarla sahip değildir. Bu sebeple ülkeler birbirlerinden faydalanabilmektedir. Amerika, Brezilya, Avustralya gibi uzak ülkeler iklim avantajıyla göçmen çekmiş ve işçi sorunu yaşamamıştır. Diğer taraftan sanayinin dünyaya yayılmasında "fikir ticareti" önemli rol oynamıştır. Avrupalılar, sanayileşme tecrübelerini hammadde ya da işçi bulunan bölgelere taşımış ve oralarda sanayinin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Çin ve Japonya gibi kendilerine kapalı kapıları top darbeleriyle yıkmışlar ve o bölgeleri mamul mallarının ticaretine açmışlardır. Fuat, bankacılık sektörünün geliştirilmesinin sanayinin büyümesinde katkısı olacağını ifade etmektedir. Diğer taraftan Avrupa'da işçi sıkıntısı çeken fabrikaların makineleşme konusunda hızlandığını ve üretimin önemli ölçüde mekanik hale geldiğini söylemektedir. Fuat'a göre savaşlar ve grevler makineleşme sürecine katkıda bulunmuştur. Ayrıca siyasi yönden meşruti yönetimlere geçen ülkelerin sanayileşme konusunda daha başarılı olduğunu savunmaktadır. Daha adil hükümetler, tüccarların, sanayicilerin ve sermayedarların haklarını daha iyi savunacaktır.<sup>295</sup>

Fuat, başka bir makalesinde üretim tarzları üzerinde durmakta ve Batıdaki dönüşümü ele almaktadır. Öncelikle ilk çağlardan itibaren zanaat faaliyetinin nasıl ortaya çıktığını anlatmaktadır. Fuat'a göre zanaat, tarımsal üretimi gerçekleştiren aileler öz tüketime yönelik üretim yaparken, elbise imali gibi faaliyetlerin belli uzmanlıklar gerektirmesiyle birlikte, bu aileler içinden çıkan ve bu faaliyetleri icra edenlerin uzmanlaşmasıyla ortaya çıkmıştır. Daha sonra duvar örme, demircilik, marangozluk, kunduracılık, rençberlik, ekmekçilik, dokumacılık gibi faaliyetler uzmanlık gerektirdikçe zanaat kolları çoğalmıştır. Fuat'a göre zanaatkârlar, çiftçi ailelerden farklı olarak hammaddelerini hariçten tedarik edebilirler, pazara yönelik veya sipariş usulü üretim yapabilirler ve doğrudan doğruya müşteri ile muhatap olabilirler. İşte bu durum on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Avrupa'da esnaf –

<sup>295</sup> Fuat (1917), "Sanayi-i Cesimenin İntisarı", *İktisadiyat Mecmuası*, 27 Eylül 1333 (63. Sayı), s.1-4.



çiftçi mücadelesine neden olmuş ve önemli dönüşümlere yol açmıştır. Fuat, ticaretin gelişmesinden sonra “sanayi-i beytiyye”nin [eve iş verme sistemi] geliştiğini anlatmaktadır. Avrupa’nın sahip olduğu mekanik üretim, eve iş verme sisteminden de çabuk ve ucuz üretim imkânı sağlamaktadır. Sipariş usulü üretilen bir gömlek ya da el emeği ile üretilen bir dantelin yerini tutmasa da Avrupa’da artık neredeyse eve iş verme usulü üretim dahi kalmamış, fabrika üretimi bunların yerini almıştır. Fuat, demiryolları sayesinde zanaat faaliyetinin büyük şehirlerden köylere kadar yayıldığına, Avrupa’da da demiryolu taşımacılığıyla mevsimsel işçilerin büyük şehirlere gelerek büyük imalathanelerde çalıştıklarına işaret etmektedir. Dikiş makinaları ve elektrikli motorların üretimde kullanılmasından bahsetmektedir. Böylece, özellikle Avrupa’da dönemin sanayi üretim tarzı hakkında bilgiler sunmaktadır.<sup>296</sup>

Dergide, sanayileşme konusuna değinen bir diğer yazar da Münir Süleyman’dır. Yazar, yerli sanayinin zayıflığından ve ihracatın ithalat karşısındaki düşük seviyesinden yola çıkarak, milli sanayinin teşvik edilmesi gereğine vurgu yapmaktadır. Süleyman’a göre Osmanlı toprakları Avrupa görmemiş, teknik gelişmeleri öğrenmemiş ancak emek ve gayretleriyle sanayi eserleri tesis etmiş İslam evlatlarıyla doludur. Ancak bu esnaf, Avrupa sanayi üretimi karşısında savunmasızdır. Dolayısıyla memleketi yönetenler yerli esnaf, tüccar ve sanayiciyi korumaya yönelik tedbirler almalıdır. Ancak bu yolla iktisadi kalkınma mümkün olacaktır.<sup>297</sup>

İktisadiyat mecmuası yazarlarının “milli iktisat” anlayışı etrafında toplandığı görülmektedir. Ziya Gökalp, milli iktisadın felsefi temellerinin oluşturulması konusunda öncülük ederken Tekin Alp de okuyuculara iktisadi temeller konusunda önemli fikirler sunmuştur. Derginin iktisadi hayata bakışı, iktisadi bağımsızlık odağında toplandığından, sanayileşme konusu da hedefler arasında ilk sıradadır. Ancak Osmanlı Devleti ziraat sektörünün hâkim olduğu bir iktisadi yapıya sahiptir. Bu yapının değişmesi hem devlet politikaları açısından hem de toplumsal düzen açısından önemli kırılmalar gerektirmektedir. Yazarlar, bir taraftan toplumsal düzeyde sanayileşmenin alt yapısını oluşturmak adına görüşler açıklarken diğer taraftan da devlet yönetimine iktisadi bağımsızlık ve sanayileşme konusunda atılabilecek adımlar konusunda fikirler sunmaktadır.

---

<sup>296</sup> Fuat (1917), “Sanayinin Muhtelif Eşkâli”, *İktisadiyat Mecmuası*, 11 Ekim 1333 (66. Sayı), s.2-3.

<sup>297</sup> Münir Süleyman (1916), “Milli Sanayimize Âdem-i Rağbet”, *İktisadiyat Mecmuası* 28 Mart 1332 (7. Sayı), s.6-7.

Mecmuanın genel görüşü yabancı sermayenin, yerli sanayiye geliştirdiği sürece, ülkeye çekilmesinin faydalı olacağı yönündedir. Ancak bu süreçte esnafın bertaraf edilmesine de karşı durmaktadırlar. Yerli sanayinin, esnafın teknik ve mali gücünün geliştirilmesi yoluyla kurulması taraftarı oldukları anlaşılmaktadır. Bu sebeple kapitülasyonlara karşıdır. Özellikle Tekin Alp ve Ziya Gökalp, iktisadi hayata Türklerin hâkim olması için, korumacı politikaları savunmakta ve toplumsal düzeyde Türklük bilincinin oluşmasının iktisadi hayat açısından son derecede önemli olduğunu savunmaktadırlar.

### **4.3. Osmanlı Düşünürlerinin Sanayileşme Çabalarına Katkı ve Eleştirileri**

On dokuzuncu yüzyıl liberalizmini en net şekilde yansıtan makalelerin Mehmet Cavid kaleminden çıktığı ve Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası'nda yayınlandığı görülmektedir. Aynizade Hasan Tahsin ve Ahmet Muhtar'ın da desteklediği Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası çizgisi, sanayileşmeyi iktisadi hayatın doğal işleyişi içinde doğal bir süreç olarak görmüş ve her türlü müdahaleye karşı çıkmıştır. Bireyci liberalizmi, serbest ticaret ve özel girişimi öne çıkarırken, sanayileşme için gerekli sermaye birikimi için de servet sahiplerini işaret etmişler ve devlet eliyle yapılan sanayi yatırımlarının verimsizliğe neden olduğunu savunmuşlardır. Geleneksel üretimin terkedilmesi ve sınai kapitalizm için gerekli dönüşümlerin topluma aktarılması gereğine katılmaktadırlar. Şirketler kurulmasına taraftardır. Ancak tüm bunların tam rekabet piyasası içinde serbest girişim ortamında gerçekleşmesi gerektiği kanaatinde oldukları anlaşılmaktadır.

Yirminci yüzyılın siyasi ve mali sıkıntılarının iktisatçıları da dayanışmacı görüşlere yönelttiği anlaşılmaktadır. Avrupa karşısında Osmanlı toplumunun durumunun, ziraatten sanayiye her alanda yerli üretimin korunması ve devlet desteğiyle güçlendirilmesi düşüncesini yaygınlaştırdığı görülmektedir. Türk Yurdu Dergisi'nde makaleleri yayınlanan Parvus Efendi'nin görüşleri de bu doğrultudadır. İktisadi bağımsızlığa vurgu yapmıştır. Osmanlı toplumunun çoğunluğunun köylülerden oluştuğu, köylülerin ağır vergi yükü altında yoksullaştığı, Osmanlı Devleti'nin bütçe açıklarıyla boğuştuğu ve borçların Avrupa bankalarına aşırı kar sağlarken Osmanlı Devleti'nin kaynaklarının ülke dışına gitmesine neden olduğu tespitleri Parvus Efendi'ye aittir. Benzer şekilde Tevfik Nureddin'in de İstanbul esnafının çöküşüyle ilgili tespitleri Türk Yurdu Dergisi'nde yayınlanmıştır. Türk Yurdu çizgisi, milli iktisat anlayışı için teorik altyapı hazırlamış, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumdan çıkışını, Türk toplumunun millet olma şuurunun gelişmesine ve Türkleri koruyan politikalara bağlı görmüştür. Sanayileşme konusundaki görüşleri yerli

esnafın korunması ve teknik yönden desteklenmesi yönündedir. Osmanlı Devleti'ni bir tarım memleketi olarak gördüklerinden sermaye birikimi için zirai faaliyeti işaret etmişlerdir.

Milli iktisadın sözcülüğünü ise İktisadiyat Mecmuası ve Tekin Alp üstlendiğini görmekteyiz. Tekin Alp'e göre mesele, milli üretimi artırma meselesidir. Türklerin maddi menfaatlerini öne almak üzere, Osmanlı toplumunun milli-iktisadi bir uyanışa ihtiyacı olduğu düşüncesindedir. Avrupa sermayesine karşı durmamış, Türklerin faydasına işler yaptıkları sürece memlekete çekilmesini uygun bulmuştur. Carl Schaffer, İktisadiyat Mecmuasında yayınlanan makalelerinde Türklerin sermaye birikimi için tarım kesimini işaret etmiş, bu sektörün mahsulü ve doğal kaynaklarını kullanarak Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın hammadde pazarı olabileceğini böylece dış ticaret fazlası vererek borçlarını kapatabileceğini ve sermaye birikimini sağlayabileceğini savunmuştur. İktisadiyat Mecmuası'nda da milli iktisadın uygulanabilmesi için Türklük şuurunun geliştirilmesine vurgu yapılmakta, özellikle Ziya Gökalp'in makalelerinde bu konuda felsefi altyapı sunulduğu görülmektedir.

Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası yazarları, Osmanlı İmparatorluğu'nun sermaye birikimi özel girişimin özendirilmesini, servet sahiplerinin daha düşük oranlarda vergilendirilmesini, ticaretin serbestleştirilmesini savunurken; Türk Yurdu ve İktisadiyat yazarları zirai faaliyetten elde edilecek gelirin sermaye birikimi ve sanayileşmeye katkı sağlayabileceğini savunmuştur. Bu bakış açısının bir tercih olmaktan çok, mevcut şartlar dâhilinde zorunluluk olduğu anlaşılmaktadır.



## 5. SONUÇ

Sanayi Devrimi, insanlık tarihinin en büyük dönüşümlerinden birisi olmuştur. Teknik buluşlar, on yedi ve on sekizinci yüzyıllara kadar küçük imalathanelerde insanların temel ihtiyaçlarını karşılamak üzere icra edilmiş olan zanaat faaliyetini, büyük imalathanelerde pazara yönelik üretim yapan büyük bir sanayi sektörüne dönüştürmüştür. Bu dönüşüm daha önce görülmemiş boyutlarda üretim ve hayat standardında yükselişle birlikte başka büyük dönüşümleri de beraberinde getirmiştir.

İnsanın doğa üzerindeki denetimi, insanlık tarihi boyunca büyük aşamalar kat etmiştir. Paleolitik Çağ'ın avcı-toplayıcı insanının, Neolitik Devrim'le birlikte yerleşik yaşama geçişi ve büyük tarım toplumlarının oluşumu, bu aşamaların en önemli olanlarıdır. İmalat faaliyetinin köklerine de bu dönemde rastlamak mümkündür. Esasında dünya tarihine bakıldığında on yedi ve on sekizinci yüzyıllara gelinceye kadar tarım ve hayvancılığın, dünyanın neredeyse tümünde ana iktisadi faaliyet olduğu görülür. Ticaret belli bölgeler arasında ve küçük boyutlardadır. Devletlerin ve toplumların ihtiyaçları ölçüsünde, sınırlı ulaşım imkânları dâhilinde ve güvenlik tehdidi altında yürütülen bir faaliyet olmuştur. Zanaat ise toplum içinde yaşayan insanın temel ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde ve siparişe üretim boyutunda kalmıştır. İnsanlar yeme-içme, giyinme, barınma gibi temel yaşamsal ihtiyaçlarını kendi imkânları dâhilinde gideremediklerinde zanaatkâra ve tüccara başvurmuşlardır. Böylece zanaat ve imalat faaliyeti, toplum içinde yaşamının gereği olan ihtiyaçları gideren önemli bir faaliyet olarak iktisadi hayat içinde var olmuştur.

On beş ile on sekizinci yüzyıllar arasındaki döneme gelindiğinde ise Avrupa toplumlarında önemli dönüşümler görülmektedir. Toplumlar üzerinde önemli izler bırakan bu dönüşümler, iktisadi bakımdan en derin sonuçlarını İngiltere'de göstermiştir. Orta Çağ'ın tarım toplumunun parçası olan insan, doğa üzerindeki denetimini Sanayi Devrimi ile bir adım daha öteye götürmüştür. Aydınlanma düşüncesi ve Protestan ahlak anlayışının sunduğu düşünsel altyapıyla birlikte daha fazla çalışmak ve daha fazla üretmek toplumsal bir slogan haline gelmiştir. Üretimde verimliliğin artması ve ulaşım imkânlarının gelişmesiyle birlikte pazara yönelik üretim sayesinde, ihtiyaç duyulan miktardan fazla üretme alışkanlığı ve bunun sağladığı iktisadi artık, toplumların refah düzeylerine etki etmiştir. Bu etki, toplumların üretici güçlerini daha önce olmadığı kadar mal ve hizmet üretimine yönlendirmesiyle ortaya çıkmış ve hayat standartlarında yükselişle kendini göstermiştir.

İktisat tarihçileri Sanayi Devrimi'nin gerçekleştiği dönem ve sanayileşme olgusunun tarihsel kökenleri konusunda farklı görüşlere sahiptir. Bir görüşe göre Orta Çağ, hatta İlk Çağda var olan imalat faaliyetleri, sanayileşme sürecinin bir parçasıdır. Sanayileşme, tarihin sürekliliği içinde ilerlemesini sürdürmüş ve on sekizinci yüzyıl İngiltere'sinde büyük bir atılım gerçekleştirmiştir. Diğer bir görüşe göre de sanayileşme, 1780'lerin İngiltere'sinde Sanayi Devrimi ile ortaya çıkmıştır. Çünkü bu tarihten önceki gelişmeler 1780'lerde görülen hızlı ilerlemenin yanında çok küçük boyutlardadır. Her iki görüşe sahip iktisat tarihçileri de on sekizinci yüzyıl İngiltere'sinde görülen üretimde ve buna bağlı olarak iktisadi hayatın tümünde gözle görülür ilerlemenin önce İngiltere sonra tüm dünyada iktisadi ve toplumsal boyutta derin etkiler bıraktığı konusunda hemfikirdirler.

Çalışmada İngiltere'yi Sanayi Devrimi'nin gerçekleştiği ülke olma konusunda rakiplerinden farklı kılan sebepler beş başlık altında toplanmıştır. Bunlardan ilki İngiltere'nin henüz on yedinci yüzyılda ham yün üreten bir ülke olmaktan çıkıp Batı Avrupa pazarına yün kumaş satacak düzeyde imalatçı bir ülke haline gelmesidir. Bu dönüşüm sanayileşme atılımlarına tecrübe ve bilgi birikimi sağlaması açısından önemli görülmüştür. İkincisi kırsal kesimde yaşanan dönüşümler, yani çitleme hareketi ve odun kıtlığının sebep olduğu madencilik alanındaki gelişmelerdir. Bu gelişmeler, İngiliz işçi sınıfının oluşmasına ve kentlerdeki fabrikalara ucuz emek gücü sağlanmasına; diğer taraftan da odun yerine kömürün kullanımının yaygınlaşmasıyla (kömürün daha güçlü bir ısı kaynağı olması sayesinde) demirin işlenerek endüstriyel hayata girmesine ve demiryollarının yaygınlaşarak ulaşım alanında önemli bir devrimin gerçekleştirilmesine imkân tanımıştır. Kömürün fabrikalarda kullanılmasının bir diğer sonucu da buhar makinesinin icadı ve yaygınlaşması olmuştur. İngiltere'yi avantajlı kılan üçüncü sebep, kanaatimizce İngilizlerin sahip olduğu güçlü donanma ve uluslararası tekellerdir. Her ne kadar sanayileşme süreci belli bir olgunluğa eriştiğinde; yani İngiliz toplumu sermaye birikim sürecinde kâr getiren ticari faaliyetlere yatırım yapabilir aşamaya ulaştığında, uluslararası tekeller kaldırılmış ve serbest ticaret teşvik edilmiş olsa da sanayileşmenin ilk aşamalarında ülkeye ucuz hammadde girişi ve uluslararası ticarete İngiliz tüccarlara rekabet avantajı sağlanması konularında güçlü İngiliz donanmasının ve devlet eliyle desteklenen ticaret kumpanyalarının rolünün büyük olduğu düşünülmektedir. İngiltere'nin merkantilist geçmişi ve bu sayede sağlanan sermaye birikimi de sanayileşme konusunda önemli avantaj sağlamıştır. Merkantilizm tecrübesi başta bankacılık olmak üzere önemli finansal gelişmelere ortam hazırlamıştır. Son olarak İngiltere'yi başarılı kılan sebeplerden belki de en kritik olanı İngiliz toplumunun buraya

kadar sayılan gelişmelere verdiği tepkidir. Devlet politikalarının ötesinde, özellikle on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, sermaye birikimi konusunda aşama kat eden İngiliz toplumu, fabrikalara ortak olmuş, demiryolları yapımını üstlenen şirketlerin hisselerini satın almış ve birçok altyapı faaliyetinde dahi sorumluluk üstlenmiştir. Tüm bu faaliyetlerin felsefi altyapısını Aydınlanma düşüncesi ve Protestan ahlak anlayışı sağlarken, ekonomik ve bilimsel ilerleme ile birlikte üretkenlik, İngiltere’de toplumsal bir karaktere bürünmüştür.

İngiltere’de on yedinci yüzyılın sonunda ve on sekizinci yüzyıl boyunca görülen en dikkat çekici dönüşüm, teknik ilerlemelerin ve üretimde verimliliğin artmasıyla birlikte imalat sektöründe üretim artışı ve toplumun üretken bir karakter kazanmasıdır. Önce, tekstil imalatında daha kısa zamanda, daha az insan emeğiyle, daha fazla ürün elde edilebilmesini sağlayan makineler kullanılması, o güne kadar benimsenen üretim tarzını değiştirmiştir. Yeni üretim tarzı pazara yönelik ürün üreten, sermaye birikimini teşvik eden ve ülkelerin zenginliklerine katkı sağlayan bir yapıyı temsil etmiştir. Bununla birlikte toplumsal sınıf tanımları ve güç dengeleri de değişime uğramıştır. Sonra, kömürün imalat sektöründe daha fazla kullanılmasıyla demir ve çelik işlenebilmiş; buhar makinası üretim sürecine dâhil edilmiş ve demiryolları açılmaya başlanmıştır. Buhar makinası ve demiryolları sayesinde imalat sektörünün üretim kapasitesi daha önce görülmemiş boyutlara ulaşmış, hammadde ve pazar bulunduğu ölçüde üretim artırılabilmiştir. Üretim ve mamul mal ticareti artırılabilirdiği ölçüde milletlerin servetleri de artmış, uluslararası ekonomik dengeler, İngiltere ve sanayileşme konusunda onu izleyen Batılı ülkeler lehine değişmiştir.

Sanayi Devrimi’nin, iktisadi ve sosyal yapısıyla büyük dönüşümlere en uygun koşulları sağlayan ülke olan İngiltere’de ortaya çıkmış olması, İngilizleri on dokuzuncu yüzyılda dünya ticaretinde avantajlı bir konuma taşımıştır. Bu avantaj üretim kapasitesi ve katma değerli mamul mal üretme kabiliyetinden kaynaklanmış ve on altıncı yüzyıldan beri gelişen denizlerde üstünlüğün sağladığı imkânlarla pekişmiştir. İngilizler, sanayileşme için hammadde sağlama ve mamul mallarını satacak yeni pazarlar bulma yarışında diğer tüm ülkelerden bir adım önde olmuştur. Ancak İngiltere’nin bu avantajı, on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde, sanayileşme atılımlarını İngiltere’den sonra gerçekleştiren diğer Avrupa ülkelerini, kendi sanayilerini güçlendirmek adına İngilizlere karşı korumacı politikalar uygulamaya itmiştir. Bu dönemde İngiliz imalat sektörü, sömürgelerden sağlanan hammaddelerin İngiltere sınırları içinde katma değerli mamul mallara dönüştürüp iç ve dış pazara satılması üzerine kuruludur. Avrupa ülkelerinin korumacı politikaları, dış pazarı baltalayacağından ve dolayısıyla talep daralmasına neden olacağından İngiliz imalat

sektörünün büyümesini tehdit etmiştir. Bu tehdit karşısında İngilizler, donanmalarını ve bürokrasilerini kullanarak Avrupa dışındaki pazarlara yönelmişlerdir.

Avrupa’da bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı İmparatorluğu, geleneksel iktisadi yapısını sürdürmüştür. Geleneksel yapı içinde iktisadi faaliyet, öncelikle merkezin ve ordunun ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde düzenlenmiş, genelde de aynı aktarım mekanizmaları üzerine kurulu olmuştur. Diğer taraftan merkezi bürokrasi, kendisine tehdit olarak gördüğü yerel unsurlarla sürekli mücadele halindedir. Bu koşullar, taşrada uygulanan toprak düzeninin önemli bir değişikliğe uğramadan devam etmesini sağlamıştır. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu’nda nüfusun büyük bölümünün yaşadığı kırsal kesimde çitleme hareketi benzeri bir dönüşüm yaşanmamış, işçi sınıfı oluşmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nda ekonominin sektörel dağılımı, büyük şehirlerdeki kayda değer lonca imalatına rağmen tarımsal üretime dayalı olmuştur. Ticaret, büyük şehirlerin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde tasarlanmış ticaret yolları üzerinde yürütülen bir faaliyet olarak kalmıştır. İmalat faaliyeti lonca kontrolünde yürütülmüş, bu yapıyı koruyarak yapılan sanayileşme ve makineleşme çabaları da verimlilikte beklenen artışı sağlamamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu, sömürgecilik faaliyetleri ve merkantilist politikalar konusunda Avrupa devletlerinin geçirdiği aşamaları geçirmemiştir. Dolayısıyla sermaye birikimi konusunda gözle görülür bir atılım görülmemekle birlikte sanayileşmenin finansmanı konusunda Avrupa bankalarından borç aldığı bilinmektedir. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa devletlerinin geçirdiği iktisadi ve sosyal dönüşümleri geçirmemiş olmasının yanında Osmanlı toplumunun da savaşların ve Avrupalı devletlerin iktisadi baskılarının etkisiyle ayakta kalma mücadelesi verdiği görülmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu, sanayileşmeyen olgunlaştığı ve sanayileşmiş ülkelerin mamul mallarını satacak yeni pazarlar arayışına girdiği on dokuzuncu yüzyılda, Tanzimat Fermanı ile başlayan modernleşme dönemine girmektedir. Tanzimat Dönemi, Osmanlı İmparatorluğu’nda her alanda Batılılaşmanın ivme kazandığı bir dönem olmuştur. Siyasi sıkıntılarla geçen bu dönemde iktisadi sorunların başında sürdürülemez hale gelen dış borçlar ve Batı’nın teknik buluşlarını yakalayacak atılımları yapmak için gerekli sermayenin birikimi sorunu gelmektedir. İmalat sektörü bu sorunlara çözüm üretmekten uzak bir görünüm vermiştir. Geleneksel iktisadi yapı içinde imalat sektörü, neredeyse tamamen toplumun ve devletin ihtiyaçları ölçüsünde üretim yapmak üzere tasarlanmış olduğundan sermaye birikim sürecine katkı sağlayamamış, sanayileşme atılımlarını



gerçekleştirememiştir. On dokuzuncu yüzyıl boyunca da Osmanlı imalat sektörü, devlet eliyle yapılan girişimler ve ufak çaplı yatırımlar göz ardı edilirse, geleneksel yapısı içinde kalmayı sürdürmüştür. Devlet gelirlerinin büyük bölümünü sağlıyor olması sebebiyle ziraat, iktisadi yapı içinde ana faaliyet alanı olarak görülmüştür. Ancak zirai ürünler pazara yönlendirilmiş katma değerli ürünler olmadığından, bu alan da devletin borçlarını ödeyecek vergi gelirini sağlamaktan ya da sermaye birikim sürecine katkıda bulunmaktan uzaktır.

On dokuzuncu yüzyılda, Avrupa pazarını kaybeden İngilizlerin yeni pazarlar bulma konusunda hedeflerinden birisi de Osmanlı İmparatorluğu olmuştur. Bu dönemde savaşlar ve siyasi sıkıntılarla meşgul olan Osmanlı İmparatorluğu, İngilizlerin desteğini sağlamak adına, iç pazarını İngiliz tüccarlara açan serbest ticaret anlaşmasını kabul etmiştir. Üretim kapasitesini artırma ve Batı'daki teknik ilerlemeleri takip etme konusunda önemli bir gelişme kaydedemeyen Osmanlı imalat sektörü, kendisini korumaktan uzak serbest ticaret anlaşmalarının etkisi de eklenince, on dokuzuncu yüzyılda çökme noktasına gelmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun on dokuzuncu yüzyıl boyunca ve yirminci yüzyılın başında karşı karşıya bulunduğu siyasi ve iktisadi sorunlar, bu sorunlar üzerine fikirlerin geliştirilmesini de tetiklemiştir. Tanzimat Dönemi, siyasi, sosyal ve iktisadi konularda fikirlerin toplumla paylaşıldığı dergicilik ve gazetecilik faaliyetlerinin gelişimi açısından önemli bir dönem olmuştur. On dokuzuncu yüzyıl modernleşmesinin etkisiyle, sosyal ve iktisadi alanlarda Batı'da geliştirilen teoriler, Osmanlı düşünürlerinin fikirlerine ve dergilerde-gazetelerde yayınlanan makalelerine de yansımıştır. Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu ve Türk toplumunun sorunları, dergi ve gazetelerde irdelenmiş, çözüm yolları araştırılmıştır.

Dergilerin yayınlandığı II. Meşrutiyet Dönemi her alanda hürriyet düşüncesinin yaygın olduğu bir dönemdir. Bu düşünce iktisadi alana da yansımış Balkan Savaşları'na kadar iktisadi hayatın her alanında serbesti ve teşebbüs-i şahsi ilerlemenin olmazsa olmazı olarak görülmüştür. Balkan Savaşları sonrasında özellikle İmparatorluğun önemli sanayi ve ticaret merkezlerinden birisi olan Selanik'in kaybedilmesi, diğer taraftan Almanya'da gelişen korumacı görüşler Osmanlı düşünürünün görüşlerini etkilemiş ve milli iktisat anlayışı yaygınlık kazanmıştır.

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı düşünürlerinin, iktisadi sorunlar hususunda fikir beyan ettiği konuların başında iktisadi bağımsızlık ve yerli üretimin artırılması gelir. Her iki sorunun çözümü de sanayileşme ve iktisadi yapıda Batılı devletlerin geçirdiği dönüşümleri Osmanlı imalat sektörüne uyarlama noktasında birleşir. Bu dönüşümün hangi yol izlenerek

gerçekleştirilebileceği konusu ise farklı görüşteki düşünürler arasında tartışma konusu olmuştur.

Çalışmada makalelerinden faydalanılan “*Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*” yazarları, Osmanlı İmparatorluğu’nda liberalizmin sözcülüğünü üstlenmiş görünmektedir. Jön Türk Hareketi’ne yakınlığıyla bilinen Mehmet Cavid Bey öncülüğünde kurulan derginin, dönemin özgürlükçü anlayışını iktisadi hayata uyarlamış olduğu görünmektedir. Mehmet Cavid Bey İttihat ve Terakki Fırkası’nın maliye nazırlığını üstlendiği dönem de dahil olmak üzere bireyci – liberal görüşlerinden vazgeçmemiştir. “*Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*” yazarlarına göre, ekonomi, klasik iktisadın temel varsayımlarına uygun işlediğinde, üretimde verimliliğin artacağını, herhangi bir müdahaleye gerek olmadan sermaye birikimi ve sanayileşme sürecine girilebileceğini savunmuşlardır. İttihat ve Terakki Fırkası’nın maliye nazırlığını da üstlenmiş olan Mehmet Cavid Bey öncülüğünde, Aynîzade Hasan Tahsin ve Ahmet Muhtar gibi düşünürler, dergide Osmanlı ekonomisi üzerine makaleler yazmış; iktisadi sıkıntılardan kurtuluş yolu olarak da bireyci liberalizmin, serbest ticaretin ve özel girişimin önündeki engellerin kaldırılmasını önermişlerdir. Tüm bunlar için devletin iktisadi hayattan elini çekmesi gerektiğini savunan yazarlar, devlet eliyle yapılan yatırımların verimsiz olduğunu, devletin servet sahiplerinden aldığı vergilerin sermaye birikim sürecini baltaladığını savunmuşlardır. Yazarların üzerinde önemle durduğu bir konu da geleneksel üretimin terkedilmesi ve sınai kapitalizmin gereği olarak görülen rekabet ortamının topluma aşılması hususudur. Batı’daki Aydınlanma düşüncesi ve Avrupa toplumlarının iktisadi ve toplumsal alanda hızlı ilerleyişinin etkisiyle “*Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*” yazarlarının görüşleri, on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı düşünürleri arasında fazlaca sorgulanmamış, bu görüşler akılcılığın ve bilime dayanan ilerlemenin gereği, evrensel değerler olarak kabul edilmiştir.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra Almanya’nın başını çektiği sanayileşme sürecinde korumacı politikalar uygulayan ülkeler ve bu politikaların teorik altyapısını sunan Friedrich List’in fikirleri, Osmanlı düşünürlerinin görüşlerini etkilemeye başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa devletleri arasında imzalanan, Osmanlı toplumunun çıkarlarını korumaktan uzak serbest ticaret anlaşmaları, Balkan Savaşları ve Avrupa bankalarından alınan borçların sürdürülebilirlikten çıkmasıyla devletin mali yapısının bozulması gibi etkenlerle birlikte Osmanlı düşünürleri arasında ticarete, girişimde ve sermaye birikiminde serbestlik kavramları daha fazla tartışılmaya başlanmıştır. Osmanlı düşünürlerinin görüşlerinde, iktisadi hayatta geleneksel yapının terkedilmesi ve Batı’daki

Aydınlanma düşüncesine dayanan üretimde, ticaretle ve ziraatte iktisadi ve sosyal dönüşümler sağlanması gerektiği hususlarında bir fikir değişikliği olmadığı ancak toplumun çıkarlarının Avrupa sermayesi karşısında korunamamasına bir tepki gösterildiği, bu sebeple de Alman sanayileşme tecrübesinin daha fazla örnek verildiği görülmektedir. Böylece yirminci yüzyıla gelindiğinde Mehmet Cavid ve “*Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*”nın liberal görüşlerinin Osmanlı düşünürleri arasında on dokuzuncu yüzyıldaki yaygınlığını kaybettiği bilinmektedir.

Diğer taraftan yirminci yüzyılın başında, Türkçülük akımının etkisiyle Osmanlı düşünürlerinin zihin dünyasındaki toplum tanımının da Türk toplumu olarak şekillenmeye başlığını görmekteyiz. Özellikle Selanik’in kaybedilmesinden sonra Osmanlı imalat sektörü önemli ölçüde zayıflamış; bu durum Osmanlı düşünürlerini eldeki kaynakları koruyacak politikalar savunmaya yönlendirmiştir. Dönemin Anadolu toplumu önemli ölçüde ziraatla geçimini sağlayan köylü nüfustan oluşmaktadır ve Düyun-u Umumiye İdaresi’nin kaynağını oluşturan vergi gelirleri neredeyse tamamen Anadolu köylüsünden sağlanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu’nun elinde kalan kaynaklar ve Türk köylüsünün emeği Avrupa sermayesine gitmekte ancak yine de devlet borç döngüsünden kurtulamamaktadır. Sanayinin gelişmesini sağlayacak sermaye birikimi bulunmamakla birlikte toprak kayıplarıyla gelişmiş imalat sektörüne sahip bölgeler de kaybedilmektedir. “*Türklerin faidesine çalışır*” sloganıyla yayınlanan “*Türk Yurdu Dergisi*”, okuyucularına bir taraftan Türk toplumuna millet olma şuuru için felsefi bir altyapı sunma çabasındayken diğer taraftan da özellikle Parvus Efendi’nin makalelerinde, Türk toplumunun Avrupa sermayesi karşısında nasıl korunacağı konusunda fikirler sunmaktadır. Dergide, on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı gençliğinin evrensel değerlere bağlı kalarak liberal görüşlere sahip olması kabul edilmekte ancak bu değerlerin milli bir süzgeçten geçirilmesi gerektiğine vurgu yapılmaktadır. “*Türk Yurdu Dergisi*”ne göre devleti siyasi esaretten kurtarmanın yolu, iktisadi bağımsızlıktan geçer. İktisadi bağımsızlık ise ziraat ve sanayi alanında ilerlemeye bağlıdır. Parvus Efendi, bunun için devletin korumacı politikalar uygulamasının gerekli olduğunu savunur. Avrupa sermayesinin, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki faaliyetleri Türk toplumunun faydasına görülmemektedir. Türk toplumunun çoğunluğu köylülerden oluşmaktadır ve köylü, Düyun-u Umumiye’ye giden vergiler altında ezilmektedir. Parvus Efendi’ye göre devletin Türk köylüsünü koruyarak tarımsal üretimi canlandırması gerekmez. Tarımsal üretimden sağlanacak gelirle bir taraftan devletin borçları kapatılmalı ve devlet Avrupa sermayesinin esaretinden kurtarılmalı, diğer taraftan da sanayileşmenin finansmanı sağlanmalıdır. Türk

toplumunun millet olma şuurunu hareket etmesi durumunda iktisadi bağımsızlığın sağlanabileceğini savunan “*Türk Yurdu Dergisi*”nin, korumacı politikalarla desteklenmiş sanayi görüşlerine ve milli iktisat anlayışının teorik altyapısına katkı sağladığı söylenebilir.

Yirminci yüzyılda Osmanlı düşünürleri arasında yaygın kabul gören iktisadi akım, List’in görüşlerinden ilham alan milli iktisat olmuştur. Balkan Savaşları, devletin içinde bulunduğu borç sarmalı ve üretimin ziraat kesiminde sıkışıp kalması Osmanlı düşünürünü Avrupa sermayesi karşısında milli bir yaklaşıma sevk etmiş; bu yaklaşım teorik altyapısını Friedrich List’in görüşlerinde bulmuştur. Milli iktisadın sözcülüğünü “*İktisadiyat Mecmuası*” üstlenmiştir. Başyazar Tekin Alp’e göre, iktisadi bağımsızlık milli üretimi artırmaya bağlıdır. Milli üretimi artırmanın yolu ise Almanya’nın izlediği yolu izlemek ve korumacı politikalar uygulamaktan geçmektedir. Bunun yanında özellikle Ziya Gökalp’in makalelerinde, Türk toplumunun millet olma şuurunu kazanması ve tek vücut gibi hareket etmesi gereğine vurgu yapılmaktadır. Avrupa sermayesinin ülkeye çekilmesi, ancak Türk milletinin faydasına olacak işlere yönlendirilmesi gerektiğini savunan “*Türk Yurdu Dergisi*” yazarları, Batı’daki iktisadi ve sosyal dönüşümleri yakından izlemiş ve okuyucularına milli iktisat bilinci aşlamaya çalışmışlardır.

Üç derginin yazarları da temsil ettikleri iktisadi okulun doğruları çerçevesinde okuyucuya Osmanlı İmparatorluğu’nun sanayileşmesi ve modern koşullara ayak uydurması yönünde önemli tespit ve değerlendirmeler içeren değerli makaleler sunmuşlardır. “*Türk Yurdu Dergisi*” ve “*İktisadiyat Mecmuası*” yazarlarının iktisadi bağımsızlık için; “*Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*” yazarlarının da piyasa ekonomisinin gelişmesi için, tarım ve sanayi alanlarında üretimin artırılması gerektiği konusunda hemfikir oldukları görülmektedir. Dergilerden anlaşıldığına göre ilk aşamada, sahip olunan en önemli gelir kaynağı olduğu için tarımsal üretim teşvik edilmesi ve vergi yükünden kurtarılması; ikinci aşamada ise tarımsal üretimden sağlanacak gelire devletin mali yapısının düzeltilmesi ve sermaye birikim sürecinin yoluna koyulması tavsiye edilmektedir. “*Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*” yazarları bu sürecin ekonominin kendi işleyişi içinde gerçekleşmesi gerektiğini savunurken “*Türk Yurdu Dergisi*” ve “*İktisadiyat Mecmuası*” yazarlarında köylünün ve esnafın korunmasına vurgu yapıldığı görülmektedir. Dolayısıyla Avrupa’da Aydınlanma düşüncesi ve Sanayi Devrimi’ni doğuran çalkantılı süreçlerin Türk toplumunda daha yumuşak geçişlerle gerçekleşebileceği; toplumun çoğunluğunu oluşturan köylünün en azından ilk aşamada toprağını terk etmesine gerek olmadığı, esnafın ve orta sınıfların iktisadi hayatın dışına itilerek burjuvazinin güçlendiği bir yapının en azından kısa vadede

öngörülmediği anlaşılmaktadır. “*Türk Yurdu Dergisi*” ve “*İktisadiyat Mecmuası*” yazarlarının bu düşüncelerinin, Osmanlı İmparatorluğu’nda Batı toplumlarının geçirdiği aşamaları dış etkenlerden bağımsız biçimde gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığı kanaatine dayandığını görmekteyiz. Bu sebeple bir taraftan topluma Batı’daki Aydınlanma düşüncesinin kazanımları anlatılmaya çalışılırken, diğer taraftan da iktisadi ve toplumsal dönüşüm süreçlerinde milli kaynakların Avrupa sermayesine kaptırılmaması konusunda dönemin koşulları üzerinden hassas bir denge gözetilmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminde gerçekleşen sanayileşme atılımlarına fikirleriyle yön veren Osmanlı düşünürlerinin bu çalışmada ele alınan görüş ve değerlendirmelerinin modern Türkiye’nin sanayileşme politikalarının şekillenmesinde de etkili olduğu; günümüzde dahi birçok açıdan güncelliğini koruduğu ve sanayileşme sürecinde alınacak dersler içerdiği kanaatindeyiz.

## KAYNAKLAR

- Acemoğlu, D. ve Robinson, J.A. (2015), *Ulusların Düşüşü – Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri* (Çev. F. Rasim Velioğlu), (9.Baskı) İstanbul: Doğan Kitap.
- Ahmet Muhtar (1907) “Düyun-i Umumiye-i Düvel”, Mehmet Kanar (Ed.) *Ulüm-i İktisadiye ve İçtimâiye Mecmuası – II.Cilt* (2015) İstanbul: Doğu Kitabevi, 109-120.
- Ahmet Muhtar (1907) “Fevkalade Bütçe”, Mehmet Kanar (Ed.) *Ulüm-i İktisadiye ve İçtimâiye Mecmuası – II.Cilt* (2015) İstanbul: Doğu Kitabevi, 234-243.
- Ahmet Muhtar (1907) “Muvakkat Bütçe – Douziemes Provisoires”, Mehmet Kanar (Ed.) *Ulüm-i İktisadiye ve İçtimâiye Mecmuası – II.Cilt* (2015) İstanbul: Doğu Kitabevi, 309-321.
- Ahmet Şuayb, Mehmet Cavid, Rıza Tevfik, (1908) “Mukaddime ve Program”, Mehmet Kanar (Eds.) *Ulüm-i İktisadiye ve İçtimâiye Mecmuası – I.Cilt* (2015) İstanbul: Doğu Kitabevi, 5-6.
- Aynizade Hasan Tahsin (1907) “Yirminci Asırda Mesele-yi İktisadiye: 7”, Mehmet Kanar (Ed.) *Ulüm-i İktisadiye ve İçtimâiye Mecmuası – III.Cilt* (2015) İstanbul: Doğu Kitabevi, 234-235.
- Aynizade Hasan Tahsin. (1907) “Yirminci Asırda Mesele-yi İktisadiye: 1”, Mehmet Kanar (Ed.) *Ulüm-i İktisadiye ve İçtimâiye Mecmuası – III.Cilt* (2015) İstanbul: Doğu Kitabevi, 72-78.
- Beaud, M. (2018), *Kapitalizmin Tarihi 1500-2010* (Çev. F. Başkaya), (3.Baskı) İstanbul: Yordam Kitap. (3.Baskı)
- Berkes, N. (2018), *Türkiye İktisat Tarihi*, (3.Baskı) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Brewer A. (2008) “Surplus”, Durlauf S.N., Blume L.E. (eds) *The New Palgrave Dictionary of Economics*. Palgrave Macmillan, London, s.105-106.
- Clark G. (2008) “Malthusian Economy”, Durlauf S.N., Blume L.E. (eds) *The New Palgrave Dictionary of Economics*. Palgrave Macmillan, London, s.258-259.
- Deane, P.(1994), *İlk Sanayi İnkılâbı* (Çev. Prof. Dr. Tevfik Güran), (2.Baskı) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Doğan A. ve Alkan, H. (2010), *Osmanlı Liberal Düşüncesi – Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası – Seçkin Bir Devlet Anlayışının Temelleri*, (2.Baskı) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci (2016), *İbn Battuta Seyahatnamesi – Kısa Notlarla Sade Metin Çevirisi* (Çev. A. S. Aykut), M. S. Koz (Ed.), (5.Baskı) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Faroqhi, S., McGowan, B., Quataert, D., Pamuk, Ş. (2004) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2 (1600-1914)*, (Ed. İnalçık H. ve Quataert D.), (Çev. A. Bektay, S. Ardıç, S. Alper), (2.Baskı) İstanbul: Eren Yayıncılık.

- Fuat (1917), "Sanayi-i Cesimenin İntisarı", *İktisadiyat Mecmuası*, 27 Eylül 1333 (63. Sayı), 1-4.
- Fuat (1917), "Sanayinin Muhtelif Eşkâli", *İktisadiyat Mecmuası*, 11 Ekim 1333 (66. Sayı), 2-3.
- Genç, M. (2018), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, (15.Baskı) İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gökalp, Ziya (1916), "Millet Nedir? Milli İktisat Neden İbarettir", *İktisadiyat Mecmuası*, 8 Şubat 1331 (1. Sayı), 3-4.
- Gökalp, Ziya (1917), "Milli İktisat Nasıl Vücuda Gelir", *İktisadiyat Mecmuası*, 24 Kasım 1332 (1917) tarihli 35. sayı, 4-5.
- Guenzi, A. (2006), "European Expansion on the Seventeenth Century" in Di Vittorio, Antonio (Ed.), *An Economic History of Europe*, New York, s.83-105.
- Heaton, H. (1995), *Avrupa İktisat Tarihi: İlkçağdan Sanayi Devrimine* (Çev. M.A. Kılıçbay) (1.Baskı) Ankara: İmge Yayınları.
- Hobsbawm, E. J.(1998), *Sanayi ve İmparatorluk* (Çev. A. Ersoy), (6.Baskı) Ankara: Dost Kitabevi.
- Hobsbawm, E. J.(2003) *Devrim Çağı* (Çev. Bahadır Sina Şener), (2.Baskı) Ankara: Dost Kitabevi.
- İnalcık, H. (2010), *Osmanlılar: Fütühat, İmparatorluk, Avrupa İle İlişkiler*, (1.Baskı) İstanbul: Timaş Yayınları.
- İnternet: Ali Akyıldız, "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/meclis-i-vala-yi-ahkam-i-adliyye>, Erişim Tarihi: 07.07.2019
- İnternet: Ali Akyıldız, "Şûrâ-yı Devlet", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sura-yi-devlet>, Erişim Tarihi: 07.07.2019
- İnternet: Carter Vaughn Findley, "Hariciye Nezâreti", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hariciye-nezareti>, Erişim Tarihi: 08.07.2019
- İnternet: Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârülfünun", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/darulfunun>, Erişim Tarihi: 08.07.2019
- İnternet: Halil İnalcık, "Çiftlik", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ciftlik>, Erişim Tarihi: 07.07.2019
- İnternet: Halil İnalcık, "Timar", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/timar>, Erişim Tarihi: 07.07.2019
- İnternet: İlhan Kutluer, "Pozitivizm", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/pozitivizm>, Erişim Tarihi: 17.07.2019
- İnternet: Kemal Beydilli, "Nizâm-ı Cedîd", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nizam-i-cedid>, Erişim Tarihi: 07.07.2019

- İnternet: Mehmet Bayrakdar, "Tekâmül Nazariyesi", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tekamul-nazariyesi>, Erişim Tarihi: 17.07.2019
- İnternet: Mehmet Genç, "Yed-i Vâhid", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/yed-i-vahid>, Erişim Tarihi: 07.07.2019
- İnternet: Oğuz Tekin, "Meskûkât", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/meskukat>, Erişim Tarihi: 08.07.2019
- İnternet: Şerafettin Turan, "Levant", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/levant>, Erişim Tarihi: 07.07.2019
- İnternet: The Editors of Encyclopaedia Britannica, "Low Countries" Encyclopædia Britannica, <https://www.britannica.com/event/Low-Countries>, Erişim Tarihi: 29.07.2019
- İnternet: The Editors of Encyclopaedia Britannica, "Navigation Acts" Encyclopædia Britannica, <https://www.britannica.com/event/Navigation-Acts>, Erişim Tarihi: 29.07.2019
- Kanar, M. (Ed.) (2015), *Ulûm-i İktisadiye ve İçtimâîye Mecmuası*, (1. Baskı), (Cilt 1-2-3), İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Kazgan, G. (2014), *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*, (19. Baskı) İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kılıçbay, M.A. (2010), *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, (3. Baskı) Ankara: Efil Yayınevi.
- M. Zühdü (1915), "İktisad-ı Milli", Şefkatli, M. (Ed.) *Türk Yurdu – Cilt 7-8-9* (1998), Ankara: Tutubay Yayınları, 143-144.
- Mehmet Cavid, (1908) "Neşriyat ve Vekayi-i İktisadiye", Mehmet Kanar (Ed.) *Ulûm-i İktisadiye ve İçtimâîye Mecmuası – I.Cilt* (2015) İstanbul: Doğu Kitabevi, 176.
- Mehmet Cavid, (1908) "Ticaret Odaları", Mehmet Kanar (Ed.) *Ulûm-i İktisadiye ve İçtimâîye Mecmuası – I.Cilt* (2015) İstanbul: Doğu Kitabevi, 131.
- Münir Süleyman (1916), "Milli Sanayimize Âdem-i Rağbet", *İktisadiyat Mecmuası* 28 Mart 1332 (7. Sayı), 6-7.
- Ortaylı, İ. (2010), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (30. Baskı) İstanbul: Timaş Yayınları.
- Önsoy, R. (1988), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, (1. Baskı) İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2014), *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, (5. Baskı) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2015), *Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, (10. Baskı) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2018), *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, (1. Baskı) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.



- Parvus (1912), “1327 Senesinin Ahval-i Maliyesine Bir Nazar”, Şefkatli, M. (Ed.) *Türk Yurdu – Cilt 1-2* (1998), Ankara: Tutibay Yayınları, 220-222.
- Parvus (1912), “Devlet ve Millet”, Şefkatli, M. (Ed.) *Türk Yurdu – Cilt 3-4* (1998), Ankara: Tutibay Yayınları, 56.
- Parvus (1912), “Esaret-i Maliye’den Kurtulmanın Yolu”, Şefkatli, M. (Ed.) *Türk Yurdu – Cilt 1-2* (1998), Ankara: Tutibay Yayınları, 317.
- Parvus (1912), “Köylüler ve Devlet”, Şefkatli, M. (Ed.) *Türk Yurdu – Cilt 1-2* (1998), Ankara: Tutibay Yayınları, 145-146.
- Parvus (1912), “Türkiye Avrupa’nın Mali Boyunduruğu Altındadır”, Şefkatli, M. (Ed.) *Türk Yurdu – Cilt 1-2* (1998), Ankara: Tutibay Yayınları, 262-284.
- Quataert, D. (2013), *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* (Çev. Tansel Güney). (4. Baskı) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Quataert, D. (2017), *Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908* (Çev. S. Tekay). (1. Baskı) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Safa, P. (2006), *Türk İnkılabına Bakışlar*, (6.Baskı) İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Schafer, Carl (1917), “İstihsalat-ı Milliyeyi Artırmak Meselesi”, *İktisadiyat Mecmuası*, 26 Temmuz 1333 (60. Sayı), 1.
- Seyidoğlu, H. (2013), *Uluslararası İktisat*, (19. Baskı) İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Seyitdanlıoğlu, M. (2018), “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii”, H. İnalçık ve M. Seyitdanlıoğlu (Ed.) *Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (7. Baskı) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Şefkatli, M. (1998), *Türk Yurdu – (Cilt 1-2-3-4-5-6-7-8-9-10-11-12-13-14)*, Ankara: Tutibay Yayınları.
- Tekin Alp (1916), “Mecmuamızın Mesleği: Milli İktisada Doğru”, *İktisadiyat Mecmuası*, 8 Şubat 1331 (1. Sayı), 1.
- Tekin Alp (1916), “Memleketimizde Büyük Sanayi”, *İktisadiyat Mecmuası*, 3 Kasım 1332 ( 32. Sayı), 1.
- Tekin Alp (1917), “Ecnebi Sermayesine Karşı Siyaset-i İktisadiyemiz”, *İktisadiyat Mecmuası*, 29 Nisan 1333 (53. Sayı), 1.
- Tekin Alp (1917), “İstihsalat-ı Milliyeyi Artırma Meselesi: Ziraat mi Sanayi mi?”, *İktisadiyat Mecmuası*, 8 Ağustos 1333 (61. Sayı), 1.
- Tevfik Nurettin (1912), “İktisat: Türk Esnafının Hali”, Şefkatli, M. (Ed.) *Türk Yurdu – Cilt 1-2* (1998), Ankara: Tutibay Yayınları, 197-198.
- Ülman, A.H. (2002), *Birinci Dünya Savaşı’na Giden Yol ve Savaş*, (3. Baskı) Ankara: İmge Kitabevi.
- Ünsal, E. (2005), *Makro İktisat*, (6. Baskı) Ankara: İmaj Yayıncılık.

Wallerstein, İ. (2015), *Modern Dünya Sistemi – III: Kapitalist Dünya Ekonomisinin Büyük Yayılımının İkinci Evresi 1730-1840* (Çev. L. Boyacı), (3. Baskı) İstanbul: Yarı Yayınları.

Yıldırım, M.A. (2012), *Dersaadet Sanayi Mektebi – İstanbul Sanayi Mektebi 1868-1926*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.



## ÖZGEÇMİŞ

### Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : YALÇIN, Mustafa Onur  
Uyruğu : Türkiye Cumhuriyeti  
Doğum tarihi ve yeri : 11/02/1987 – Altındağ / Ankara  
Medeni hali : Evli  
Telefon : 530 232 05 55  
e-mail : monuryalcin@gmail.com



### Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Yüksek lisans	AHBV Ü. Ekonomik Kalkınma ve Büyüme	
Lisans	Gazi Üni. İ.İ.B.F. İktisat	01.2010
Lise	Mamak Anadolu Lisesi	06.2005

### İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2010-2019	Albarakatürk Katılım Bankası A.Ş.	Başdenetçi

### Yabancı Dil

İngilizce



[le.ahbv.edu.tr](http://le.ahbv.edu.tr)